

АГОРА

***Подолання розбіжностей –
розвиток особливостей***

Випуск 4

Київ • 2006

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:

Віктор Степаненко

Антоніна Колодій

Сергій Римаренко

Редактор

Ярослав Пилинський

***Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Посольства США в Україні
і Фонду Джорджа Ф. Кеннана***

**А 23 Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. Випуск 4. – К.:
Стилос, 2006. – 200 с.**

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2006
© «Стилос», видання, 2006
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2006

Зміст

Вступ

Наталія Висоцька.

Виклики розмаїття: яким бути багатокультурному сценарію для України

• 5

I. Політика, економіка, соціум

• 11

Володимир Фісанов.

Формування консолідованої демократії в Україні за умов етнокультурного розмаїття

• 11

Віктор Степаненко.

Правова культура в українських регіональних вимірах

• 18

Антоніна Колодій.

Культурний плюралізм і етнонаціональна політика

• 34

Олександр Фісун.

Помаранчева революція і демократична консолідація

• 52

Сергій Федуняк.

Вплив зовнішніх чинників на процес консолідації української нації

• 58

II. Особливості регіонального розвитку

• 66

Володимир Андерсон.

Регіональна конкуренція як фактор соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації

• 66

Ольга Носова.

Інвестиційна привабливість регіонів

• 73

Олена Яцунська.

Революція місцевого самоврядування в Україні:
чи можлива вона після виборів?

• 79

Сергій Римаренко.

Федералізм, регіоналізм, децентралізація

• 86

Марина Шаповаленко.

Регіональні розбіжності у процесі демократизації українського суспільства

• 97

III. Історичні передумови формування українських ідентичностей

• 103

Костянтин Гломозда.

Українські ідентичності в історіографічних рефлексіях

• 103

Бойко Володимир.

Історичні традиції в Україні та регіональні впливи

• 110

Людмила Павлюк.

Екстремі сепаратизму vs ідеології соборності: історичні підстави, політичні форми і дискурсивні фрейми

• 117

IV. Людські виміри різноманітності	• 126
<i>Рустем Аблятіфов.</i> Хто є кримські татари для держави Україна?	• 126
<i>Олена Малиновська.</i> Нові етнічні меншини в Україні як результат міграції (на прикладі турків-месхетинців)	• 138
V. Культура як об'єднавчий чинник	• 148
<i>Наталія Мусієнко.</i> Мистецький фактор у типології європейських революцій на зламі віків (Case study: Україна)	• 148
<i>Богдан Сюта.</i> Глобалізаційні процеси як чинник периферизації музичної культури слов'янських народів	• 155
<i>Світлана Ничкало.</i> Архітектурний образ Києва: на перехресті епох та проблем	• 165
<i>Геннадій Шалашенко.</i> Принципова відкритість «людської природи»: як заповіді стають маніфестами	• 173
На вашу книжкову полицю	• 181
<i>Блер Рубл.</i> Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві	• 181
VI. Хроніка подій: літопис діяльності Інституту Кеннана	• 192
<i>Алексєєва Катерина.</i> Сучасна Росія на сторінках «Вісника»	• 192
Наші автори	• 198

Виклики розмаїття: яким бути багатокультурному сценарію для України

Наталія Висоцька

Nataliya Vysotska

The Challenges of Diversity: A Multicultural Scenario for Ukraine

This article addresses philosophical and socio-psychological pitfalls that arise out of Ukraine's progress as a multicultural nation. It argues that the challenges of ethnocultural diversity come both from without (via the dominant cultural majority's attitude to minorities), and from within (via minorities' self-identification). The dialectics of «oneself vs. the Other» in the Ukrainian context is explored through propositions put forward by Simone de Beauvoir, Jean-Paul Sartre, Mikhail Bakhtin, Julia Kristeva, and other scholars. The conclusions are as follows: (1) under the present circumstances, a multicultural scenario for Ukraine seems to be a positive inevitability; (2) taking into account the polarities of pluralistic thinking, the multicultural scenario may emphasize differences or their ultimate unity-or both at once. Whatever version is chosen, it should be able to answer the question of how-to paraphrase Scott Michaelsen-what is different from «Ukrainian» yet also within the borders of «Ukrainian» might be preserved, recognized, and granted the right to be itself. (3) In its turn, what is thus preserved and recognized as «different-in-common» should position itself as a part of the whole directing its efforts at consolidating and enriching the whole instead of destabilizing it.

Феномен культурної багатобарвності світу реєструвався (прото)західною свідомістю здавна, проте у попередні епохи це не дуже розхитувало звичний «центр», навколо котрого відбувалося становлення європейської/північноамериканської ідентичності. Лише останні десятиліття, запаморочливо прискоривши глобалізаційні процеси у всіх сферах матеріального і духовного життя землян – як космополітичної людності гігантських мегаполісів, так і членів традиційних громад – постулювали проблему розмаїття як одну з найнагальніших не ли-

ше для подальшого розвитку людства, а й для його виживання. Хоча б як ставитися до гантінгтонівської теорії «зіткнення цивілізацій», після 11 вересня 2001 р. стало очевидно, що Захід просто не сміє далі запліщувати очі на існування культурного Іншого – це самогубство. Втім, ще задовго до перетворення європейських та американських міст на зони підвищеної небезпеки вживання слова «культура» із префіксами «мульти»-/«полі»- і словосполучень «культурний плюралізм/розмаїття» стали, зокрема у США, звичними маркерами суспільно-публіцистичного та науково-

гуманітарного дискурсів, а поняття, що ними позначалися, перетворилися на об'єкт запеклих теоретичних дебатів і підстав для практичних рішень у галузі внутрішньої політики і освіти.

Не вдаючись до докладного аналізу цих дискусій, оскільки про них уже сказано чимало, зазначу, що вітчизняні інтелектуали не стоять осторонь цієї проблематики, вочевидь, усвідомлюючи важливість культурного полілогу і для нашої країни. Про це свідчить, зокрема, невпинний потік публікацій програмних творів західної традиції в українських перекладах. Назву хоча б видані останніми роками праці П.Рікера «Сам як інший», Б.Вальденфельса «Топографія Чужого», Ю.Кристевої «Самі собі чужі», Ч.Тейлора «Мультикультуралізм і «політика визнання». Презентація цієї останньої вилилася у наукову конференцію, опубліковані матеріали котрої (див. Концепція 2005) природно продовжили обговорення положень Ч.Тейлора, розпочатого його американськими колегами. Згадаємо і проведений Київським проектом Інституту Кеннана у лютому 2003 р. семінар «Багатокультурність і становлення сучасного демократичного суспільства» – там пролунало чимало цікавих думок, які згодом також одержали письмовий статус у відповідній публікації.

Разом з цим, ані державна політика в царині нашої, умовно кажучи, багатоманітності, ані повсякденні поведінкові моделі пересічного громадянина не дають підстав для оптимістичних висновків про відсутність в Україні причин для тривоги. Не будучи фахівцем з політико-правових аспектів проблеми, говоритиму про філософсько-психологічні підводні камені, наявні у річищі розвою України як багатокультурної держави. На мою думку, виклики етнокультурного розмаїття лунають як ззовні (ставлення домінантної культурної більшості

до меншин), так і зсередини (самоусвідомлення меншинами власної ідентичності). В обох зонах ризику в нас не все гаразд, і годі було б сподіватися на щось інше. Причини доволі очевидні. По-перше, країна занурена у ситуацію перманентної політико-економічної кризи – за будь-яким підручником, в таких умовах не може не посилитися напруга у міжнаціональних/міжетнічних стосунках; по друге, на відміну від більшості західноєвропейських країн та США, у нас так звана титульна нація сама почувається новонародженою, а, отже, непевною щодо власної тожсамості й налаштованою на її подеколи агресивне ствердження; по-третє, меншини, здобувши в незалежній Україні право на розвиток власних культур, дещо гарячково заходилися їх розбудовувати після радянської стагнації (у кращому разі), а то й репресивної заборони. Крім того, важливим негативним чинником видається відсутність у нашому публічному просторі усвідомлення багатоскладової природи ідентичності, її диференціації на політичну, національну/етнічну та культурну. Бажано було б і відчутти динаміку руху від поняття «толерантності», котре має, як на мене, дещо принизливі конотації – хтось або щось мені не дуже приємні, але я їх терпітиму (що, зрештою, є необхідною стадією у стосунках з Іншим), до концепції взаємного визнання, можливого лише через взаємне пізнання.

Хочу наголосити, що мої роздуми спричинені не лише умоглядним науковим інтересом до комплексу мультикультурності, а насамперед конкретними фактами, які кожного дня постачає барвистий калейдоскоп нашого життя. Ось, скажімо, що стоїть за написом на футболці симпатичного хлопця, який ішов мені назустріч у тернопільському парку – «Слава Богу, що я не москаль?» Це акт ствердження національ-

ної ідентичності чи акт заперечення російського Іншого? Чи просто бездумний жарт? Можливо, і те, і друге, і третє. В будь-якому разі, він провокує до заглиблення в діалектику «свого – чужого».

Як слушно зауважує С. де Бовуар, «категорія “Іншого” така ж споконвічна, як і сама свідомість» [Бовуар, 1994:29]. Протягом тисячоліть поділ цілого на складові вважався не лише однією з основоположних умов існування людини, її свідомості і мислення, а й принципом, за яким побудовано світ: взаємини між людьми, народами, культурами тощо. Існування суб'єкта передбачає існування антагоніста – «іншого» по відношенню до суб'єкта, завдяки якому він не тільки усвідомлює своє існування, а й визначає його межі. Інша річ, що сьогодні постструктуралістська теорія ставить універсальність цього принципу під сумнів, чим висуває на передній план у науковій рефлексії проблему «інакості» щодо самого себе. Проте у даному разі нас цікавить реальний суспільно-історичний «інший». Адже теза Ж.-П.Сартра про те, що «мені потрібний інший, щоб цілісно досягнути всі структури свого буття», застосовна не лише до індивідів, а й до етносів і культур. «Співвідношення – порівняння *свого і чужого* становить одну з основних і вікопомних праць культури», нагадує В.Топоров, – «оскільки порівняння, що розуміється у найширшому плані [...], найбільш безпосередньо пов'язано з буттям людини у *знаковому* просторі культури, що має своєю віссю проблему *тотожності й відмінності...*» [Топоров, 1989: 7]. Про це говорить і М.Бахтін: «У сфері культури позазнаходжуваність (*рос. вненаходимость*) – наймогутніший важіль розуміння. Чужа культура тільки в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше...» [Бахтін, 1986: 507]. Інші виступають своєрідним дзер-

калом, в якому відбивається самоідентичність культури і через яке вона здатна відчувати свою унікальність. За В.Топоровим, відсутність Іншого приводить до ідеї самодостатності і непогіршимості, живить гординю, яка тягне до виходу за межі, визначені здоровим глуздом і самою специфікою співіснування з іншим, що й позначає початок занепаду [Топоров, 1989: 9].

У такому контексті виявляється, що наш юний тернополянин проводить сумлінну культурну роботу в пошуках своїх сутнісних ідентифікаційних характеристик шляхом відмежування від Іншого... Щоправда, подібна діяльність виглядає дещо запізнілою з огляду на більшість європейських націй, де вона здійснювалася кілька століть тому, але в цьому винен не юнак, а трагічні історико-політичні обставини. На жаль, неструктурованість, розмитість уявлень про сучасну політичну/громадянську націю в українському публічному просторі інколи штовхає процес націєтворення на традиціоналістські рейки «крові і ґрунту», що, як ми розуміємо, загрожує небезпечною ксенофобії. Адже поділ світу на «своє» і «чуже» ніколи не був аксіологічно нейтральним. Для підтримки психологічної рівноваги племені/нації/індивіда потрібно було асоціювати «своє» з гарним, а «чуже» – з поганим. Об'єктивна невідповідність такого висновку дійсності приводила (і приводить) до неврозів і комплексів. Одним з найважливіших понять у сприйманні іншої культури, за Ю.Лотманом, є кордон, що відмежовує «наше», «своє», «гармонійне» від «інопростору», «чужого», «ворожого», «хаотичного» [Лотман, 1996:175]. Для існування будь-якої цивілізації, доводить відомий американський історик і соціолог А.Блум, необхідно, щоб її носії вірили у її цінності та вважали їх найпридатнішими для себе. «Тісний зв'язок між гарним та своїм,

відмова бачити різницю між ними, віра, що в космосі є особливе місце для твого народу – все це уявляється невід’ємними умовами культури» [Bloom, 1987: 37]. Біда в тому, що, як свідчить сумний досвід людства, на практиці межа між здоровою вірою у цінність власної культури та патологічно-ворожим неприйняттям «іншого», аж до бажання його ліквідувати, надто тонка і не раз стиралася. А «спроби знищити «чужого» навіть заради «свого» (і, можливо, особливо з цих мотивів) – завжди зло і шкода, спрямовані в обидва боки – на іншого і на себе, на «чужого» і на «своє» [Топоров, 1989: 13].

На мас-медійних теренах України зустрічаються (і це нормально в плюралістично орієнтованому соціумі) різні, інколи протилежні, погляди на майбутню (і бажану) модель українського суспільства. Коли передова газета «Нація і держава» (орган Конгресу Українських Націоналістів) стверджує, що «єдиною політичною силою, здатною в новітні часи ефективно протистояти лібералізму, є ідеологія націоналізму, який завжди був і залишається надійним муром самозбереження української нації і держави» [Нація, 2006: 1], то цілком зрозуміло, і якими історичними поневіряннями вистраждане таке переконання, і які резони за ним стоять. Але немає жодної гарантії, що на рівні повсякденної життєвої практики теоретичні положення не перетворяться на потворні ексцеси щодо Інших – якраз навпаки, почастищення випадків ксенофобії, расизму та антисемітизму демонструють цілковиту ймовірність такого розвитку подій. Тому розумієш і мотивацію близько трьохсот представників української інтелігенції, що підписали заяву «Проти ксенофобії, за європейську Україну». Коментуючи її, М.Попович досить різко говорить про моральні імперативи, які визначають відповідальність

інтелігенції за те, що відбувається в країні: «Я певен, що жодні закони не вбережуть суспільство від брехні, якщо у ньому не існуватиме атмосфера непримиренності до мерзоти. І я дуже задоволений, що брав участь в такій акції, яка показала світові, що є Україна, чужа ксенофобії, яка щиро і глибоко поділяє європейські цінності» [Попович, 2006: 2].

Хоча б як це парадоксально, самі «Інші» певною мірою «винні» у актах недружності або насильства щодо них, «провокуючи» їх своєю зовнішньою іншністю. А втім, нічого дивного тут немає. Одержавши в незалежній Україні можливості для набагато вільнішого етнокультурного розвитку, меншини, як і решта народів колишнього СРСР, вийшли із «сірої смуги» узагальненості, позбавленої національної специфіки, де змушені були перебувати згідно з радянською концепцією «нової історичної спільноти». Вони стали видимими – а, як зазначає Ю.Кристева, «ззавливість рис чужинця водночас притягує і відштовхує: «Я, принаймні, такий же своєрідний, відтак він мені подобається», каже спостерігач; мені до вподоби моя власна своєрідність, відтак я його вб’ю», може він підсумувати. Від сердечного пориву до удару кулаком – обличчя чужинця змушує виявляти наш таємний спосіб сприймати світ...» [Кристева, 2004:10]. Смаглява «особа кавказької національності», за чиеюсь геніальною формулою, або ортодоксальний єврей з пейсами, не кажучи вже про мулата – це очевидні інші, «свої інші» у строкатому натовпі українського міста. І аж доки виховання молодих громадян України не включатиме принаймні «абетки іншості», подібної до випущеної у США, не матиме на меті викликати інтерес до того, хто чимось не такий як ти (але, як і ти, є, по-перше, людиною, а по-друге, громадянином твоєї держави), не пробуджуватиме бажання дізна-

тися про нього більше (це єдине, що може стати підґрунтям поваги і визнання) – до тих пір надання меншинам культурної самостійності сприятиме не «гармонійному прийняттю відмінностей» (Ю.Кристева), а їхньому виокресленню і, відповідно, фрагментації суспільства.

Дотепер йшлося про моделі, які визначають ставлення більшості («цілого») до меншин («окремого»); наразі спробуємо подивитися, як «окреме» співвідноситься з «цілим». Наведу кілька прикладів. Виступаючи на конференції, організованій однією з етнокультурних меншин, посол «материкової» щодо цієї меншини країни вітає її учасників з тим, що вони не перестали почувати себе «частиною свого народу та його багатовікової культури», що їхні діти не втрачають «своєї національної та релігійної ідентичності». Це цілком нормально – але чи не варто було б принагідно згадати, що ці люди є водночас частиною і українського народу, причетні до розбудови і його культури? Інша меншина випускає підручник для релігійного виховання свого молодого покоління, де містяться заклики фізично знищувати представників інших конфесій. Чи допустима пропаганда релігійно-національної ворожнечі в демократичній Україні? Ще один приклад взятий з американського досвіду, проте стосується наших колишніх співвітчизників. У місті Сакраменто (штат Каліфорнія) проживає значна громада українських іммігрантів, які виїхали до США з релігійних переконань (вони належать до секти п'ятдесятників). Після мого виступу у коледжі цього міста навесні цього року розгорнулася жвава розмова про життя українців за кордоном, і одна жінка, соціальний працівник, поскаржилася, що внаслідок настанов їхніх духовних пастирів вона має великі труднощі у залученні членів цієї спільноти до громадського («світського») життя.

Я побачила у цьому певний парадокс: терпима мультикультурна Америка приймає до себе всіх, надаючи право на найрізноманітніші культурні практики, які визнаються рівними між собою; але та сама Америка, вже у своїй іпостасі демократичної держави, намагається долучити всіх своїх громадян саме до демократичних норм і звичаїв, які у даному разі йдуть врозріз із груповим етосом.

Всі ці факти, з моєї точки зору, підтверджують побоювання, не раз висловлювані у Сполучених Штатах щодо наявній в концепції культурного плюралізму небезпеки фрагментарності, групівщини, відцентрових імпульсів, які зазіхають на великі об'єднawчі ідеї індивідуальної свободи, політичної демократії та прав людини. Звісно, сама ідея багатокультурності не заперечує необхідності «спільної мети» чи «єдиного ядра». Проте в реальності треба ще багато працювати, щоб наголос на власній культурній ідентичності, в якій так довго відмовляли багатьом етносам, не затмарював для них спільних громадянських принципів. Згідно з доповіддю ЮНЕСКО, метою мультикультурної політики якраз і є «формування плюралізму навколо соціальної згуртованості та прихильності до стрижневих вартостей» [One school, 1989:3]. Адже навряд чи можна уявити собі людську спільноту, яка не мала б твердого підмурівку з цінностей, які поділяють всі її члени – інша річ, що для України така система цінностей ще явно не сформувалася.

Таким чином, можна зробити висновок, що, по-перше, у сучасних умовах багатокультурний сценарій для України є бажаною неминучістю. По-друге, зважаючи на полюси плюралістичної думки, він може наголошувати на відмінностях, на їхній остаточній єдності, або на обох водночас. Проте будь-які варіанти мають відповісти на запитання (тут

я перефразую американського антрополога С.Майкельсена), яким чином те, що відмінне від українського, але перебуває водночас *в межах* українського, можна зберегти, визнати і надати йому право бути собою [Michaelsen, 1999: 8].

По-третє, те, що зберігається та визнається як відмінне-у-спільному, у свою чергу, має усвідомлювати себе частиною цілого, спрямовуючи зусилля на зміцнення та збагачення цього цілого, а не на його дестабілізацію.

Література

1. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Худ.лит-ра, 1986.
2. Бовуар, С.де. Друга стаття. У двох томах. Т.1. – К.: Основи, 1994.
3. Концепція мультикультуралізму. Зб. наук.праць. – К.: Стилос, 2005.
4. Кристева Ю. Самі собі чужі. – К.: Основи, 2004.
5. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996.
6. Нація і держава. – № 14(126) – 11 квітня 2006 р.
7. Попович М. Есть Украина, чуждая ксенофобии // Эйникайт. – № 4 (119). – февраль 2006 г. – С.2.
8. Топоров В.Н. Пространство культуры и встречи в нем // Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Вып.4. – М.: Наука, 1989. – С. 6 – 17.
9. Bloom A. The Closing of the American Mind: How Higher Education Has Failed Democracy and Impoverished the Souls of Today's Students. – N.Y.: Simon & Schuster, 1987.
10. Michaelsen S. The Limits of Multiculturalism. Interrogating the Origins of American Anthropology. – Minneapolis-L.: Univ. of Minnesota Press, 1999.
11. One School, Many Cultures. – Р.:OECD, 1989.

Формування консолідованої демократії в Україні за умов етнокультурного розмаїття

Володимир Фісанов

Volodymyr Fisanov

Forming a Consolidated Democracy in the Ethnically and Culturally Diverse Country of Ukraine

The most recent presidential campaign has become an important factor in achieving what can be called a «mosaic» of political unity among the regions of Ukraine. This «mosaic of regions» has been transformed into a single political and state unit over the last fifteen years. The political consequence of this shift will be an increased awareness among the people of the importance of Ukraine's territorial sovereignty and of the inviolability of its state borders.

This article addresses the problem of ethnic and political contradictions in Ukraine's regions; suggests possible ways of overcoming these contradictions through the structures of civil society; and offers ways to establish preconditions for a consolidated democracy. The author points to «European political culture» for solutions to the most urgent social questions of the day and predicts that in facing the challenges of globalization and in forming its own model of civil society, Ukraine will rid itself of the role of an economically weak country. Progress in its internal affairs will help to form Ukraine's unique version of European integration on the basis of cultural and religious diversity.

Однією з причин певної суспільно-політичної роздвоєності в Україні є наявність старих сегментів суспільного організму – багато в чому люмпенізованих міста і села. Причому в українському селі правляча номенклатура десятиліттями знищувала традиційну кореневу систему. Внаслідок цього частина населення у містах і на селі була дезорієнтованою,

опинилась у ситуації «розірваної свідомості», що вміло використала правляча верхівка, для якої воно слугує своєрідним резервуаром контрольованої й стабілізуючої будь-який режим соціальної «активності».

Несформованим залишається те, що Габермас називає бюргерською відкритістю. Надзавдання, мабуть, полягає в тому, щоб розпочати творення націо-

нальної, європейського рівня, культури поліса. Сьогодні, за нових обставин, маємо навчити наших дітей та юнь мислити подібно до особистостей Відродження й Просвітництва, наново сформулювати наше національне світосприйняття як європейське – «як світу побаченого мною: ось так, а не інакше, виключно з мого приватного місця, із якоїсь точки особистого існування». І от на цьому тлі постає, на мою думку, надзавдання – формування наново *європейського поліса*, котрий інтелектуально і за допомогою значущих, солідарно пульсуючих зв'язків у майбутньому змінив би наше суспільство.

Одним з найважливіших чинників на шляху досягнення мозаїчної політичної єдності України стали минулі президентські вибори. Я говорю про мозаїчність не випадково, адже думаю, що «мозаїка регіонів» за останні півтора десятиріччя усе-таки перетворилася у політико-державну одиницю.

Поеднавшись, дві ідентичності – західноукраїнська і центрально-українська (раніше її називали малоросійською), «перемогли» третю – новоросійську ідентичність. Тут ми ідемо за дуже влучною характеристикою України як національно-культурного розмаїття кінця XIX – початку XX ст., запропонованою російським філософом Г.Федотовим у його відомій праці «Доля імперій». Зрозуміло, що така ідентифікація, мабуть, сьогодні сприймається з певними застереженнями.

І саме у ході виборів номенклатура Південного Сходу виступила ірредентистськи. Думаю, що певною мірою вона використала традиціоналістську (але разом з тим не таку явну) «новоросійську ідентичність». Цікаво, що роль Центральної України у підтриманні громадянської і етноконфесійної стабільності відзначалась в одному соціологічному дослідженні по гарячих слідах президе-

нтської кампанії 2004 р. Зокрема, читаємо: «Центр країни і в географічному, і в політичному значенні становить своєрідну перехідну зону між Сходом і Заходом, щось схоже на скобу, яка з'єднує два протилежні полюси. Можна припустити, що без цієї перехідної зони конфлікт в Україні отримав би значно драматичніший характер. Те, що не здійснилося пророцтво Гантінгтона, яке передбачало розпад України на західну і східну частину, здається значною мірою було заслугою більш виваженої позиції жителів Центрального регіону та Києва». В.Ющенко спирався на найбільш активний, пасіонарний макрорегіон – Захід і переміг разом з Центральною Україною, котра, як зазначає київський політолог О.Попов, «не націоналістична, але й не антинаціоналістична».

Отже, можливо, президент Ющенко вже після парламентських виборів 2006 р. як представник саме Центрального регіону України відіграв роль тієї ключової скоби, котра допомогла зберегти політичну стабільність в країні. Інші запитання для кожного з політичних таборів полягають у наступному «Якою ціною?» і «На якій основі?»

Якщо говорити про основи для домовленостей, то вони, як засвідчили події нинішнього літа у парламенті і не тільки там, відбуваються за майже залізними лаштунками і між дуже обмеженим числом «перших» народних обранців тоді як інші являють собою «депутатську біомасу». Той принцип, яким керувались Л.Кравчук, а згодом і Л.Кучма – «владу конвертували в гроші й навпаки», продовжує ефективно діяти до того ж помножений на «жизнь по понятіям», що перетворилась у своєрідний кодекс честі для більшості правлячої еліти в Україні. Зрозуміло, що це важливий політичний вододіл між прозорою і непрозорою політикою.

Розділових знаків і ліній стає ще більше, якщо поринемо у буденне життя. Сьогодні нова «втеча від дійсності» є характерною для психологічного стану пересічного громадянина. Вона, на жаль, запрограмована усім стилем життя посткомуністичної України. Виборюючи своє право на існування і навіть фізичне виживання, громадянин все впевненіше іде шляхом відчуження в межах нової економічної системи. А це успішно використовується, зокрема, й для роздумування конфліктів на етно-конфесійному ґрунті.

Згадаємо раннього Маркса, який писав, що до приватної власності ми приходимо не тільки через аналіз поняття відчуженої праці, а й «відчуженої людини, відчуженого життя». Причому чим більше всихаючих, а іноді недосяжних грошових струмочків, тим глибша безодня відчуження. *Відчуження виступає як привласнення, як справжнє «придбання прав громадянства»*. Отже, поки суспільство не зможе забезпечити громадянину адекватну власність як запоруку автономії особистості від всюдисущої держави, порятувати його від хвороби відчуження «ліками» громадянського суспільства навряд чи вдасться. Тим більше, що саме громадянське суспільство – це теж своєрідна суспільна сегрегація, щоправда з гуманними намірами.

Ефект відчуження став проявлятися і на глобальному рівні. Не випадково, усе частіше пишуть про прірву між «глобальними» та «локальними» людьми на тлі своєрідної дематеріалізації влади. А якщо додати до цього розмежування за віковою ознакою? Професор Р.Тамамес у доповіді для ЮНЕСКО (2000 р.) зазначив, що глобалізація сьогодні створює життєві глобальні стилі. У 2000 р. в світі нараховувалося близько 270 млн осіб віком між 15 та 18 роками у 40 країнах із своєрідними запитами у царині поп-культури; молоді люди є спо-

живачами ідентичної музики, товарів, одягу, відео. Фактично утворився глобально-острівний простір тінейджерів. Наскільки ціннісним для цих підлітків стане вистражданий досвід демократії?

До усього цього, виходячи з досвіду суспільного розвитку України останніх десятиліть, додається дуже важливий чинник – катастрофічна для буденної свідомості швидкість змін.

Важливим надбанням 15 років Незалежності стало *політичне усвідомлення* більшістю нації територіальної єдності й недоторканості державних кордонів України. Багато у чому це сталося завдяки зусиллям бюрократії в Києві, яка була зацікавлена у збереженні «комуністичної спадщини». Вже у 1990 на початку 1991 р. постало питання: який сценарій майбутнього розвитку України перемає? «Рух» на чолі з В'ячеславом Чорноволом здійснював національно-демократичний політичний проект. Номенклатура, відриваючись від московського центру, здійснювала власний проект, який можна кваліфікувати як напівзалежний «лен Україна».

Зрозуміло, переміг другий проект і президентом став партійний чиновник, виходець з номенклатури Л.Кравчук. У наступне десятиліття (період президентства Кучми) адаптовувати і пристосовуватись до національних ідей (нехай з власним розумінням) змушені були фактично усі інші значущі політичні сили. Як засвідчили останні події саме так вчинив В.Янукович і його політична сила.

І для Кравчука, і для Кучми одним з нагальних завдань було зменшення відцентрових тенденцій, які могли б зашкодити єдності створюваного ними режиму. Рішучі політичні кроки Києва у березні 1995 р., пов'язані з подоланням сепаратизму в Криму, дали змогу призупинити відцентрові тенденції. Проте подальший економічний розвиток в країні призвів до

того, що регіони відчували усе більшу відстороненість центральної влади від вирішення регіональних проблем і «самодостатність», що на думку відомого канадського дослідника Д.Яворського, створювало сприятливу атмосферу для «можливої федералізації України», за допомогою якої дехто з регіональних лідерів намагався досягти «personal fiefdoms» або задовольнити власні «таємні сепаратистські амбіції».

Плекання регіональних особливостей не є чимось винятковим. Так, до прикладу «галицька ідентичність» замішана на історико-культурному міфі українського П'ємонту, на Буковині постійно нагадують про феномен буковинізму – толерантного співжиття і взаємовпливів краян різних національностей, в Донбасі, на мою думку, маємо справу з феноменом економічного націоналізму, який поєднувався зі стереотипами радянської доби. Можливо, для того щоб сформувати українську модель європеїзму знадобиться час, а тому ми усе ще приречені на статус-кво.

Остання теза стосується геополітичного розмежування, що безпосередньо торкається й етноконфесійних розбіжностей і дискусій. Зрозуміло, що один з центральних пунктів – це відносини з Росією.

Причому, як видається, основна межа довгострокового розмежування з Росією знаходиться все-таки не у силовій, геополітичній площині. Україна, формуючи власну національно-культурну ідентичність, часово і фактурно доводить свою «окремішність» від Росії. Тут не обов'язково наполягати на «кричущих» розбіжностях. На ділі їх не так уже і багато. Маємо і чимало спільного: традиції співіснування, спільність культурних коренів, єдина атлантида православної духовності. Важливими є *несхожість* національних характерів, уподобань, новітнього культурного дискурсу і, го-

ловне, державотворчих процесів в Україні і в Росії. Саме ці відмінності, можна було б назвати, користуючись словами Дерріди, «*бахромою незвідності*», яку справді слід вивчати, аналізувати і якщо хочете «плекати», оскільки саме вона є розділово-з'єднувальним знаком суспільно-державного буття новопоставлених феноменів, ім'я котрим «Україна» та «Росія».

Подивимось тепер на зовнішні чинники, що в недалекому майбутньому могли б сприяти політико-національній єдності країни. Найближчими десятиліттями Україна має стати на ноги як самодостатня економічна, культурна державна одиниця *середньої ваги*. Як кажуть в агломовному світі, як *middle power*. Подивимось реально. Україна в багатьох схемах і міркуваннях до сьогодення *розглядалася як своєрідний геополітичний мінус Радянського Союзу або ж сучасної Росії*. Особливо це стало помітним, коли А.Чубайс виступив з ідеєю формування економічної континентальної імперії на обширах Євразії.

Україна уникнути такої некомфортної ролі (як її частини) може, позбувшись економічної вторинності і сформувавши основи громадянського суспільства. Це саме ті, «традиційні» внутрішні справи, які разом з усім культурно-конфесійним підґрунтям нашим формують й формуватимуть неповторне обличчя *українського варіанту* європейської інтеграції. Це насправді ті самі внутрішні, глибинні структурні реформи, від яких фактично відмовляються (незалежно від кольору) представники правлячої еліти, влаштовуючи багатовекторний геополітичний марафон Україні однак без вагомих результатів для національного розвитку.

Розглядаючи досвід співіснування України зі своїми сусідами, зауважимо, що більшість з них перебуває в оточенні

новітніх «державних експериментів». Візьмемо, наприклад, Польщу. Ця держава сьогодні в оточенні новостворених держав – об'єднаної Німеччини, Чехії, Словаччини, Білорусі, Литви і, зрозуміло, України. Можна навести приклад Румунії, оточеної трьома новими державними одиницями – Україною, Сербією, Молдовою. Що ж до України вона також в якісно новому оточенні – РФ, Білорусь, Молдова, Словаччина, причому дві інші сусідки України, які не зазнали геополітичних «мутацій» (Угорщина і Польща) за цей час стали членами НАТО. Пошлемося тут на влучне зауваження О.Дергачова: «Зовнішні чинники діють нерівномірно і немов би викривляють міжнародний простір навколо України».

Там, де багато говорять про значення зовнішніх чинників чи то для євроінтеграції, чи то для євразійських потенцій України, розмови ці перетворюються непомітно у *метод соціальної псевдотерапії*, своєрідний геополітичний ескапізм на рівні масової свідомості.

Отже, на початку ХХІ ст., незважаючи на усі відцентрові тенденції, в Україні усе-таки сформоване «жовто-блакитне політичне поле» (проте вкрай мозаїчне), де переплелися тисячі різноспрямованих політичних векторів, сотні мотивацій і чимало політичних особистостей, у кожного з яких було і є власне бачення шляхів вирішення сучасних проблем України та стратегій щодо її майбутнього.

Ключовою для нашої держави у цьому контексті я назвав би проблему динамічного розвитку, визначення і поглиблення насамперед культурної та економіко-соціальної ідентичності. Адже національна ідея «включає динамічну складову, яка закладається новітньою історією нації і для якої характерна перманентна змінність з часом, що несе із собою культурну модернізацію нації.

Європа є сильною у цьому сенсі, як колись влучно зауважив Дені де Ружмон, своєю варіативною сумішшю. «Велика кількість джерел спільної для європейців культури та стосунки вилучення, доповнюваності чи включення... дають нам уявлення про майже безмежну кількість більш-менш стійких комбінацій, які теоретично можуть з них випливати», – писав він.

Очевидно, сьогодні є непродуктивними думки і погляди, котрі мають намір представити або ж відверто представляють Україну як своєрідну уявлену спільноту. Наведу один з діалогів відомого твору В.Іванова «У»: «– *Що ж таке щастя моєї книги, професор?* – *Сміх.* – *Над чим?* – *Над своїм нещастям.* – *А якщо воно видумане?* – *Так над видуманим нещастям тільки і сміються.*».

Видуманим нещастям України сьогодні є намагання представити певні конфлікти і суперечності між різними регіонами країни, у мовному питанні нездоланими і невіршуваними. Як засвідчив у своїх кращих проявах Майдан, Україна є європейською по духу. Наша країна, плекаючи традицію, вдало може поєднати і поєднує її з західним ratio і вже сьогодні є частиною Європейської Спільноти Народів.

Отже, викликів чимало. Проте усі вони також об'єктивно сприяють суспільній консолідації в Україні на державницьких засадах, *досягненню політико-національної єдності у конкурентному геополітичному середовищі.*

Важливим напрямом *внутрішньої політичної консолідації України*, її саморозвитку, який безпосередньо впливатиме на прийняття ЄС вагомих зовнішньополітичних рішень щодо неї, є формування *основ громадянського суспільства.*

Йдеться про те, коли і якими шляхами в Україні сформуються достатньо

впливові агенти соціальних змін. Драма сьогодишньої ситуації полягає у тому, що суб'єкти цілевизначення і головне дій по створенню скоріше не підвалин, а атмосфери відкритого суспільства часто перебувають далеко за межами України. Приклади цього – західні гуманітарні фонди, які активно співробітничали з численними неурядовими організаціями в Україні. Проте у найкращих випадках подібні неурядові організації є всього лише невеличкими острівцями громадянської активності. Насправді моноліт закладено у радянські часи суспільного організму дав лише тріщини по краях, відправивши у ліберальне плавання без вітрил інтелектуалів, які немовби застигли між Сцилою лібералізму Заходу і Харибдою квазідемократії в Україні. Визначальним моментом тут стане, мабуть, формування *економічно автономної особистості*, у якій з'явиться власний, живий інтерес у розвитку незалежних громадських структур, котрі конструктивно опонували б владі, протистояли тенденціям відчуження, що часто-густо переважають у сучасному суспільстві.

У цьому контексті чиновник має відчуття себе також *громадянином власної держави*, а не тільки утримувачем великого чи маленького крісла. Що створювало й до сьогодні сприяє атмосфері відчуження у нашому суспільстві? Свідомість того, що бюрократія всюди-суцтва, що вона «усе може» і «зможе». Свідомість того, що «ви» – всюди, що «ви» можете, а ми *повинні*. Ось та незборима (як здавалося донедавна) стіна відчуження між владою і суспільством.

Сьогодні багато говорять про національну об'єднавчу ідею. На нашу думку, вона полягає, мабуть, у розширенні *творчого поля Особистості* – поля активної життєдіяльності людини. Ідеться про завдання зробити його зручним, комфортним для пересічного громадяни-

на, з певним недоторканим вільним часом для інтелектуального й мистецького розвитку, спілкування й активного відпочинку. За таких умов для багатьох в Україні зрозумілою й головне прийнятною стане думка: «Європейцями не народжуються, ними стають». Наведу тут думку відомого філософа С.Л.Франка про значення духовності у житті кожної людини (яка і є внутрішнім стрижнем істинного європейзму): «Якщо тільки я знаю для чого я взагалі живу, на чому утверджено моє буття і чому воно слугує, якщо моє життя тільки зігріто істинною вірою, що дає мені радість, бадьорість та ясність, то я вже зумію будувати свій дім, встановити зовнішні умови і порядок, необхідний і найбільш прийнятний внутрішньому змісту мого життя».

Отже, виокремимо, принаймні, три складові, що сприяли і далі сприятимуть національно-політичній консолідації і сталому розвитку українського суспільства. По-перше, бюрократія як першоутримувач державного організму у 1991 р. з нагальним завданням власного огромадження в умовах сьогодення. По-друге, виокремлення і домінування європейського вектора зовнішньої політики як засадничого і стабілізуючого, котрий в змозі інтегрувати/увібрати етноконфесійну розмаїтість України. По-третє, формування громадянського суспільства, яке у співробітництві з оновленою державою, сприятиме *розширенню творчого поля особистості*. Слід, мабуть, формувати засади суспільної свідомості у напрямі – від європейської мрії («єдина Європа як остання утопія» – Д.Кон-Бендіт) до європейського прагматизму України. Не стільки почуття, скільки розважливисть; не жертівність (хоча й вона може ставати затребуваною у ключові критичні моменти), а повсякденна професійна праця та інтелектуальний неспокій.

Література

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. – К., 2001.
2. *Баткин Л.М.* Европейский человек наедине с собой. – М., 2000.
3. Звіт з дослідження, проведеного в Києві в грудні 2004 р. студентами та працівниками Східних Студій Варшавського Університету. Спеціальний випуск з нагоди візиту Президента України Віктора Ющенка у Варшавський Університет. – Варшава, 2005.
4. *Дергачов О.* Євроатлантичний контекст українсько-російських відносин // Україна між Росією і Заходом. Стратегія на початок ХХІ століття. Матеріали круглого столу. – К., 2000.
5. *Попов А.* Парадоксы революции // «Оранжевая революция». Украинская версия: Сборник. – М.:Издательство «Европа», 2005.
6. *Ружмон Д. де.* Відкритий лист до Європейців // Вибране. – Львів, 1998.
7. *Тейлор Ч.* Етика автентичності. – К., 2002.
8. *Томенко М.* Самоозначення України: від історії до політики. – К., 1998.
9. *Франк С.Л.* Крушение кумиров // Сочинения. – М., 2000.

Правова культура в українських регіональних вимірах

Віктор Степаненко

Viktor Stepanenko

Ukrainian Legal Culture in its Regional Dimensions

In this article, the author examines the regional dimension of legal culture and the population's awareness of it in Ukraine. The theoretical and methodological orientations of the study include the concepts of regional «ethos» (E.Banfield), the regional dimensions of social capital (R.Putnam), and the indirect measuring of public integrity (M.Camemer). The study's empirical data are based on a nation-wide survey on legal culture conducted by the Institute of Sociology. An analysis of the survey data demonstrates that regional differences among the respondents' legal culture correlate largely with the peculiarities of the regional political culture, which is especially distinctive in the Donbas and in the Crimea. The author concludes that affirmation of a fully-realized rule of law is an unexplored but effective mechanism for the consolidation of democracy and the formation of a civic nation in Ukraine.

Метою цієї розвідки є розгляд таких, ще не досить досліджених аспектів ціннісних орієнтацій та установок населення України, як *правова культура та свідомість* у регіональних вимірах. Зайвим є констатувати що, утвердження верховенства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом, справжньої незалежності судової гілки влади, ефективності інститутів правопорядку та судочинства у відстоюванні прав та свобод громадян, а також проблеми доступу громадян до справедливості є серед найактуальніших у процесах демократичної трансформації в Україні. Такий висновок підтверджується і результатами щорічних загальнонаціональних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України «Українське суспільство». За даними опи-

тування 2006 р. переважна більшість респондентів (майже 70%) підтвердили, що їм не вистачає дотримання чинних у країні законів і лише 2,3% опитаних не цікавляться цим питанням. Це – один з найвищих національних рейтингів «несчасті» поряд з браком державного захисту від зниження рівня життя – 77,3%, заощаджень – 76,7%, порядку в суспільстві – 74,3%, стабільності в державі й суспільстві – 72,2% (для порівняння: респондентам також не вистачає – «необхідної медичної допомоги» – 54,2%, «роботи, що підходить» – 43%, «можливості купувати найнеобхідніші продукти» – 35,7%, «необхідного одягу» – 25,7%).

Непоследовність та брак вагомих аргументів нової влади у впровадженні політики верховенства права є нині одною із зримих перешкод інституціо-

налізації демократичних суспільних ідеалів (так званих *ідеалів Майдану*) в країні. «Розмафіїзація» суспільства в багатьох суспільних сферах та додання регіональної клановості і досі, після «помаранчевої революції»¹, залишаються найактуальнішими завданнями української суспільно-політичної та соціокультурної трансформації. Популярні гасла декларованого «помаранчевого» проекту суспільного оновлення та очищення влади «жити по законам, а не по поняттям!» та «бандити сидітимуть у тюрмах!» були серед найпривабливіших для мотивацій політичного вибору населення західної, центральної та північної України у виборах та «помаранчевій» революції 2004² та 2006 років. Однак, східні регіони (особливо Донбас), Крим та переважна частина південної України підтримали політичні сили, які стало асоціювались в масовій свідомості (принаймні, іншої частини країни) зі стереотипами «мафії» (навіть з її особливою регіональною прив'язкою – «донецька»).

Звичайно, для виборців цих регіонів, як свідчать соціологічні дослідження³, мотивація політичного вибору поміж домінуючими, умовно, «помаранчевою» (включаючи блок БЮТ у 2006 р.) та «біло-блакитною» платформами визначалася переважно іншими орієнтирами, аніж правова свідомість або відношення до закону – такими насамперед, як геополітичні перспективи розвитку країни та етно-мовний фактор, про що, зокрема, свідчить різниця в оцінках «помаранчевої» революції 2004 р. поміж етнічними українцями та росіянами⁴ (до того ж на Донбасі масова політична підтримка «місцевого кандидата», тут навіть не важливо «доброго» чи «поганого», не в останню чергу пояснюється також виразним проявом стійкої регіональної ідентичності населення цього регіону). Втім, абсолютизація «вирі-

шальності» будь-якого фактора, зокрема етно-мовного у поясненнях українських регіональних відмінностей всього спектру політичної культури та цінностей⁵ занадто спрощує проблему. Будь-яка ідентичність (особиста, колективна, регіональна тощо) є завжди комплексним феноменом, який не зводиться до одної, навіть важливої, характеристики, хоча й може успішно та легко раціоналізуватися за її допомогою. Таким чином, інші грані ідентичності та ціннісних орієнтацій можуть перебувати у «тіні» під впливом домінуючої, виразної (етнокультурної, мовної чи геополітичної) і їх дослідження є більш складним завданням.

Розуміючи правову свідомість, культуру та поведінку як невід'ємні складові політичної культури населення України та визнаючи її регіональні особливості⁶, логічним буде припустити і певні регіональні особливості правової культури.

Питання, які одразу виникають у підході до означеної теми – правова культура у її регіональних характеристиках – є *такими*:

- Перше і головне, наскільки відмінною (коли взагалі так) є правова культура населення різних регіонів країни, якими є регіональні особливості ставлення (розуміння, оцінки тощо) громадян до права та закону (беручи до уваги те, що система права на відміну від політичних орієнтацій або партійних уподобань реалізується через централізовані та уніфіковані державні регуляції та інституції – єдине національне законодавство, міліція, суди, прокуратура, адвокатура тощо)?

- Чи існують об'єктивні емпіричні показники таких регіональних особливостей (скажімо, регіональні відмінності в корупційному та анти-корупційному регіональному ландшафті країни)?

- Чи відрізняються регіональні характеристики нормативних уявлень та

життєвих практик у ставленні до закону у різних сферах застосування права?

- Якими є регіональні особливості нормативного «соціального клімату» (довіра/недовіра, чесність/обман, соціальна солідарність/власний інтерес, опора на власні сили/патерналізм тощо)?

Через різні обмеження (включаючи брак ґрунтовних досліджень з цієї тематики, їх розвиненої методології тощо) важко дати відповіді на всі означені та інші питання правових аспектів регіональних культур. Цю статтю можна розглядати радше як постановку дослідницької проблеми та спробу наблизитися до її вивчення.

Концептуально-методологічні орієнтири дослідження

У методологічних підходах до означеної теми корисними видаються, принаймні, два дослідження щодо регіональних особливостей Італії, які були проведені у різні періоди Е.Бенфілдом та Р.Патнемом. Обидва дослідники аналізують регіональні особливості цієї країни в таких аспектах як «моральний базис» сільської громади південної Італії (Е.Бенфілд) та проблематика громадської активності та соціального капіталу в порівнянні північної та південної частин країни (Р.Патнем).

Бенфілд у своєму підході (у дусі класичного Веберівського підходу) у центр своєї уваги ставить «культурні, психологічні та моральні умови політичних та інших організацій⁷. Закон та інститути справедливості, безперечно, належать до таких формальних організацій людського суспільства. За логікою дослідника їх (як і інших інститутів) особливий спосіб функціонування та спосіб національної чи регіональної «корпоративної дії» значною мірою детермінується культурними факторами. В своєму аналізі цінностей та орієнтацій сільської громади південної Італії

Е.Бенфілд застосовує концепцію *етосу* (ethos), який він, реферуючи В.Самнера, визначає як «суму характерних навичок, ідей, стандартів та кодів, які надають групі відмінного та індивідуального характеру у порівнянні з іншими групами»⁸. Етос місцевої громади, яку досліджує Бенфілд, характеризується неможливістю вийти за коло безпосередніх матеріальних інтересів родини, діяти разом для спільного блага, і визначається ним як «аморальна родинність» (*amoral familism*)⁹. Деякі гіпотези щодо практичного функціонування етосу «аморальної родинності», що їх висуває дослідник і згодом підтверджує своїм аналізом, є такими¹⁰:

- В суспільстві аморальної родинності, закон буде знехтувано, якщо немає причин остраху за покарання. Тому природним є обдурювання з податками, коли є така можливість. Як наслідок через проекцію таких стратегій на іншого індивіда такі суспільства чи громади характеризуються також високим рівнем взаємної недовіри.

- Носій етосу аморальної родинності, коли він є службовцем, напевне братиме хабарі. В суспільстві такого типу хабарництво вважається «раціональною стратегією» поведінки (через проекцію своєї власної гіпотетичної поведінки), навіть тоді, коли службовець не бере хабарі.

- В суспільстві аморальної родинності, слабка суспільна воля заохочує режим, який підтримує порядок «сильною рукою».

Видається, що ці підходи та висновки Бенфілда є також корисними для дослідження сучасної української ситуації, як в її загальнонаціональному, так і в регіональних вимірах у різних аспектах відношення громадян до закону та у співвідношеннях функціонування формального та «звичаєвого права».

Провідною концепцією італійських студій Р.Патнема та його колег¹¹ є со-

ціальний капітал (що у деяких характеристиках співзвучний концепції етоса Е.Бенфільда). Соціальний капітал та регіональні відмінності щодо його наявності та проявів є узагальнювальним висновком Р.Патнема у його відповідях на питання, чому громадське життя в одних регіонах Італії активне, а місцеві уряди – більш ефективні й відповідальні, тим часом як в інших громадські традиції нерозвинені, процвітає клієнтелізм та корупція, а діяльність місцевих владних інституцій неефективна. Залишаючи осторонь детальний розгляд цього дослідження, зазначу, що аналіз Р.Патнема є методологічно актуальним для означеної теми вже тим, що він намагається вирішувати методологічні проблеми, які виникають при дослідженнях культури та цінностей. Проблеми ці часто зводяться до вибору та обґрунтування надійних соціальних індикаторів, які могли б бути формалізовані та виміряні, а згодом зведені в інтегральний показник, який у свою чергу міг би бути адекватно проінтерпретований. І хоча у вимірах соціального капіталу Р.Патнем оперує здебільшого індикаторами громадянськості, які використовуються в класичних студіях політичної культури (індекси довіри, кількість громадянських об'єднань, розповсюдження та читання громадянами місцевої та національної суспільно-громадської преси, виборча активність та показники міжособистісної довіри та здатності до співпраці громадян), він використовує також показник «поваги до закону» як один з індикаторів розвитку соціального капіталу.

Правова свідомість і культура – також є інтегральними та багатовимірними феноменами, які мають відношення до традицій, цінностей, усталених звичаїв громадян та спільнот у їх ставленні до закону та інституцій справедливості, а також у відношенні «звичаєвого права» (неформальних нормативних наста-

нов та практик) до формальної системи права. Щодо цього корисним є інтегральне методологічне поняття *громадської доброчесності (public integrity)*¹², яке обґрунтовується американською дослідницею М.Камерер і використовується як індекс світового проекту порівняльних досліджень громадської доброчесності. Зважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі у дослідженнях часто «невловимих» (навіть у буквальному сенсі) проявів корупції, дослідники громадської доброчесності у своїх підходах пропонують аналізувати корупцію та порушення закону не «в лоб», а радше «непрямыми» вимірами, оцінюючи рівень та середовище інституціоналізованої доброчесності, аніж корумпованості в країні. Цей підхід має підґрунтя у пропозиції про те, що антикорупційне та доброчесне соціальне середовище, а також ефективність інститутів права є природними запобіжниками порушенням закону та корупції, а отже, чим розвиненішими та ефективнішими вони є, тим менш ймовірним будуть корупційні соціальні деформації у певному суспільстві. М.Камерер пропонує інтегральний підхід до оцінки громадської доброчесності, що охоплює систему законів, інститутів та практик, які в свою чергу мають на меті забезпечення звітності (*accountability*) та доброчесності діяльності державних, приватних та громадських організацій¹³. Згідно з таким підходом, інтегральний показник громадської доброчесності включає три виміри, а саме:

- 1) існування механізмів громадської доброчесності, включаючи закони та інститути;
- 2) ефективність цих механізмів;
- 3) доступ громад до інформації та інститутів справедливості.

Багатовимірний підхід до вивчення корупції, запропонований М.Камерер, деякою мірою також дає змогу розв'язу-

вати серйозну методологічну проблему, яка фіксується соціологічними дослідженнями, а саме: суперечність поміж *нормативністю* та *фактичністю*¹⁴, особливо в таких «чутливих» темах, які пов'язані з уже розвиненими в Україні соціально-нормативними уявленнями громадян про *«те, як має бути»* і *«тим, що є насправді»*. Сфера права та справедливості, моральні стандарти *«гарного та поганого»*, *«законного та незаконного»*, безумовно, належать до цього спектру «чутливих тем». Отже, варто додати ще одну важливу методологічну передумову подальшого розгляду, а саме, необхідність уваги дослідника до культурно-історичного та політичного посткомуністичного контексту функціонування закону та найактуальнішої проблеми інституціоналізації верховенства права в існуючому полі особливого напруження поміж ідеальною нормативністю та соціальною фактичністю в українському суспільстві.

Щоби продемонструвати це, представити вихідні міркування та факти, наведу результати деяких досліджень, почавши з аналізу загальнонаціональної ситуації.

Дослідження правової свідомості в Україні: вихідні факти та міркування

Все ще стійка політична традиція минулого не відзначається повагою до закону, а отже – політичною доцільністю. Самі радянські закони (а також декларовані права та свободи) були значною мірою декларативними, формуючи стійке (і все ще не подолане) масове уявлення про розрив ідеалів та суспільної практики, моралі та закону в психології та цінностях радянської людини – сумнозвісні подвійні стандарти мислення та поведінки. Така ситуація культивувала настрої правового нігілізму та волюнтаристського поводження із законом. Як

слухно зазначають дослідники взаємин суспільства і влади в посткомуністичній Європі, «значною мірою радянські закони були радше частиною пропагандистського протистояння із західними ліберальними демократіями, ніж зводом правил, яких треба було строго дотримуватись»¹⁵. Оскільки право та мораль були суттєво роз'єднані, а відтак справжня правова культура з її повагою до закону майже не формувалася, то запровадження закону в колишньому СРСР забезпечувалося переважно через острах покарання з боку держави.

У процесах політичної та економічної лібералізації середини 1980-х, проголошенні незалежності України та формування основ її державності, навіть ці наглядові та каральні функції держави за дотриманням закону були значно послаблені. Більше того, вал нових, часто непослідовних та недосконалих законів, що мали легітимізувати «нові правила» гри суспільства, сумнівна та непрозора приватизація колись державної власності, яка супроводжувалась відстороненням переважної маси людей від інформації щодо своїх правових можливостей, посилили ситуацію правового свавілля та зловживання законом – ефект, який в публіцистичній літературі кінця 1980-х – початку 1990-х років іноді, дещо епатажно називають «кримінальною революцією». А консультативно-юридичне забезпечення розвитку бізнесу періоду первинного накопичення капіталів, що здебільшого зводилось до вишукування «дірок» у недосконалих законах та вибудовування схем ухиляння від податків, стало різновидом одного з найприбутковіших бізнесів.

Нормативно-правовий хаос, правовий нігілізм, домінування неконтрактної культури¹⁶, клановість, радянські традиції декларативності законів та політичної доцільності їх застосування (що історично були міцніше вкорінені в ко-

лишньому СРСР у порівнянні з іншими країнами східної та центральної Європи) поєднувалися у посткомуністичній Україні із деінституціоналізацією установленої системи нормативно-ціннісних орієнтацій людей. Симптоматичними у цьому сенсі виглядають результати порівняльного опитування у посткомуністичних країнах середини 1990-х років. Українські респонденти майже вдвічі частіше (59%) за чеських (32%) стверджували, що закон «слід ігнорувати чи обходити», якщо його вважали «вкрай не виваженим або несправедливим». Середній східноєвропейський показник таких відповідей у цьому дослідженні складав 44% респондентів¹⁷.

Надзвичайна історична концентрація у часи трансформації (ба навіть ломки) соціальних укладів з часів комуністичної системи вже тривалий час має своїм наслідком ситуацію *аномії*, тобто буквально – «відсутність назви», безнормність. Переважна більшість респондентів загальнонаціональних опитувань Інституту соціології НАН України з 1999 р. погоджується з твердженнями про те, що важко зрозуміти, у що вірити та яким законам слідувати. Хоча симптоматичним є також і те, що опитування 2005, першого «пост-помаранчевого», року вперше позначило позитивні зрушення у нормативній орієнтації українських респондентів.

Як наголошувалось, теми соціальної справедливості та верховенства права були серед найуживаніших контентів політичних програм фаворитів виборів 2004 та 2006 років. Більше того, саме правові механізми, які були ефективно задіяні у драматичних президентських виборах 2004 р., позначили чи не перший історичний прецедент важливості принципів верховенства права в новітній історії країни. Однак в цілому реальна практика наближення до цих стандартів й досі виявляється далекою

від суспільних очікувань. І це при тому, що суспільно-політичний ідеал «рівності всіх перед законом» є найбільш очікуваним та затребуваним громадянами (за даними опитування Інституту соціології НАНУ «Громадська думка» 2006 р., більш ніж 40% респондентів прагнуть його втілення – для порівняння «соціальний захист» є найбажанішим для 30% респондентів). Незавершена судова реформа, вільна інтерпретація законів та боротьба за їх тлумачення різними суб'єктами влади, особливо у тривалий післявиборчий період відсутності Конституційного суду, часткове та вибіркоче застосування закону (часто з огляду на політичну доцільність), політика подвійних стандартів до *своїх* та *інших*, клановість та клієнтелізм – ось лише деякі видимі ознаки правових проблем і розриву поміж деклараціями та політичною практикою.

Рівень громадської довіри до судово-правової системи ще й досі залишається тривожно низьким. За даними порівняльного Європейського соціального дослідження (European Social Survey) 2005 р. серед 24 країн, лише 3,6% українських респондентів повністю їй довіряють. Україна з 3,61 балами довіри громадян до національної судово-правової системи при середньому європейському балі 5,07 за 10-тибальною шкалою займає, поряд з деякими іншими посткомуністичними країнами, одну з останніх позицій у цьому дослідженні (порівн.: Данія – 7,21, Німеччина – 5,43, Велика Британія – 5,03). А послуги таких інституцій як, міліція, суд, прокуратура та адвокатура ще й досі мало затребувані – більше 90% респондентів у згаданих опитуваннях Інституту соціології взагалі не звертались до них у пошуках справедливості. Неефективність національної системи захисту прав громадян є, як зазначалось¹⁸, важливим методологічним «непрямим» індикатором

проблем формування культури громадської доброчесності на загальнонаціональному рівні, а також існування все ще сталої системної корупції в країні.

До того ж українське суспільство навіть після політичних зрушень та масової громадської активності 2004 р. і досі демонструє масовий *синдром правового безсилля* щодо захисту своїх законних прав та інтересів перед центральною та місцевою владами.

Як зазначалось, брак дієвого верховенства права, розрив декларацій та суспільної практики може досить легко «компенсуватись» в суспільстві опорою на авторитети та «сильних керівників», які завжди «знають що і як робити». Така ситуація формує благодатний ґрунт для розвитку авторитарних настроїв у країні, які, як показують дослідження, зростають в останній період. Іронія «пост-помаранчевого термідору» в політичному успіху Партії регіонів на виборах 2006 р., тривалій парламентській кризі та утворенні «антикризової» коаліції підтверджує це. В 2006 р., за даними згадуваного моніторингу Інституту соціології, переважна більшість респондентів (65,7%) згодні з твердженням, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії. Це – найвищий з 1992 р. показник.

Соціологічні опитування досить чітко виявляють ще одну особливість правової свідомості українських громадян, а саме – розрив поміж ідеально-нормативними уявленнями функціонування закону та права («те, як має бути») та фактичним станом справ у цій сфері («тим, що є насправді»). У згадуваному вище Європейському соціальному дослідженні 2005 р., відповіді українських респондентів на нормативні питання щодо вимоги дотримуватись закону, навіть у випадках, коли втрачаються гарні можливості

необхідності чесного та законного ведення бізнесу, неприпустимості хабарництва практично не відрізняються від середньоевропейських показників. Однак реальний «повсякденний» стан справ з дотриманням закону, правовою культурою та рівнем корупції в країні є дещо іншим (нагадаймо, що за даними міжнародної організації Transparency International Україна за індексом корупції у 2005 р. займала 107-ме місце поруч з такими країнами, як Білорусь, Гондурас, Казахстан, В'єтнам, Замбія та Зімбабве).

Наведені характеристики загальнонаціонального стану правової свідомості та поваги до закону, безумовно, є великою мірою спільними для всіх регіонів країни, з огляду на те, що право та інститути судово-правової системи є загальнонаціональними та державно-централізованими, а джерела «культури» і практики корупції мають не так регіональний, скільки системний, централізований характер (все ще існуючі традиції та практики «шантажистської держави» (*black-mail state*)¹⁹). Втім, це не виключає можливих регіональних особливостей у проявах правової культури, які, згідно з нашою гіпотезою, можуть бути пов'язані з відмінностями регіональної ідентичності, політичної культури, факторів економічного розвитку, традицій та звичаїв населення різних регіонів. Адже дієвість закону і права проявляються не лише в формально-нормативних регуляціях, а й в особливостях ставлення до них громадян. Ці особливості, зокрема, можуть певним чином корелювати із сталими синтезами звичок і традицій.

Громадська думка щодо проблем закону та права: регіональні виміри 2006 року

Ґрунтовні дослідження з правової тематики, особливо в її регіональних вимірах, поки що не є системними, а їх методології та дизайни досить різні. Часто

регіональні виміри є окремою додатковою частиною загальнонаціональних досліджень з цієї тематики²⁰. Користуючись цим алгоритмом та певною мірою, намагаючись заповнити вакуум регіональних досліджень правової культури, звернувся до регіональних характеристик загальнонаціональних опитувань громадської думки, питання яких у прямий чи «непрямий» спосіб²¹ торкаються проблем правової культури. З цією метою проаналізую деякі результати загальнонаціональних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України 2006 р. Такий «зріз» досліджень одного року, звичайно, має багато недоліків, хоча б через те, що унеможливорює аналіз можливої динаміки змін, настроїв та оцінок громадської думки у цій сфері. До того ж структура емпіричних досліджень часто залишає відкритими питання щодо інтерпретацій, які часто можуть бути лише гіпотетичними.

У загальнонаціональних репрезентативних дослідженнях Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» (час проведення – лютий–березень 2006 р.) та «Громадська думка» (квітень–травень 2006 р.) з сукупною вибіркою 1800 респондентів, я виокрепив 8 регіонів країни. Логіка такого розподілу відображає не лише суто географічний принцип, але й історичні особливості формування регіональних субкультур, а також певною мірою регіональні характеристики політичних орієнтацій населення, які, зокрема, вия-

вились у виборах 2004 та 2006 років. І хоча такий регіональний розподіл (на відміну, скажімо, від «макрорегіонального» – захід, центр, схід та південь) має певні недоліки з огляду на різну наповнюваність регіональної вибірки, він, на мою думку, є більш «чутливим» до специфіки певних регіональних субкультур, скажімо, Києва у географічних межах «центру» або «півночі», АР Криму у межах «півдня» або Донбасу у межах «сходу». Отже, розподіл є таким:

- 1) Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька);
- 2) Центр (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська);
- 3) Північ (Житомирська, Київська – без Києва, Чернігівська, Сумська);
- 4) Київ;
- 5) Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська);
- 6) Донбас (Донецька, Луганська);
- 7) Південь (Миколаївська, Одеська, Херсонська);
- 8) АР Крим.

Регіональні особливості правової культури мають багато спільних загальнонаціональних характеристик. Втім, важливо простежити можливі регіональні особливості або навіть нюанси в їх межах.

Почну із загального суспільного клімату, який відзначається в країні високим рівнем аномії та нормативної дезорієнтації, і зокрема стосовно сприйняття та розуміння законів (табл. 1).

Таблиця 1

«Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яких законів додержувати» (2006, N=1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Згоден	68,5	73,2	70,7	69,1	71,8	79,8	79,0	89,0	73,9
Не згоден	21,2	17,0	14,4	24,7	19,9	12,8	14,4	7,7	17,1
Не знаю	10,3	9,8	14,9	6,2	8,3	7,4	6,6	3,3	9,0

Як бачимо, показники «нормативної розгубленості» є значно помітнішими на Донбасі, півдні і особливо в Криму. Натомість респонденти заходу, центру та столиці почуваються більш впевнено в існуючих нормативно-правових рамках. Певним поясненням нормативної дезорієнтації респондентів Донбасу, півдня і Криму міг бути, зокрема, політичний дискомфорт стосовно нових політичних траєкторій розвитку

країни та «помаранчевої влади» (нагадаймо, дослідження проводилось у лютому–березні 2006 р.) або, як характеризують цей стан донецькі дослідники: «психологічний шок та відчуття несправедливості»²². Симптоматичним у цьому відношенні є також і те, що респонденти Донбасу та Криму, найбільше серед інших регіонів відчувають брак дотримання чинних в країні законів (табл. 2).

Таблиця 2

**«Чи вистачає Вам дотримання чинних в країні законів?»
(2006, N=1800, %)**

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Не вистачає	65,2	67,4	68,6	69,1	65,6	80,1	72,9	81,3	70,2
Важко сказати	26,1	23,5	22,1	22,7	23,3	16,3	19,3	15,4	21,8
Вистачає	7,2	7,2	7,4	8,2	6,7	2,1	3,9	0,0	5,7
Не цікавить	1,4	1,9	2,0	0,0	4,3	1,4	3,9	3,3	2,3

Втім, на мою думку, це не лише відображення регіональних характеристик поточного політичного моменту, який для респондентів сходу та півдня країни може також включати сумніви у правомірності юридичного розв'язання політичної кризи в країні на президентських виборах кінця 2004 р. та їх загострене відчуття «кризи легітимності»

влади, але й прояв певних регіональних особливостей дієвості закону та дотримання правопорядку в цих регіонах. Справді, респонденти сходу та півдня країни, а також Києва більш занепокоєні місцевою криміногенною ситуацією, зокрема щодо частоти випадків хуліганства та пограбувань (табл. 3).

Таблиця 3

**«Наскільки часто трапляються
випадки хуліганства та пограбувань у Вашому мікрорайоні
(в районі Вашого помешкання?)» (2006, N=1800, %)**

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Бувають доволі часто	6,6	11,7	9,3	14,4	13,8	14,5	15,5	11,0	11,8
Бувають, але не дуже часто	35,9	43,2	37,3	40,2	33,1	46,1	49,7	39,6	40,0
Практично не бувають	34,5	23,5	30,9	18,6	23,6	18,1	13,8	26,4	24,5
Не знаю	23,0	21,6	22,5	26,8	29,4	21,3	21,0	23,1	23,6

Тут йдеться не про офіційні дані статистики криміногенної ситуації в її регіональному вимірі (скажімо, офіційна статистика МВС, інформації про яку я не маю), а лише про суб'єктивну громадську думку, відображену в опитуваннях респондентів різних регіонів. Очевидно, можна зробити певні висновки щодо можливої більш частоті «побутової» злочинності в урбанізованих регіонах країни, де, з одного боку, концентрується влада і багатство (напр., столиця), а з іншого – рівень відчуження людей один від одного, послаблення соціальних зв'язків та сусідства є об'єктивно вищим. Однак, такі коливання у сприйнятті рівня побутової злочинності респондентами в

різних регіонах ще не є переконливим свідченням особливостей регіональної правової культури. Більш характерним у цьому відношенні є те, що в цілому респонденти східних, південних (а в цьому випадку – і центральних регіонів) на відміну від тих, хто проживає в західних та північних регіонах країни, менш схильні довіряти таким діючим інститутам справедливості та захисту своїх прав, як міліція та суд. Втім, це знову ж таки можна трактувати як проекцію існуючої більшої недовіри жителів сходу та півдня до владних та державних інституцій взагалі. Найкритичніший рівень такої недовіри висловлюють респонденти Донбасу (таблиці 4, 5).

Таблиця 4

«Який рівень Вашої довіри міліції?» (2006, N=1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Зовсім не довіряю	17,8	27,9	18,7	12,4	21,5	31,9	21,0	23,1	22,6
Переважаю не довіряю	36,7	25,3	24,4	30,9	34,7	30,5	38,1	28,6	31,7
Важко сказати, довіряю чи ні	34,7	33,2	37,8	38,1	29,1	28,7	27,1	37,4	32,4
Переважаю довіряю	9,5	9,4	15,3	18,6	14,1	6,7	13,8	9,9	11,5
Цілком довіряю	1,4	4,2	3,8	0,0	0,6	2,1	0,0	1,1	1,8

Таблиця 5

«Який рівень Вашої довіри судам?» (2006, N=1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Зовсім не довіряю	17,8	22,6	13,9	11,3	18,1	33,7	19,4	27,5	20,9
Переважаю не довіряю	32,5	26,4	20,1	29,9	34,0	25,5	33,3	28,6	29,1
Важко сказати, довіряю чи ні	40,2	34,0	42,6	42,3	33,4	30,1	36,1	37,4	36,3
Переважаю довіряю	8,3	13,2	19,6	15,5	13,8	9,2	10,6	6,6	12,0
Цілком довіряю	1,1	3,8	3,8	1,0	0,6	1,4	0,6	0,0	1,7

Отже, виникає замкнене коло – нормативна дезорієнтація респондентів, особливо східних та південних регіонів, їх занепокоєність високим рівнем злочинності та недотриманням законів поєднується з недовірою до інститутів, покликаних захищати безпеку та права громадян. Так, третина респондентів

Донбасу зовсім не довіряє міліції та судам. Якщо державним інституціям правопорядку не надто довіряють громадяни, то можливо в таких ситуаціях самі громадяни готові були б підтримувати правопорядок? Звернімося до питання моніторингу, яке може відповісти на це (табл. 6).

Таблиця 6

**«Чи згодні Ви взяти участь у забезпеченні правопорядку і за яких умов?»
(2006, N=1800)**

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Не згодні за жодних умов	33,0	35,5	26,8	36,1	45,7	40,8	38,1	34,1	36,9
Згодні: за повну плату	16,6	18,1	14,8	16,5	13,8	9,2	12,7	20,9	14,8
Згодні: за часткову плату	10,9	10,6	8,6	8,2	9,8	4,3	5,0	4,4	8,3
Згодні: без оплати	9,7	14,0	13,9	9,3	6,1	8,2	12,2	2,2	9,8
Важко сказати	29,8	21,9	35,9	29,9	24,5	37,6	32,0	38,5	30,3

Відповіді респондентів свідчать про те, що в країні не спостерігається особливого бажання щодо можливої «компенсаторної» громадянської активності у забезпеченні правопорядку і, особливо, в східному та південному регіонах. Водночас, в усіх регіонах (за винятком Криму) в середньому 10% респондентів виявляють готовність брати участь у забезпеченні правопорядку навіть на безоплатній основі.

Очевидно, сама перспективна концепція участі громадськості у підтримці, а не у забезпеченні правопорядку ще не має в країні належної громадської підтримки, що свідчить про невисокий рівень правової культури населення. Мова йде не про добровільно-примусові чергування «народних дружинників» радянських часів, а про розвинуту в цивілізованому світі прак-

тики громадської підтримки інститутів правопорядку – скажімо, програм «сусідської безпеки» (*neighbour watch*) тощо. На користь цього висновку свідчить той факт, що в інших сферах суспільного життя українські громадяни в 2006 р. виявили більший рівень готовності до громадської активності і були згодні брати безоплатну і добровільну участь у такій громадсько-корисній діяльності, як допомога хворим та інвалідам – 28,6% респондентів, допомога бідним – 32,3%, участь в озелененні міста/села – 40,8% і, особливо, участь в прибиранні та впорядкуванні території за місцем проживання.

Згідно з теоретичними положеннями та висновками (Е.Бенфілд, Р.Патнем), вакуум дієвості законів у суспільствах та громадах часто заміщується опорою на авторитети, розвитком авторитарних

і патерналістських настроїв та, як їх побічний ефект, клієнтелістських мереж.

Певні регіональні особливості правової культури, за даними опитування 2006 р., справді виявляються через такий «непрямий» індикатор незадоволення громадян недовістю правової системи та неефективністю виконання законів. І хоча регіональні розбіжності у цьому відношенні не є значними (більше того, спостерігається тенденція їх вирівнювання між сходом і заходом, певною мірою за рахунок впливу домінантності та унітарності держави для жителів українського заходу)²³, все ж біль-

ше половини респондентів Донбасу та Криму цілком згодні з твердженням щодо більшої ефективності сильної руки, аніж «розмов про демократію». Натомість найбільше респондентів, які цілком або скоріше не згодні з думкою про ефективність «сильної руки», проживають в західній, центральній, північній частині країни, а також у Києві. Ці регіональні контури є більш значимими у відповідях респондентів на питання щодо їх віри у сенс боротися за свої права навіть за умов все ще недосконалої та неефективної правової системи і «нечутливості» влади (табл. 7).

Таблиця 7

«Який сенс боротися за свої права, коли влада своїми діями їх явно ігнорує» (2006, N=1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Цілком згодний	24,1	28,7	22,5	20,6	29,4	39,4	28,7	42,9	29,2
Скоріше згодний	20,7	21,5	21,5	22,7	24,5	23,8	25,4	20,9	22,7
Важко сказати	29,9	29,1	27,8	33,0	26,9	26,2	29,8	16,5	27,9
Скоріше не згодний	17,8	11,7	19,6	13,4	13,3	7,8	11,6	13,2	13,6
Цілком не згодний	7,5	9,1	8,6	10,3	5,9	2,8	4,4	6,6	6,6

Все ще значний в цілому по країні «синдром правового безсилля» виявляє, однак, свої досить значні регіональні особливості. Близько 40% респондентів Донбасу і Криму погоджуються з твердженням про відсутність «сенсу боротися за свої права, коли влада своїми діями їх явно ігнорує». Ці показники майже вдвічі перевищують кількість респондентів-песимістів на заході, півночі та в столиці країни. Відповідно респонденти цих регіонів, а також центральних областей країни і, особливо, кияни, налаштовані значно оптимістичніше щодо можливості вибо-

ривати свої права, аніж респонденти Донбасу, півдня та сходу країни. Очевидно, громадська думка жителів цих регіонів до того ж віддзеркалює свіжий історичний досвід успішної та ефективної «помаранчевої» громадянської мобілізації кінця 2004 р. Хоча і серед кримських респондентів, незважаючи на великий відсоток песимістів, доволі багато і оптимістів. Саме кримські респонденти виявляють найбільшу «стриманість» щодо визнання важливості поважати українські закони та українській устрій в контексті українського патріотизму (табл. 8).

Таблиця 8

«Поважати українські закони та політичний устрій – наскільки важливо чи не важливо це, аби вважатися справжнім українцем?» (2006, N=1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Дуже важливо	59,9	53,4	47,4	53,6	35,0	43,6	40,3	28,6	46,5
У якійсь мірі важливо	32,7	33,3	40,7	39,2	50,3	45,7	47,5	48,4	41,6
Не дуже важливо	6,0	6,8	9,6	5,2	11,7	8,2	7,7	16,5	8,6
Зовсім не важливо	1,4	6,4	2,4	2,1	3,1	2,5	4,4	6,6	3,3

Висновки та перспективи

Аналіз соціологічного матеріалу щодо деяких питань, пов'язаних із ставленням громадян до закону та функціонування права в країні у регіональному вимірі дає можливість зробити висновки про:

1) наявність регіональних особливостей (або радше, нюансів щодо їх проявів) правової культури та свідомості населення, які фіксуються емпіричними дослідженнями громадської думки респондентів різних регіонів країни і в цілому корелюють з особливостями української регіональної політичної культури;

2) відносну повторюваність виявів таких особливостей, які при складній та змінній стосовно різних аспектів регіональній конфігурації (далекої від стереотипного протиставлення за віссю «схід – захід»), все ж вказують на свою відносну сталість, насамперед на Донбасі і в Криму.

Чому саме Донбас і Крим (не «схід» і «південь» взагалі) виявляють особливості правової свідомості в загальноукраїнському ландшафті – найнижчу у порівнянні з середніми показниками довіри до державних інституцій правозахисту та судочинства, найвищі індекси нормативної дезорієнтації, поєднані з

посиленими проявами синдрому «правового безсилля», більш артикульовані настрої авторитарних тенденцій? Відповідь на це питання не є простою і пов'язана з комплексом факторів, в контексті яких правова культура і ставлення до закону, є лише окремим аспектом історичних, культурних, економічних та політичних траєкторій регіонального розвитку країни та регіональної політичної культури. Можна залучати аргументи щодо особливостей історичної пам'яті і традицій (можливо, навіть від часів розмежувань князівської держави та «дикого поля», кордонів поширення Магдебургського права, історичних розподілів України, ступеня вкоріненості радянської спадщини тощо) або усталених регіональних практик життєдіяльності (часто неформально внормованих) та способів економічного господарювання (вугільна галузь і важка промисловість на Донбасі, сільськогосподарська та курортна інфраструктура в Криму). Зокрема, соціальні причини криміногенних деформацій початку «первинного накопичення» капіталу на початку 1990-х років на Донбасі, як стверджують експерти, були почасти наслідком особливого шокового ефекту на рівні масової регіональної свідомості та поведінки людей в процесі трансфор-

мації Донбасу із радянської території «пріоритетного розвитку» на «депресивний регіон» пострадянських часів. Вакуум дієвості влади та закону в цій ситуації на фоні сформованих патерналістських настроїв та опікунських очікувань населення формував особливу суспільну регіональну потребу в «міцних господарях» краю, що «мають дати всьому раду». Так формувався потужний «донецький клан»²⁴. До того ж, як зазначалось, млява політика нової влади щодо унормування демократичних ідеалів та утвердження верховенства права в цілому по країні, відзначалась особливою непослідовністю у регіональній політиці. Як зазначають донецькі експерти щодо Донбасу «новій владі не вдалося не тільки не втілити в життя ідеали та цінності Майдану, зробити прозорою економіку та політику в регіоні, приборкати корупцію..., але й системно оновити владу в регіоні»²⁵.

У контексті регіональних відмінностей правової культури означені інтерпретації факторів її формування та виявів можуть зводитися до констатації наявності сталих комплексів окремих, досить стійких регіональних ідентичностей жителів Донбасу та Криму та відмінних, поки що «окремих» у різних аспектах від загальноукраїнського символічного національного поля, «патернів їх регіонального розвитку»²⁶ (не важливо, уявних чи реальних). Основними векторами, які репродукують окремишню регіонально-культурну самоідентифікацію, зокрема цих двох регіонів, є їх історичний розвиток, етно-мовна ідентичність (Крим – єдина українська територія з переважанням російського етнічного населення, а бурхливий розвиток індустріального Донбасу у радянські часи супроводжувався інтернаціональними міграційними, часто примусовими, потоками робочої сили) та стійкі геополітичні орієнтації їх населення на зближення з

Росією. А відповідними аргументами, що підживлюють самосвідомість окремишності цих двох українських регіональних субкультур, можуть слугувати теза-міф про «*економічну самодостатність Донбасу, що годує всю країну*» та особливий статус Криму як автономної республіки у складі України. Одначе, коли через різні причин (в тому числі траєкторії політичного розвитку країни з 2005 р.), жителі Донбасу, проявляючи дистанціювання від «помаранчевої влади», все ж залишаються у полі конституційної лояльності щодо української держави, а відтак – до її нормативно-законодавчого поля, то кримські респонденти виявляють навіть певну відчуженість щодо нього (див. табл. 8).

Проблеми формування правової культури українського населення всіх регіонів тісно взаємопов'язані з питаннями подальшої інтеграції українського суспільства на демократичних засадах, з формуванням єдиного національного політично-культурного символічного поля, смислів громадянської ідентичності та загальнонаціонального соціального капіталу, з успішністю розвитку громадської нації та громадянського суспільства. У цьому сенсі переосмислене гасло дисидентів радянської пори у їх вимогах до влади з «*виконуйте свої закони*» у нове актуальне «*виконуйте українські закони*» може стати загальнонаціональною платформою громадянського суспільства країни у його вимогах щодо підзвітності функціонування центральної та регіональної влад, а також у розвитку правової культури громадян. Оптимістичною перспективою у цьому відношенні є переконання жителів усіх регіонів у важливості та значимості утвердження справжнього верховенства права в країні, рівності всіх перед законом та його реального, а не ритуально-декларативного виконання, а також нагальної політичної та масово усвідомленої потреби у

ефективному функціонуванні справедливих інститутів правозахисту та судочинства. Правильним є і протилежне: єдині національні закони, перед якими всі рівні, незалежно від мови, релігії, етнічного походження, соціального статусу, майнового стану або регіону проживання, послідовна державна політика щодо їх виконання та ефективна національна система правозахисту є потужними чинниками консолідації нації і уніфікації та стандартизації цивільних соціальних відносин в країні, поза поки що існуючими межами її кланово-регіонального розподілу. Утвердження верховенства права в країні – це все ще не сповна використаний ефективний механізм консолідації демократії та формування, принаймні, «конституційного патріотизму» громадян, що може не залучати «палкої любові» до держави, але містить повагу до її Конституції та законів і практику їх виконання як на рівні «високої» політики, так і на рівні повсякденної суспільної життєдіяльності.

Післямова. Як зазначалось, метою цього тексту не було дати відповіді на всі, принаймні, означені на його початку, питання. До того ж опитування громадської думки щодо регіональних особливостей

правової культури, на які я в основному спирався, виявляють свою обмеженість і мають бути доповнені не лише спеціалізованими регіональними студіями, але й перспективними якісними методами їх проведення, а також документальними, історичними та етнографічними дослідженнями. Перспективними напрямками тут виглядають подальші дослідження *регіональних етосів*, що поєднують домінуючі типи регіональних ціннісних орієнтації та моделей практичної життєдіяльності, які можуть розходитися з нормативними уявленнями або «декларованими» твердженнями громадян, а також – дослідження потенціалів регіональних соціальних капіталів. Актуальним залишається вивчення факторів та механізмів підтримки символічних кордонів функціонування регіональних етосів, логіки формування та трансформації соціокультурних структур і громадських середовищ, підтримки та відтворення просторових ідентичностей громад, зокрема міст, у дифузіїх глобального, національного та локального²⁷. Це потребує також адаптації світових та формування власних методологічних та концептуальних підходів щодо подальших досліджень українського регіоналізму.

Література і примітки

¹ Див. *Степаненко В.* Ідіоми української трансформації крізь призму помаранчевої революції // *Агора*. – Випуск 1, 2005. – С. 34–61.

² У цьому сенсі «помаранчева» революція була не лише національно-демократичною, але й анти-корупційною революцією (принаймні, її спробою).

³ Див. *Хмелько В.* Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів В.Ющенка і В.Януковича у виборчій кампанії 2004 р. // *Політичний портрет України*. – № 32, 2005. – С. 13–26; *Кипень В., Пасько Я.* Донецька регіональна ідентичність: деякі виміри аналізу // *Схід та Захід України в*

контексті виборчої кампанії – 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу Центру Разумкова, 2006.

⁴ *Степаненко В.* Особливості національної громадянської активності в Україні // *Агора*. – Вип. 2, 2005. – С. 80–90.

⁵ Ґрунтовний аналіз регіональних типологій політичної культури та багатовимірних чинників, що її формують запропоновано А.Колодій. – Див. *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // *Агора*. – 2006. Вип. 3. – С. 81–83.

⁶ Див. *Стегній О.* Регіональний чинник розвитку політичної культури населення

Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94–123; *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // *Агора*. – 2006. Вип. 3. – С. 69–92; *Середа В.* Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності // *Агора*. – 2006. Вип. 3. – С. 29–42.

⁷ *Banfield E.* The Moral Basis of a Backward Society. – Chicago, 1958. – P. 9.

⁸ *Ibid.* – P. 10.

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ *Banfield E.* The Moral Basis of a Backward Society. – P. 92–96.

¹¹ *Патнам Р.* (разом з Р.Леонарді та Р.Й.Нанетті) Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – Київ, 2001.

¹² *Camerer M.* Measuring Public Integrity // *Journal of Democracy*. – Vol.17, N1. – January 2006. – P.152–165.

¹³ *Ibid.* – P.155.

¹⁴ *Habermas J.* Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. – Cambridge, MA, 1996.

¹⁵ *Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т.* Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі. – К., 2004. – С. 110.

¹⁶ *Степаненко В.* Неконтрактні відносини та їх деклієнтелізація як стратегія формування громадянського суспільства // *Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг*/За ред. В.Ворони та М.Шульги. – Київ, 2003. – С. 167–179.

¹⁷ *Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т.* Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі. – К., 2004. – С. 110–111.

¹⁸ *Camerer M.* Measuring Public Integrity.

¹⁹ Див. *Darden K.* Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma // *East European Constitutional Review*. – Vol.10, № 2–3 (spring – summer 2001); *Рябчук М.* Чи можна змінити «шантажи-

стську державу»? // *Агора*. Вип. 1. – 2005. – С. 61–71.

²⁰ Серед відомих автору досліджень з правової тематики останнього періоду – дослідження Центру соціального прогнозування «Корупція в Україні» 2003 р. та комплексне дослідження суспільного сприйняття чинної судової системи та судів в Україні Центру соціальних експертиз при Інституті соціології НАНУ 2005 р. – Див. *Амджадін Л., Гончарук О., Кравченко О.* Судова система та суди в Україні в оцінках громадськості. – Київ, 2005.

²¹ *Camerer M.* Measuring Public Integrity // *Journal of Democracy*. – Vol.17, № 1. – January 2006. – P. 152–165.

²² *Кипень В., Пасько Я.* Донецька регіональна ідентичність: деякі виміри аналізу // *Схід та Захід України в контексті виборчої кампанії – 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу Центру Разумкова*, 2006. – С. 41.

²³ Див. *Стегній О.* Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2005. – № 3. – С. 114

²⁴ *Кузин С.* Донецька мафія. Антологія. – К. 2006. – С. 270–271.

²⁵ *Кипень В., Пасько Я.* Донецька регіональна ідентичність: деякі виміри аналізу // *Схід та Захід України в контексті виборчої кампанії – 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу Центру Разумкова*, 2006. – С. 41.

²⁶ Див. *Стегній О.* Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2005. – № 3. – С. 114.

²⁷ Див. *Іванов А.* Русский город сегодня: деньги поют, плюрализма нет. Интервью с директором Института Кенана Блэром Рублом. – *Архитектурный вестник*. – № 3(90), 2006. – С. 44–48.

Культурний плюралізм і етнонаціональна політика

Антоніна Колодій

Antonina Kolodii

Cultural Pluralism and the Ethnic and National Policy of Ukraine

This paper deals with the phenomenon of ethnic and cultural pluralism, its types, and its impact on the process of national consolidation and on the development of ethnic and national policy, especially in Ukraine. «Cultural (or ‘ethnic/cultural’) pluralism» is a concept used to describe societies with multiple, politically salient lines of cultural division. It always connotes the existence of politically important differences, although these differences do not necessarily lead to the segmentation of society. In Ukraine, cultural pluralism includes ethnic, linguistic, regional, and ideological dimensions. Some of these dimensions, such as ethnic divisions, are rather neutral in the political context; others, such as regional divisions, often overlap with economic and political interests, and may jeopardize national security and the unity of the state. The potential dangers of this situation are illustrated by historical and contemporary examples of regional and cultural conflicts in other countries, including the United States, Italy, and Great Britain. According to the author, these dangers can and should be neutralized by means of a complex ethnic and national policy. This policy remains in its initial stages of development in contemporary Ukraine. This paper stresses its weaknesses and proposes certain measures to strengthen it.

Визнані теоретики націй та націоналізму – від Е.Ренана і М.Вебера до Х.Сетона-Вотсона і Я.Тамір – погоджуються з тим, що нація існує остільки, оскільки люди усвідомлюють свою приналежність до неї. Самосвідомість – одна з найприкметніших характеристик нації, а нація – одна з найбільш «суб’єктивних» людських спільнот. Її міцність і життєздатність залежать насамперед від наявності волі і вміння людей, що належать до неї, будувати державу, від усвідомлення необхідності здійснювати свій суверенітет, розвивати культуру і загалом влаштовувати своє життя відповідно до власних уявлень.

Україна нині проходить політичні випробування щодо того, чи не зруйнують відмінності у свідомості окремих суспільних груп – етнічних, а ще більше регіональних – їхню здатність і їхнє бажання разом творити і розвивати демократичну державу, бути лояльними до неї як цілого, а не тільки патріотами свого міста, області чи регіону. Тобто, питання культурної багатоманітності в Україні та питання національної єдності й суспільної інтегрованості мають розв’язуватись паралельно.

Неабияку роль у врегулюванні суперечностей між групами, в гасінні, а ще краще – недопущенні конфліктів у цій сфері має відігравати етнонаціональна

політика, яка повинна була б ґрунтуватися на двох взаємно пов'язаних цілях: 1) гарантуванні прав і максимальному створенні рівних можливостей для задоволення потреб та інтересів усіх суб'єктів етнонаціональних відносин; 2) створенні й приведенні в дію важелів загальнонаціональної інтеграції і формуванні подвійної (етнічної та громадянсько-національної) ідентичності.

Які ж особливості культурного (етнічного та регіонального) плюралізму в Україні в контексті зразків, що є в інших країнах, та яка оцінка адекватності і перспектив державної етнонаціональної політики.

Поняття (етно)культурного плюралізму

Для характеристики міжетнічних, мовно-культурних та регіональних відмінностей, які так чи інакше впливають на процеси національної консолідації в зарубіжних країнах і в Україні, буде використано термін «етнокультурний» або просто «культурний» плюралізм у таких його проявах як етнічні, мовні, регіональні, ціннісно-ідеологічні відмінності, які впливають на процеси національної консолідації.

Як і більшість суспільствознавчих термінів, поняття культурного плюралізму – неоднозначне. У вузькому розумінні воно є характеристикою політичної системи з погляду наявності в ній ексклюзивних інституцій, через які здійснюється висловлення і задоволення прав та інтересів етнокультурних груп. Таке тлумачення терміну притаманне, з одного боку, політологам, які обґрунтовували концепцію консенсусної демократії в плюральних (у розумінні – поділених, сегментованих) суспільствах¹, а, з іншого, – декотрим антропологам, які з 50–60-х років XX століття шукали концептуальні моделі для опису колоніальних і ранніх постколоніальних суспільств².

Найширше трактування культурного плюралізму пов'язане з його отождоенням з етнокультурною гетерогенністю. Тоді цей термін виступає як переважно дескриптивне поняття на відміну від, скажімо, *мультикультуралізму*, в якому дослідники завжди вбачають нормативне навантаження³. Ці поняття дуже близькі, і популярна в наш час доктрина мультикультуралізму починала свою історію в США саме як концепція культурного плюралізму, яка ще в період першої світової війни з'явилась як антитеза концепціям «плавильного казана» й асиміляції⁴.

Загалом же і культурний плюралізм і мультикультуралізм можуть як *описувати* стан культурної гетерогенності, так і *приписувати* норми та правила співжиття за таких умов. У другому випадку кожне з цих понять підноситься до рівня нормативної вимоги щодо визнання етнокультурної різноманітності, виступає в ролі принципу, який лежить в основі політичної організації суспільства та державної етнокультурної політики. При цьому категорія культурного плюралізму завжди містить у собі конотацію *політично віддзеркалених відмінностей*, які впливають на формування політичних інституцій та публічну політику держав.

Саме через політичний підтекст і контекст поняття політичного плюралізму є, на мій погляд, найбільш підходящим для аналізу культурної багатоманітності українського суспільства, яка в її найбільш відчутному вимірі – регіональному – має виразне політико-культурне, ціннісне забарвлення. Прийнятість терміну «культурний плюралізм» для даного аналізу зумовлена ще й тим, що він не містить категоричного припису концентрувати увагу саме на збереженні відмінностей, інколи на шкоду єдності та інтеграції суспільства як цілого.

Різновиди (етно)культурного плюралізму

У працях науковців зустрічаємо різну термінологію, що описує різновиди (моделі) взаємодії етнокультурних груп у різних державах та способи розв'язання суперечностей між ними. Узагальнену характеристику етнонаціональних стосунків у країнах ліберальної демократії почну з поділу держав на *національні та багатонаціональні* – в залежності від *типу груп*, що є носіями культур у тому чи іншому суспільстві.

Національні держави відрізняються тим, що в них, окрім заголовної (титальної) нації, відсутні інші народи, що проживають на своїй етнічній території і мають певну форму власної державності або прагнуть її створити. В етнокультурному відношенні *національні держави* можуть бути як відносно гомогенними (Японія, Корея, Польща), так і гетерогенними, що трапляється значно частіше. Вони мають у своєму складі етнічні меншини і називаються полі- або багатоетнічними національними державами. Меншини в таких державах, як правило, не мають територіальних претензій і не націлені на створення самоврядних політичних одиниць. За способом утворення можемо виділити два підтипи національних поліетнічних держав: (1) *утворені на поліетнічній емігрантській основі*, коли процес націєтворення відбувався шляхом амальгамації новоприбулих мешканців з різних країн і континентів та/або їх асиміляції навкруг певного етнокультурного ядра; частина іммігрантських груп при цьому могла зберігати свою етнічну самобутність тривалий час; (2) *утворені на моноетнічній основі*, внаслідок самовизначення певної заголовної етнонації, яке, як правило, відбувається за участю етнічних і національних меншин, котрі пізніше стають учасниками формування

громадянської нації з загальною політичною ідентичністю.

Багатонаціональні держави відрізняються від національних тим, що в них під одним політичним «дахом» перебуває декілька або багато народів, які вважають себе окремими націями, проживаючи на території, яка є їх історичною батьківщиною, мають певну форму державності (автономії) або борються на неї. Багатонаціональні Російська Федерація, Індія, у минулому такими були більшість імперій. Дискусії ведуться щодо тих держав, у яких за наявності кількох автохтонних етнонацій з розвиненою ідентичністю, яких називають «гніздовими», «домашніми», «націями без держав» тощо, існує спільна політична національна ідентичність. Її наявність Д.Міллер розглядає як визначальну рису національних держав⁵. Однак, є й інші точки зору. Канадський дослідник етнокультурної різноманітності В. Кимлічка вважає, що критерієм поділу держав на національні та багатонаціональні є не визнання спільної політичної ідентичності, не наміри чи поведінка центрального уряду, а *тип спільнот*, які входять у певне державне утворення на правах меншин: їхній статус, передісторія, спосіб самоідентифікації. Національні меншини (які він відокремлює від етнічних меншин, про які йшлося вище) – це «групи, які сформували повні та функціонуючі суспільства на своїй історичній батьківщині до того, як її було приєднано до більшої держави»⁶. Держави з національними меншинами – це багатонаціональні держави. Такими є Іспанія, Велика Британія, Бельгія, Швейцарія, оскільки і шотландці та уельські, і баски, і валлони, і мовно-етнічні спільноти Швейцарії відповідно до цього визначення, національні, а не просто етнічні меншини.

Канаду та США В.Кимлічка також вважає багатонаціональними (а водно-

час – багатоетнічними), бо поряд з поліетнічними канадцами й американцями до цих держав входять аборигенні народи, що підпадають під таким чином сформульоване поняття національних меншин⁷. Україна, за такого підходу, також мала би бути визнана, хоч і з певними натяжками, багато-, або, точніше, двонаціональною країною, оскільки має у своєму складі корінний татарський народ⁸, який поки що, через нав'язаний йому статус депортованого народу-репатріанта, ще повною мірою не утвердився в статусі меншинної нації. Його прагнення здобути статус «корінного народу» якраз це й підтверджує.

Багатонаціональні держави діляться на такі, складові частини яких – «нації без держав», «національні меншини» – визнають загальнонаціональну (парасолькову) ідентичність (Велика Британія, Швейцарія, Бельгія) і такі, що повністю або частково не визнають її (Іспанія). Повне невизнання веде до ворогування націй (Ізраїль). Є й проміжний тип держав, де загальнонаціональна ідентичність перебуває у процесі становлення (Росія).

Етнонаціональна структура і політика в деяких країнах Заходу

Розглянемо сучасний стан етнонаціональної структури багатонаціональних та національних поліетнічних держав і тенденції її розвитку, щоб на цьому тлі краще зрозуміти ті завдання і можливості, які стоять перед етнонаціональною політикою в Україні. Зрозуміло, що обсяг цієї публікації не дає змоги провести ґрунтовний аналіз ситуації в різних країнах; йдеться лише про окремі приклади, що є показовими на погляд автора⁹.

Почнімо з Великої Британії. Чотири «домашні» або «гніздові» нації цієї країни – шотландці, валійці (уельські), (північні) ірландці та англійці, що скла-

дають політичну націю британців, проживають у чотирьох «конституюючих країнах». Їх чисельність на середину 2005 за офіційною оцінкою становила відповідно 5 млн, майже 3 млн, 1,7 млн і 50,4 млн осіб¹⁰. Офіційною мовою державних інституцій у Великій Британії де факто є англійська – мова найбільшої етнонації. Проте, в останні десятиліття спостерігається відродження меншинних мов (а це переважно кельтські мови Британських островів – галльська шотландська, уельська, ірландська, корноульська), розгортання рухів за автономізацію «конституюючих країн», зростання етнічної національної самосвідомості.

Рис. 1. Самоідентифікація респондентів Уельсу, 2001¹¹.

За даними опитування 2001 р. в Уельсі, 67% відсотків назвали першою уельську (валлійську) ідентичність, а 33% – іншу. Такі дані цікаво порівняти з самоідентифікацією білих американців, що мають британське походження. У 2000 р. у США нараховувалось понад 60 млн тих, хто був нащадком вихідців з Британських островів. З них лише мільйон назвали себе американцями британського походження. Інші ж самоідентифікувалися як американці англійського, ірландського, шотландського, уельського походження. Це свідчить: 1) про явище етнічного ренесансу, коли для людей етнічність важить більше, ніж

політична афіліація, та про те, що під впливом цього ренесансу доцільно переглянути погляди на націю як насамперед політичну спільноту (і вони справді переглядаються західними дослідниками – нації без держав, по-суті, етнічні нації тепер визнаються західними вченими більше, ніж раніше); 2) про те, що британська політична нація, яка для деяких націологів була вихідним пунктом для розмірковувань про природу націй взагалі, насправді є мозаїчним утворенням, і ця мозаїчність посилюється та все більше усвідомлюється в міру втрати Великобританією колишньої імперської слави й могутності; 3) про те, що держави на зразок Великобританії справді доцільніше вважати багатонаціональними, а не національними.

Кожна меншинна нація Великобританії має виразників своїх інтересів на загальнодержавному й місцевому рівнях – національні чи націоналістичні партії (більші й менші), які ставлять на порядок денний політичні питання про автономію і незалежність, впливають на стан етнонаціональної самосвідомості і на регіональну політику центрального уряду. Дві ворогуючі громади Північної Ірландії в парламенті представляють партія «Шинн Фейн» та Демократична партія юніоністів, Шотландію – Шотландська національна партія, Уельс – партія «Плайд Кимру». Є багато інших, дрібніших партій. Механізми двопартійної системи перешкоджають їм усім нарощувати політичний вплив, але вони стійко тримаються на політичній арені. Одним із наслідків їх діяльності є те, що значна частка жителів цих країн виступає за відокремлення від Англії (за незалежність Шотландії у квітні 2006 р. висловилося 46% опитаних, проти – 39% і 15% не знали, що відповісти¹²) або вимагають розширення автономії регіонів.

Останнім часом зазначає В.Кимлічка Великобританія, так само як Бельгія та

Іспанія «просунулись у напрямку надання регіональної автономії національним меншинам. В усіх цих країнах відмовилися від цілі ліквідувати національну ідентичність таких меншин, і нині визнано, що ці групи й надалі (упродовж невизначеного часу) усвідомлюватимуть себе як окремі нації з самоврядуванням у межах більшої країни»¹³. Завдяки такій політиці відцентрові тенденції, які знаходять вираз у процесах переважно етнічної самоідентифікації, не доходять до міжнаціональної кризи чи розколу.

Майже всі сучасні країни, а особливо розвинені (де високими є і рівень життя, і потреба в дешевій робочій силі) мають у складі свого населення значний контингент нових іммігрантів, що відрізняються від основної маси населення культурою, мовою, релігією, а часто й расою. В Сполученому Королівстві «гніздові нації» також співіснують з «етнічними меншинами», переважно з країн Азії та Африки, значна частина яких є індуїстського та мусульманського віросповідання. Завдячуючи своєму імперському минулому та сучасному толерантному ставленню до новоприбулих, Великобританія посідає одне з перших місць у Європі за часткою іммігрантів у населенні країни. За переписом 2001 р. «етнічні меншини» склали тут 7,9% від усього населення¹⁴, а за оцінкою 2004 р. їх частка збільшилась до 9%. Не випадково проблеми імміграції та набуття громадянства набули особливої ваги під час виборчої кампанії 2005 р.

Американська політична нація, як така, що була створена на поліетнічній основі, з використанням підневільної праці завезених з Африканського континенту рабів, не лише строката в етнокультурному вимірі, а й багатовимірна. Тут застосовується різноосьовий поділ населення на народжених у США (native born) та новоприбулих (foreign born), на расові групи (біле та чор-

ношкіре населення), на етнічні групи за країною походження предків (американці ірландського, німецького, польського, українського і т.д. походження). Окремі групи складають корінні, тубільні народи – індіанці, а також ті, що є нащадками жителів приєднаних до США частин колишніх іспанських колоній та іммігрантів з Латинської Америки (Hispanics або Latinos). За статистичними даними (оцінка 2004 р.) чорношкірі американці становили 12,8% населення США, особи іспанського (латиноамериканського) походження – 14,1% (з них 66% – мексиканці), особи азіатського походження – 4,2%, корінні народи Америки (індіанці та корінне населення Аляски) – 1%, вихідці з Гаваїв та інших островів Тихого океану – 0,2%, особи змішаної раси – 1,5%. Білі американці становили 80,4%, а якщо виключити осіб латиноамериканського походження – 67,4%¹⁵. За *етнічним походженням* найбільшу групу становили німці (15,2%) та ірландці (10,8%), хоч британці вийшли 6 на перше місце, якби скласти до купи англійців, шотландців, уельсців та ірландців. Але як уже було сказано, вони себе так не ідентифікують. Американців українського походження у 2000 р. за даними перепису було 892 922 осіб або 0,3% від усього населення. За даними 2000 р. в країні нараховували 31 етнічну групу чисельністю не менше одного мільйона осіб¹⁶.

Значними є мовні відмінності, які набувають усе більшої суспільної ваги та регіональних обрисів. Із 262 млн громадян США віком 5 і більше років, 47 млн або 17,9% за даними перепису 2000 р. розмовляли вдома неанглійською мовою. Найбільша кількість серед них іспаномовних громадян, розселених переважно у південно-західних штатах США¹⁷ (рис. 2.)

У таких штатах як Каліфорнія, Арізона, Нью-Мехіко, Техас, а також у

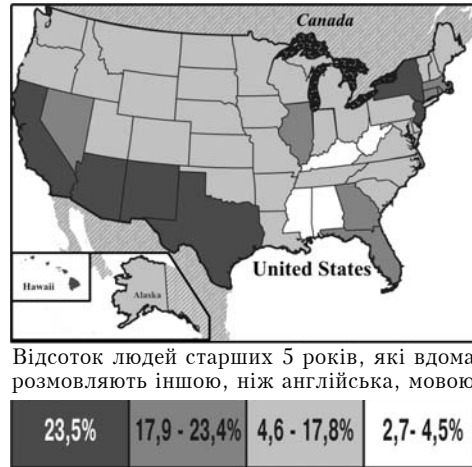

Рис. 2. Концентрація населення латиноамериканського походження на території США, 2002.

традиційно мультикультурному штаті Нью-Йорк на Північному Сході країни іспаномовні складали 23,5% і більше; у штатах Невада, Іллінойс, Флорида, Массачусетс, Коннектикут і Род-Айленд від 19,9 до 23,4%, у штатах Міссісіпі, Алабама, Кентуккі і Західна Вірджинія – від 2,7 до 4,5%, і в решті штатів – від 4,6% до 17,9%. Отже, мовний регіоналізм, як і саме явище двомовності у США зростає в міру збільшення частки іспаномовних іммігрантів (що відбувається дуже швидкими темпами). Прискорювачем утвердження двомовності став закон 1968 р. про навчання в школах двома мовами, мета якого полягала в тому, щоб якимось чином уникнути повної неписьменності іммігрантів з латиноамериканських країн, які не могли оволодіти англійською вже в початкових класах¹⁸. Таке вирішення проблеми обернулося не лише здобутками, але й втратами. Двомовність мала свої наслідки: 1) появу такої соціологічної категорії як «лінгвістично ізольоване населення» через незадовільне оволодіння англійською мовою значною частиною населення; 2) низький рівень інтеграції цього населення в американське

суспільство. Отже, не дивно, що упродовж усього цього періоду в країні набрав силу рух за законодавче надання англійській мові статусу державної (де-факто вона завжди його мала). Його результатом було узаконення офіційного статусу англійської мови легіслатурами 27 із 50 штатів США, а також схвалення відповідного законопроекту однією з двох рівноправних палат Конгресу США – Сенатом у 2006 р.

Якщо порівняємо карти розселення іспаномовного населення в США та російськомовного населення в Україні (рис. 3), то побачимо, що і в тому, і в іншому випадку спостерігаємо явище його регіональної концентрації¹⁹. В цьому немає нічого дивного. Окрім історико-географічних причин, тут спрацьовує чинник «культурної комфортності»: середовище притягує носіїв певної мови чи культури і сприяє збереженню їхніх особливостей. Складнішим є питання про суспільне значення (і небезпеку для цілісності держави) збігання територіальних та мовно-культурних ліній поділу. Відповідь не може бути однозначною. У США, як і в Італії, не кажучи вже про Швейцарію, мовні поділи збіга-

ються з територіальними, але вони не є найбільш дражливим чинником між-регіональних суперечок. Інакшою є ситуація в Україні. Можна сказати, що мовні поділи набувають політичного звучання тоді, коли накладаються на певні відмінності інтересів.

Особливістю багаторівневого культурного плюралізму в США є те, що попри велику кількість *етнічних* груп, «які широко ідентифікуються в культурній та соціальній сферах, [ім] не було надано чіткого юридичного статусу як групи»²⁰. Способи інтеграції етнічних і расових груп до політичної нації були різними, і вони накладали безпосередній відбиток на ступінь відчуженості груп. М.Вотерс зазначає, що найбільш істотний вплив мала різниця в тому, наскільки добровільним було прийняття групою статусу меншини. У той час, як для більшої частини білого населення приналежність до етнічної групи, за її словами, не мала значення в основних сферах їхнього життя, а була для них добровільним вибором, що приносив задоволення, чорношкірих американців, які хотіли інтегруватись в ширшу національну спільноту, насильно від цього утримували, що позначилось на їхній соціальній поведінці²¹. Тому основною і найбільш конфліктогенною лінією розмежування усе ще залишається расовий поділ.

Регіональні відмінності

У певні періоди історії етногрупові, расові та мовно-культурні відмінності у деяких країнах відступають на другий план перед регіональними відмінностями у політичній культурі, що закорінена в історичній традиції регіонів, їхній економічній та соціальній струк-

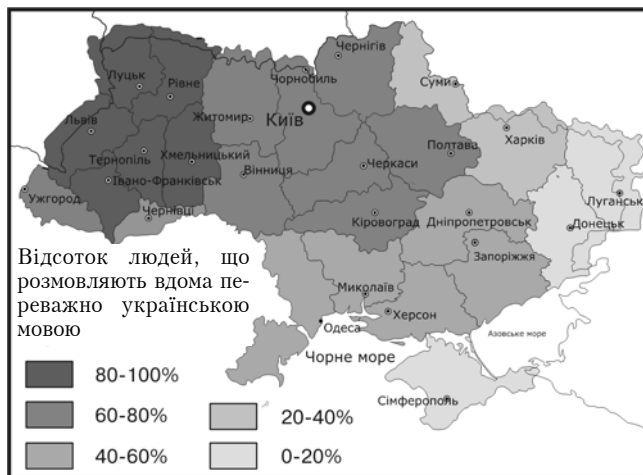

Рис. 3. Концентрація україномовного (Захід і Центр) та російськомовного (Схід і Південь) населення в Україні, 2000.

турі. Ці відмінності накладаються на певні інтереси (внутрішні й зовнішні) і набувають ознак політичних розмежувань. За певних умов вони здатні вести до розколу країни. Можна нагадати бодай два дуже повчальних для України приклади політико-культурного регіоналізму з серйозними політичними наслідками – США у XIX ст. та Італія у наші дні.

Попри те, що США як єдина держава з'явилися на світ внаслідок ліберальної революції і війни за незалежність, творення нації упродовж першої половини XIX ст. проходило з перемінним успіхом, насамперед, через значну самостійність територіально-політичних одиниць – штатів. Формування національної ідентичності завершилося тільки після Громадянської війни 1861–1865 рр. «Американська нація народилася у війні і увійшла в повну силу в перші десятиліття після війни»²². До цього американці називали свою країну у множині «ці Сполучені Штати»; їх відокремлення не видавалось немислимим, причому це стосується не лише південних, а й інших штатів. Розбіжності між Північчю і Півднем з приводу поширення інституту рабства на нові землі стали квінтесенцією зіткнення різних способів виробництва, соціальних норм і політичної культури двох регіонів.

Конфедерати – політичні представники Півдня, які вирішили відокремитись (див. *рис. 4*), «претендували на чітку, нову ідентичність...», – зазначає американський історик²⁴. І тільки їх поразка у війні залишила відкритим питання про можливість утворення ще однієї північноамериканської нації. Перемога в Громадянській війні федерального уряду, наступні компроміси між Північчю і Півднем підвели ризик під хитання-

ми в питанні, чи є американці єдиною нацією чи союзом націй, піднесла почуття громадянського патріотизму, але ціною примирення двох регіонів було виключення негріванського населення з процесу націєтворення на ціле століття²⁵.

Отже, найбільші випробування для американської нації у період її становлення виникли у зв'язку з необхідністю подолання не етнічних, а регіональних суперечностей, насамперед між промислово розвинутою і ліберальною Північчю та плантаторським, рабовласницьким і консервативним Півднем. На перший план вийшов секціонізм, який в сучасній Україні ми називаємо регіоналізмом. Його продовженням стала расова проблема.

Історія становлення американської нації дає нам урок, як не етнічна, а політична культура та економічні й соціальні інтереси можуть єднати або

Позначення штатів, які:

відокремились
до 15 квітня
1861 р.

територія
підконтрольна
Союзу

були в союзі
і забороняли
рабство

територія
підконтрольна
Конфедератам

були в союзі,
але дозволяли
рабство

Рис. 4. Американський секціонізм: Північ і Південь США на початку Громадянської війни²³.

роз'єднувати національну спільноту. На це особливо слід звернути увагу, коли йдеться про регіональні розбіжності в політичних орієнтаціях. *Интерес як чинник націєтворення* усе ще залишається мало дослідженим. А у випадку нинішніх міжрегіональних суперечностей в Україні він мусить бути вивчений і використаний в національній політиці як найширше.

Іншою державою, досвід якої може пригодитися при формуванні концептуальних засад етнонаціональної політики в Україні, є Італія. Доволі гомогенна з точки зору етноструктури, ця країна має значні регіональні відмінності в політичному розвитку, мові та культурі, які впливають на політичне життя країни та рівень її інтегрованості. За Конституцією, п'ять із двадцяти італійських регіонів, а саме: Сицилія, Сардинія, Трентіно-Південний Тіроль, Фріулі-Венеція-Джулія, Долина Аоста – мають особливий автономний статус і з деяких питань можуть видавати свої власні закони (ст. 116 Конституції 1948 р.). Та чи не найважливішим з точки зору політичного розвитку, національної єдності й державної цілісності країни є її неформальний поділ на Північ і Південь, який багато в чому нагадує регіональну поляризацію Сходу й Заходу в Україні. Про особливості політичної культури і традиції цих двох частин Італії світові розповів професор Гарвардського університету Р.Патнам у своїй книзі «Творення демократії»²⁶.

В час, коли Р.Патнам з групою соціологів працювали над матеріалом для майбутньої книги (а це тривало, враховуючи час проведення соціологічного експерименту, понад 20 років) проблема регіоналізму і національної єдності ще не стояла в Італії так гостро, як нині. Вона постала на порядку денному в останні десятиліття, і не в останню чергу

Рис. 5. Поділ території Італії на демографічну Північ і клієнтелістський Південь.

через активність партії «Північна Ліга» (*Lega Nord*, лідер – Умберто Боссі) та її союзників, що виступають за відокремлення північної Італії і утворення нею держави під назвою Паданія (як максимум) або здобуття автономного статусу (як мінімум). За підтримки медіа-магната і лідера християнських демократів С.Берлусконі, з партією якого «Північна Ліга» блокувалась на останніх виборах, питання регіональної децентралізації було винесене на референдум 26 червня 2006 р. Щоправда виборці не схвалили цієї ідеї: за відповідні зміни до Конституції 1948 р. висловилося 38,7% виборців, проти – 61,3%²⁷. Це подає надію, що в найближчому майбутньому сепаратистські рухи підуть на спад²⁸.

Отже, сучасні національні держави *плюралістичні* в етнокультурному відношенні, оскільки більшою чи меншою мірою їхня гетерогенність відбивається у політиці, впливає на формування політичних інституцій, визначає зміст певних напрямів публічної політики. Є багато різновидів етнокультурного плюралізму: умовно можна було б говорити про *національний, етнічний, расовий та регіональний*.

Етнокультурний плюралізм і принципи етнополітики

Важливим чинником національної консолідації та мирного співжиття етнонаціональних груп є вибір принципів етнополітики. Пріоритети в цій сфері істотно змінилися протягом останнього століття. У XVIII–XIX ст. ні теоретики, ні державні діячі не бачили користі в збереженні різних етнокультурних спільнот у межах однієї держави. Філософи-ліберали, на теоретичних постулатах яких ґрунтувалася тогочасна державна політика (наприклад, Джон С. Міль), дотримувались думки, що культурне домінування державотворчої нації необхідне для міцності і виживання держави. Ліберальні уряди проводили політику ненасильницької асиміляції меншин, хоч нерідко зверталися й до насильства, роблячи усе можливе для культурної уніфікації населення.

Нині в умовах глобалізації, з одного боку, та етноренесансу, який її супроводжує, з іншого, значного впливу набула ідеологія мультикультуралізму. Як *моральний принцип* міжнаціональних стосунків мультикультуралізм вимагає визнання етнокультурної різноманітності як норми сучасних суспільств, поваги і толерантності до ідентичності різних етнонаціональних, мовно-культурних, гендерних, расових та інших груп, їх взаємного визнання. Як *принцип етнополітики* він означає створення рівних можливостей для усіх етнокультурних груп зберігати й відтворювати свою культуру й ідентичність, а також піклування держави про гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання, гендеру тощо. Прихильники мультикультуралізму наголошують на тому, що як політична доктрина він не відкидає консолідуючих цілей державної політики, не заперечує потреби створення інтегрованої політичної спільно-

ти²⁹, а тільки пропонує інший шлях розв'язання суперечностей: замість політики асиміляції (*уподібнення*) – політику *інтеграції* (*об'єднання різних*).

Проте є і серйозні контраргументи стосовно мультикультуралізму, пов'язані з тими крайнощами, до яких здатна привести беззастережна орієнтація на нього. Серед загроз називаються руйнування національного духу, спільної ідентичності, повернення назад, до ритуалізації етнічності тощо³⁰. Критики мультикультуралізму визнають необхідність культурного плюралізму етнічно диференційованих суспільств, однак вони виступають проти того, щоб концепція етнічності закривала собою концепцію нації, відсувала її на задній план, загрожуючи єдності складних багатокультурних суспільств. Важливо, наголошує відомий американський історик і громадський діяч А. Шлезінгер молодший, не допустити ескалації відмінностей та їх перетворення в антагонізм і ненависть³¹.

Однак у цілому, з приводу цих суперечок можна сказати, що якщо мультикультуралізм розуміти не як прагнення законсервувати стан культурної мозаїчності суспільства, а як доктрину, що передовсім вимагає від держави піклування про гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від їх етнічно-культурної приналежності, а від громадян – взаємної поваги й толерантності, то в цій пом'якшеній формі в сучасну епоху йому немає альтернативи. Молоді держави не можуть не враховувати: 1) постмодерної епохи, в яку їм доводиться творити свої громадянські нації (з її новими цінностями і тенденціями, тиском міжнародних структур тощо); 2) наявності тих етнонаціональних спільнот, які щойно перетворюються в молодих державах з панівних на меншинні і, звичайно, будуть дуже гостро реагувати на будь-які

спроби асиміляції. Отже, політика *інтеграції*, яка сумісна з таким варіантом мультикультуралізму, який доповнює визнання і підтримку всіх наявних етнокультурних ідентичностей загальнонаціональною, парасольковою ідентичністю громадянської нації, буде і більш сучасною, і цілком реалістичною.

Етнокультурний плюралізм в Україні

Як явище суспільного життя, в якому знаходить відображення характер і глибина культурних відмінностей, плюралізм в Україні – змішаного типу. В ньому переплетені національні, етнічні, мовно-культурні, регіонально-культурні відмінності. З одного боку, поряд з українцями на своїх споконвічних землях тут компактно проживає етнонація кримських татар та інші корінні народи (караїми, гагаузи), що порушує, так би мовити, «чистоту» національної держави, хоч беззастережно назвати її багатонаціональною також було б неправильно. Основна ж частина груп, що створюють ситуацію етнокультурної різноманітності, належать до категорії етнічних меншин. Найбільшими з них є групи росіян, білорусів, молдован, болгар, угорців, румун, поляків, євреїв. Є велика кількість малих і ще менших груп, які створюють ситуацію етнографічного розмаїття та культурно-мистецької різнобарвності. Частина з них компактно проживає у прикордонних областях, межуючи з «матірною» державою, в якій основна частина їхніх націй творить ядро однойменних держав (угорці Закарпаття, молдаване Буковини, частково – росіяни Слобожанщини й Донбасу). Крім того, по всій території України розсіяно живе «діаспора» інших націй – іммігрантські за походженням етнічні групи: традиційні або нові. Нові іммігранти ще не інститу-

ціалізували себе як меншини, але також мають бути (і чи не найбільше є) об'єктом етнонаціональної політики³².

Великі і малі етноси заслуговують на державну підтримку їхньої культури відповідно до українського законодавства, якщо вони самі цього прагнуть і мають достатній рівень комунікації між членами спільноти для того, щоб розвивати свою культуру. Кількість етнічних спільнот можна приблизно визначити за числом громад, які мають свої НДО. Їх наявність є свідченням відданості групи своїй культурі та намагання її зберегти (тим більше, що в радянський час більшість цих груп були зрусифіковані й буває важко віднайти інші індикатори їхнього прагнення до практикування своєї самобутності).

Рис. 6. Етнічний склад населення України (за даними перепису 2001 р.)

Рис. 6 унаочнює офіційно підтверджену етнічну структуру сучасної України. За даними перепису населення 2001 р. дві етнічні спільноти – українці та росіяни разом становлять 95,1% усього населення. Далі йдуть п'ять порівняно великих груп, частка кожної з яких у населенні країни становить від 0,6 до 0,3%. Це білоруси, молдаване, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки. Разом з росіянами та українцями ці вісім етнічних груп становлять понад

98% населення. За ними йдуть євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи. Кожна з цих груп становить від 0,1–0,2% в населенні країни, а усі дев'ять – 1,3%. І, нарешті, усі інші становлять ще 0,4%³⁴.

Аналіз етнонаціональної структури та наукове опрацювання відповідного поняттєвого апарату в останні роки просунулись в Україні вперед завдяки виходу декількох наукових праць³⁵ та підготовкою нового науково обґрунтованого законопроекту «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України», внесеного до Верховної Ради в червні 2005 р.³⁶ У його назві поняття «етнополітики», що концентрується на питаннях етнічних меншин, замінено нарешті на «етнонаціональну політику»; і це дуже добре. Однак термінологічна заміна ще не дуже позначилася на змісті документа. Він є значно кращим, ніж усе, що пропонувалося раніше, але не охоплює проблеми етнонаціональної політики в усій її складності та багатшаровості. Головним досягненням цього документа, на мій погляд, є те, що він уводить в користування державних службовців і політиків менш-більш однакові, прийнятні з наукового погляду трактування вживаних понять та обґрунтовану класифікацію суб'єктів етнонаціональних відносин, чого бракувало, скажімо, під час перепису населення 2001 р. Наприклад, якщо в аналізі результатів перепису 2001 р. замість «етнічний» постійно вживається слово «національний», то в Концепції як загальна назва застосовується більш точне поняття «*етнічна спільнота*», а як конкретизуючі поняття – «*національна більшість*», «*корінні народи*», «*національні меншини*», «*етнічні групи*», «*репатріанти*», «*українська діаспора*».

До національної більшості, яка характеризується в проекті Концепції як «провідний суб'єкт державотворення»,

належить український етнос, стосовно якого дослідники застосовують терміни «українська етнонація», «титультний народ», «заголовна нація». Ці означення потребують подальшого теоретичного обґрунтування, але в принципі вони усім зрозумілі і можуть використовуватися на вибір. До української етнонації входять такі субетнічні (етнографічні) групи, як: русини, гуцули, бойки, лемки, поліщуки, пінчуки. Три етнічні спільноти – кримські татари, караїми, кримчаки – охарактеризовані в концепції поняттям «корінний народ», що визначається як «автохтонна етнічна спільнота, етногенез якої відбувся на території в межах сучасних кордонів України, становить етнічну меншість в складі її населення і не має власного державного утворення за межами Української держави». До меншин віднесено сталі етнічні спільноти, які традиційно проживають на території сучасної України, мають спільні, відмінні від інших етнічні, мовні, культурні, релігійні характеристики і виявляють бажання їх зберегти та розвивати. Зроблено спробу конкретизувати критерій «традиційного проживання», вказавши, за прикладом Угорщини його кількісну величину – «не менше 100 років». З урахуванням цього критерію до категорії національних меншин віднесено албанців, білорусів, болгар, вірмен, гагаузів, греків, євреїв, литовців, молдован, німців, поляків, ромів, росіян, словаків, татар, угорців, чехів (усього – 17 спільнот). Решта етнічних утворень підпадають під категорію «етнічних груп», до яких віднесено більшість нових або новітніх іммігрантських груп, які, як сказано в Концепції, сформувалися на території України порівняно недавно – в радянський період або після здобуття Україною незалежності. Ці групи також «об'єднані ознаками спільної етнічної ідентичності, прагнуть її зберегти при інтегрованості в

українське суспільство або демонстрації прагнення до неї»³⁷.

Як кількісні дані, так і їх концептуальне осмислення підтверджує, що в етнокультурному вимірі українське суспільство – *помірно гетерогенне* (всупереч публіцистичному міфу про понад «130 націй і народностей»), а з точки зору відмінностей у політичній культурі регіонів воно поляризоване³⁸. Загалом, йому властивий багатовимірний культурний плюралізм. Тому етнологічна політика, спираючись на досвід багатонаціональних, багатоетнічних і регіонально поділених держав, повинна запобігати перетворенню будь-яких ліній культурного поділу (мовних, етнічних, територіальних) на «лінії розколу». Її найголовніші завдання полягають в «*інтеграції різних, але рівних*» на засадах спільних громадянських цінностей і патріотизму та формування загальноукраїнської національної ідентичності.

Чинниками, що ускладнюють розв'язання цих завдань є певні особливості українського культурного плюралізму, а саме:

1) Згадуване вже накладання мовних та етнокультурних відмінностей на регіональні розбіжності в цінностях і соціетальній культурі. Воно містить у собі певну загрозу інституційної фіксації та відтворення цих розбіжностей, – якщо не будуть знайдені важелі інтенсивного взаємопроникнення та інтеграції. Виникнення сегментованого суспільства з чіткими кордонами між спільнотами, що мають свої інституції, для України є небажаним, бо маємо нерозвинену культуру компромісів.

2) Наявність великої меншини росіян, що представляють раніше домінуючу в межах СРСР етнокультурну групу, яка претендує на збереження свого статусу «провідної» і в умовах незалежної України та все ще не погоджується на компроміс щодо «культурного

ядра» української політичної нації та офіційної мови.

3) Неконсолідованість, регіональна та мовно-культурна поділеність загальної (титульної) української етнології як постколоніальний синдром. З відомих історичних причин вона ділиться на «східняків» та «західників», на російськомовних та україномовних українців. Українська національна еліта також поділена. Кожна її частина *по-своєму* не розуміє і не визнає або недооцінює значення національної консолідації на основі спільних громадянських цінностей, формування загальнонаціональної української ідентичності. Це можна вважати однією з причин слабкості та непослідовності етнологічної політики урядів України, топтання на місці у виробленні ними стратегії національної консолідації.

Етнологічна політика в Україні: завдання і сучасний стан

Насмілюся заявити, що на сьогоднішній день етнологічна політика як чинник суспільного життя в Україні практично відсутня – і з погляду активності структур, які є або мають бути її суб'єктами, і з погляду впровадження в життя науково і політично обґрунтованих програм етнологічного розвитку³⁹. Зазвичай вважається, що суб'єктом етнологічної політики в Україні є держава. Втім демократичне розуміння державної політики як публічної, тобто загальносуспільної справи, передбачає участь у її розробці та впровадженні широкого кола недержавних інституцій: дослідницьких центрів, НДО, особливо тих, що є виразниками інтересів етнічних громад, органів регіонального та місцевого самоврядування. В Україні вони хоч і здійснюють певні акції на підтримку тих чи інших рішень з етнологічної політики, повноцінними суб'єктами процесу аналізу та вироблен-

ня політики ще не стали. Винятком можна вважати роботу, проведену Ініціативою «Концептуальні засади етнонаціональної політики: між теорією та практикою» в рамках програми «Радники з державної політики на підтримку реформ в Україні», що була профінансована канадським урядом⁴⁰. Саме їх напрацювання лягли в основу внесеного до Верховної Ради проекту Концепції, який втім ще не став і невідомо коли стане законом.

Визнаючи вагомі теоретичні і практичні здобутки учасників названого проекту, не можна не значити, що запропонована концепція усе ж таки, незалежно від назви, залишається концепцією етнополітики, а не власне етнонаціональної політики. Вона зосереджує увагу на проблемах національних меншин та корінних народів і ґрунтується на концепції мультикультуралізму. Це також потрібно, але мало би бути лише частиною Концепції етнонаціональної політики, в якій, на основі концепцій національної інтеграції та формування громадянської (політичної) нації, мала би бути намічена стратегія розвитку всіх суб'єктів етнонаціональних та етнокультурних відносин: загальної етнонації, національних меншин, мовно-культурних і регіональних груп. Вона мала би визначати шляхи та засоби керування культурною різноманітністю у всіх її проявах.

Державні представницькі та управлінські інституції, такі як Комітет Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, Державний комітет з питань національностей та міграції, тримаючи справу в своїх руках, великої активності (якщо не брати до уваги законодавчі акти першої половини 90-х років), не виявляють⁴¹. Для того, щоб у цьому переконатися, досить подивитися на Інтернет-сайти урядових уста-

нов, причетних до розв'язання проблем етнокультурної сфери. Інтернет-сторінки Держкомнацміграції мають зовні привабливий вигляд, однак із їхнього змісту видно, що активність інституції розгортається переважно в тих напрямках, щодо яких існують програми, фінансовані міжнародними організаціями. Його зусилля спрямовані на розв'язання проблем біженців, нетрадиційних мігрантів, підтримку деяких заходів діаспори та меншин, переважно етнографічного характеру. Навіть проблеми Криму не знаходять у його діяльності серйозного відображення. Статистику про кількість шкіл і класів з різними мовами викладання, про тенденції в системі освіти як з погляду поширення державної мови, так і мультикультуралізму знайти неможливо. А вона могла б бути на сайтах Держкомстату, МОН України та Держкомнацміграції водночас. Немає там ні аналізу, ні повідомлень про характер реагування на рішення регіональних та місцевих властей Сходу і Півдня України про надання російській мові статусу регіональної – попри невиконання ними вимог Постанови Кабміну про «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки».

За таких обставин не дивно, що «навіть вихована в українських родинах молодь, вступаючи в доросле життя, змушена зросійщуватися...» (Я.Пасько), що за даними Представництва Президента України в АРК, із понад 600 шкіл там є тільки 8 шкіл із українською мовою викладання, а однією з проблем автономії є те, що серед випускників педагогічних вузів українською мовою володіють лише викладачі української мови та літератури⁴². Тепер на це звернув увагу колишній голова Держкомнацміграції Г.Москаль, але чи вдасться

йому щось кардинально змінити за відсутності активної загальнодержавної політики в цій сфері?

Приклад демократичних країн зі складною структурою культурних відмінностей показує, що навіть найліберальніші держави не лише дбають про права меншин, а й займаються політикою національного будівництва (саме такий термін вживає В.Кимлічка і він є дуже доречним для України), творення культурного ядра політичної нації, включно з підтримкою та закріпленням єдиної офіційної мови, творення та поширення національних міфів та символів як складової процесу формування політичної нації та загальнонаціональної ідентичності.

Щодо механізмів і структур регулювання етнонаціональної сфери, то можемо зробити висновок, що вони не можуть зводитись до діяльності однієї державної структури, як наприклад Держкомнацміграції в Україні. Концепція етнонаціональної політики повинна мати на увазі широке коло програм, що стосуються освіти, внутрішньої та зовнішньої міграції, розвитку культури, формування єдиного інформаційного поля, а отже й на залучення широкого спектра відповідних державних інституцій та осередків громадянського суспільства. На відміну від просто етнополітики, вона (ще раз наголошу на закінчення) має бути націлена на: 1) забезпечення пов-

ноцінного функціонування заголовної етнонації, розвитку її мови та культури, виконання нею ролі державотворчого народу, остаточне подолання проявів міноритарності і пов'язаних з цим психологічних комплексів. Дії з підтримання не прийнято застосувати до національної більшості, однак вони були б дуже доречні бодай у тих регіонах, де етнічні українці є «меншиною в меншині». 2) Друга складова – це захист прав і сприяння розвитку культур національних меншин, а також створення нормальних умов для адаптації нових іммігрантів. 3) Третя, містка і дуже важлива, складова етнонаціональної політики – творення політичної (громадянської) нації через сприяння інтеграційним процесам, їх моделювання і втілення в життя через заходи етнонаціональної політики.

Слід зважати на те, що коли найбільш вираженими і такими, що впливають на долю країни є не відмінності етнічних культур, а регіонально-культурно-політичні розбіжності, етнополітика не може бути головним засобом вирішення проблем єдності та національної консолідації. Мова мусить іти про таку *етнонаціональну політику*, в якій знаходять відбиток завдання національної консолідації. Етнічний ренесанс і зважена політика мультикультуралізму не суперечать завданням національної інтеграції. Але самі собою, самопливом ці завдання також ніколи не вирішаться.

Примітки

¹ Спочатку ці ідеї було викладено у праці: Lijphart, Arend. *Democracy in Plural Societies*. – London, 1980, а потім розширено до концепції консенсусної моделі демократії, яка допомагає вирішувати проблеми поділених (сегментованих, багатоскладових) суспільств у книзі: Lijphart, A. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One*

Countries. – New Haven & London: Yale University Press, 1984. – P. 37–38. Нове, доповнене й перероблене видання цієї книги вийшло в 1999 р.: Lijphart, A. *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. – New Haven (Conn.): Yale University Press, 1999. – 351 p.

² Про ці пошуки див.: Grillo, Ralph. *Pluralism and the Politics of Difference*.

State, Culture, and Ethnicity in Comparative Perspective. – Oxford: Clarendon Press. – 1998. – Р. 8–9/

³ Про дескриптивний і нормативний рівні цих явищ і понять див.: *Бондарук С.О.* Полікультурність у Канаді – 20 років проб і помилок, або Щоб не винаходити велосипед // *Сучасність*. – 1996. – Ч. 3–4; *Бондарук С.О.* Парадокси мультикультуралізму: ліберальні свободи, рівноцінність культур і проблема визнання // *Науковий вісник Волинського державного університету*. – 1999.

⁴ Її засновником справедливо вважають Горація Келлена, який у 1915 написав статтю «Демократія проти «плавильного казана», що була спрямована проти мейнстріму тодішнього дискурсу з етнонаціональних питань – обговорення проблеми «американізації» іммігрантів. Див.: *Kallen, Horace M.* «Democracy versus the Melting Pot» / In: *Culture and Democracy in the United States: Studies in the Group Psychology of the American Peoples*. – New York (NY): Boni and Liveright, 1924 (Вперше надрукована в часописі «The Nation», Feb 18, 1915).

⁵ *Miller D.* Citizenship and National Identity. – Cambridge: Polity Press, 2000. – С. 127. Тут мається на увазі передусім приклад Великобританії, у якій шотландці та валлійці хоч і змагаються за розширення своєї автономії, вважаючи себе окремими народами, водночас визнають – хоч треба зазначити все менше – спільну для всіх британську національну ідентичність. Цьому сприяє, зокрема, тривалість існування британської політичної спільноти та її висока престижність у світі.

⁶ «Таке приєднання, – зазначає автор, – здебільшого було примусовим і відбувалося шляхом колонізації, завоювання або ж передачі території від однієї імперіалістичної держави іншій; в окремих випадках приєднання відбувалося добровільно, як результат створення федерації». Див.: *Кимлічка Вілл.* Лібералізм і права меншин. Харків: Центр освітніх ініціатив («Демократична освіта»), 2001. – С. 32.

⁷ Дослідник при цьому визнає, що «практично всі американські політологи-теоретики розглядають Сполучені Штати

швидше як поліетнічну націю-державу, ніж як справжню багатонаціональну державу. Можливо, це пояснюється тим, – зазначає він, – що національні меншини в Сполучених Штатах становлять порівняно невеликі та ізольовані групи (наприклад, пуерториканці, американські індіанці, корінні гавайці, ескімоси Аляски). Американська політична теорія практично не бере до уваги ці групи». – Там же. – С. 69.

⁸ Див.: *Основи демократії*. Посібник / За заг. ред. А. Колодій. – Київ: Ай-Бі («Демократична освіта»), 2002. – С. 577.

⁹ Фактично, як приклади буде взято три різні за етнонаціональною структурою і політикою держави: Великобританія, США та Італія, з деякими посиленнями на інші зразки.

¹⁰ Див.: National Statistics. – <http://www.statistics.gov.uk/CCI/nugget.asp?ID=6>

¹¹ Source: Annual Local Area Labour Force Survey, 2001/02, Office for National Statistics. Published online: <http://www.statistics.gov.uk/ci/nugget.asp?id=448>

¹² YOUNGOV/SNP Survey results. 2006-04-03 – http://www.yougov.co.uk/archives/pdf/TOQ060101001_1.pdf – Р. 3.

¹³ Див.: *Кимлічка Вілл.* Лібералізм і права меншин. – С. 35.

¹⁴ <http://www.statistics.gov.uk/ci/nugget.asp?id=273>.

¹⁵ Див.: Census Bureau ancestry figures: <http://quickfacts.census.gov/qfd/states/00000.html>

¹⁶ Цифрові дані про США наводяться за розміщеними в Інтернеті даними Американського бюро статистики: <http://factfinder.census.gov/servlet/QTTable?>

¹⁷ Language use and English-speaking ability: 2000. Census 2000 Brief / By Hyon B. Shin with Rosalind Bruno. – Issued October 2003.

¹⁸ Див.: *Gleason, Philip.* Speaking of Diversity: Language and Ethnicity in Twentieth Century America. – Baltimore and London, 1992. – Р. 110–111.

¹⁹ На карті України йдеться про інтенсивність вживання української мови в регіонах України, яка тут вимірюється відсотком населення, що за даними соціологічно-

го опитування 2000 р., проведеного Центром «Социс», вдома переважно користувалося українською мовою. Чим менше вживання української мови, тим відповідно більше – російської. Докладніше про це опитування і його результати див.: *Колодій А.* Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // *Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна.* – К.: Стило, 2002. – С. 36–37.

²⁰ Див.: *Waters, Mary C.* Ethnic and racial groups in the USA: Conflict and cooperation. <http://www.unu.edu/unupress/unupbooks/uu12ee/uu12ee0o.htm>

²¹ Ibidem.

²² *Huntington S.P.* Who we are? America's Great Debate. – London: Free Press, 2004. – Р. 120.

²³ Карту відтворено за джерелом: American Civil War. From Wikipedia, the free encyclopedia. – http://en.wikipedia.org/wiki/American_Civil_War.

²⁴ *Benjamin L. Carp.* Nations of American Rebels: Understanding Nationalism in Revolutionary North America and the Civil War South // *Civil War History.* – Vol. 48. – 2002. – No.1. – Р. 5.

²⁵ *Huntington S.P.* Who we are? – Р. 124.

²⁶ Див.: *Патнам Р.* Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. – 301 с.

²⁷ ICL (International Constitutional Law) – Italy index. – http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/it_indx.html

²⁸ Докладніше про перебіг і результати референдуму див. в Інтернет-виданні «Open Democracy»: http://www.opendemocracy.net/globalization-institutions_government/italy_referendum_3691.jsp, а також на сторінці http://direland.typepad.com/direland/2006/06/-letter_from_rom.html

²⁹ Докладніше про це див. *Kymlicka W.* Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – Р. 173–192.

³⁰ Див. *Grillo R.* Op. cit. P.188–195; *Schlesinger, Artur M. Jr.* The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural

Society. – New York; London: W. W. Norton and Company, 1992. – 160 p.

³¹ *Schlesinger, Artur M. Jr.* The Disuniting of America. – Р. 135.

³² До речі, як повідомив Державний комітет України у справах національностей та міграції (з посиланням на Центр новин ООН), Україна у 2005 р. посіла 4-е місце за кількістю міжнародних мігрантів після таких країн як США, де число іммігрантів з інших країн становило 38,4 млн осіб або 20,2% їх загальної кількості в світі, Росії (12,1 млн осіб або 6,4%) та Німеччини (10,1 млн, 5,3%). В Україні налічувалось 6,8 млн мігрантів або 3,6% їх світової кількості. Крім Росії та України, з республік колишнього СРСР до першої «двадцятки» потрапив тільки Казахстан, зайнявши в ній 17-у позицію (2,5 млн, 1,3%) (Див.: http://www.scnm.gov.ua/ua/a?news_act ual_011)

³³ Докладніший опис етнонаціональної структури України – на тлі критики методики останнього перепису населення – мною зроблено в статті: Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри // В кн.: Україна – проблема ідентичності: Людина, економіка, суспільство. – К.: Стило, 2003. – С. 239–264.

³⁴ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Повідомлення Державного комітету статистики України. – info@ukrstat.gov.ua.

³⁵ Серед праць з цієї тематики останнього часу: Українська політична нація: Генеза, стан, перспективи / *Астаф'єв А.О., Барков В.Ю.* та інші / В.С.Крисаченко (ред.). – К.: НІСД, 2003. – 631с; Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Під заг. ред. Ю.Тищенко. – Київ: УНЦПД, 2004. – 312 с.; Інтернет-публікації Українського незалежного центру політичних досліджень (УНЦПД) <http://www.ucipr.kiev.ua/index.php>, низка статей про становлення громадянської нації В. Степаненка та інших авторів..

³⁶ Див. законопроект № 7615 від 06.06.2005 «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України»: <http://>

// g s k a 2 . r a d a . g o v . u a : 7 7 7 7 / -
pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=7615
&skl=5

³⁷ Див.: там же.

³⁸ Про це див.: *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // АГОРА. Випуск 3: Україна – регіональний вимір. – Київ, 2006. – С. 69–91.

³⁹ Щоправда зовсім недавно, Президент видав Указ «Про Раду з питань етнонаціональної політики» (від 22 травня 2006 р. № 428/2006) і можливо, що цей напрям державної політики незабаром активізується.

⁴⁰ Див.: сайт Українського незалежного центру політичних досліджень: <http://www.ucipr.kiev.ua/>

⁴¹ Результати їх роботи в сфері етнополітики за 2005 р., проаналізовані Ю. Ліщенко, див. на сайті ЦНПД: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5397>

⁴² Див.: <http://www.obozrevatel.com/news/2006/6/23/120470.htm> 23.06.2006 | 15:57

⁴³ *Rozycki Edward G.* Pluralism and Rationality: the Limits of Tolerance. (2000) з посиланням на: Green Thomas F. Education and Pluralism: Ideal and Reality (School of Education, Syracuse University (1966)).

Помаранчева революція і демократична консолідація

Олександр Фісун

Oleksandr Fisun

The Orange Revolution and the Consolidation of Democracy

This article rethinks the Orange Revolution from a comparative theoretical perspective. The main goals of the article are: 1) to undertake a comparative analysis of the trajectories of post-Soviet «color revolutions» as specific versions of political regime change; 2) to explore the sources, driving forces, patterns, and dynamics of Ukraine's Orange Revolution; and 3) to elaborate a new theoretical approach to the interpretation of revolutionary breakthroughs and democratic consolidation in the post-Soviet world.

Із самого початку помаранчева революція в Україні, як і інші кольорові революції на пострадянському просторі, виявилася в центрі запеклих теоретичних дебатів, починаючи з питання про те, чи можуть вважатися ці події справді революціями, і закінчуючи конспірологічним обговоренням ролі зовнішніх сил в організації і маніпулюванні ними. Центральним, однак, виявилось питання про те, чи означають кольорові революції вихід з посткомунізму, чи ні, чи розривають вони з пострадянським минулим, чи вони є його подальшим логічним розвитком? Можна виділити кілька варіантів відповіді на ці питання:

(1) одні, переважно представники транзитологічного мейнстріму, розглядають «кольорові революції» як своєрідні «демократичні прориви» («гарні хлопці перемагають поганих хлопців»), як завершення процесу демократизації, який розпочався наприкінці восьмидесятих; у цьому сенсі вони є пострадянським ва-

ріантом центральноєвропейських «оксамитових революцій» 1989 р.;

(2) інші розглядають їх як завершальний момент національних революцій, що приводять до народження сучасних суверенних громадянських націй на окраїнах або на уламках колишніх імперій (прототипом є «весна народів» бурхливого 1848 р.); важливе значення надається процесам національної мобілізації та ідеям досягнення справжньої незалежності від колишнього імперського центру;

(3) треті говорять про буржуазно-демократичні революції, двигуном яких є європеїзований «середній клас», який вимагає послідовної модернізації суспільства і протестує проти олігархічної економіки і політичного капіталізму (що відсилає нас уже до подій скоріше 1789 р., а саме до ролі і вимог «третього стану» до королівської адміністрації перед штурмом Бастилії).

Усі три підходи поєднує явний чи неявний нормативізм, тобто визначене

телеологічне уявлення про те, яке суспільство з'являється чи повинне з'явитися в результаті революційних змін. На противагу нормативному підходу, котрий акцентує саме кардинальну зміну суспільного ладу (чи типу) системи в ході революційних перетворень, набагато більш плідним мені видається інше, вужче трактування «кольорових революцій» як однієї з можливих форм зміни політичного режиму поряд з іншими можливими. Ми не говоримо при цьому, яке саме суспільство виникає в підсумку переходу такого типу, не поміщаємо революції в рамки «великого метанаративу» (переходу від авторитарності до демократії, наприклад), ми просто розглядаємо «кольорові революції» як один з можливих варіантів зміни правил гри в політичній системі, розпад старих і виникнення нових елітних конфігурацій, як одну з моделей такої перебудови.

Набагато більш плідним видається, наприклад, підхід американського дослідника Г.Хейла, який розглядає пострадянські «кольорові революції», що відбулися (і не відбулися), в рамках циклічної моделі патронажного президентства: у період виборів через зростаючий рівень невизначеності для всіх учасників гри відбувається посилення між-елітної конкуренції (тобто лібералізація системи), яке може закінчитися «кольоровою революцією» (тобто крахом операції планового успадкування трону і проривом альтернативних еліт); після того як спадкоємець установлений, починається новий цикл авторитаризації режиму (тобто стабілізації й консолідації нової елітної конфігурації). Як відзначає Г.Хейл, «кольорові революції як зовні, так і внутрішньо можуть бути краще зрозумілими не як «демократичні прориви», а саме як фази відкритого конкурентного протистояння в рамках більш широкого режимного циклу, ре-

зультатом яких є прихід до влади опозиційних сил»¹.

Мені здається, ми можемо набагато глибше зрозуміти феномен «кольорових революцій», якщо помістимо їх у добре вивчений порівняльною політологією й історичною соціологією теоретичний контекст дослідження *режимних колапсів і режимних змін неопатримоніальних політичних систем*. Політичні системи пострадянського типу відтворюють логіку неопатримоніального політичного процесу: це не боротьба партійнополітичних альтернатив у рамках парламентського процесу, а боротьба різних фракцій неопатримоніальної бюрократії за монополізацію тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж, їх зміна і перерозподіл. Як провідна політико-економічна сила і реальна «партія влади» неопатримоніальна бюрократія структурується на основі регіональних, галузевих, кланових і сімейно-родинних зв'язків і являє собою складну піраміду різноманітних патронатів, які з'єднуються через механізм клієнтарних відносин вертикаллю президентської влади (іноді в тій чи іншій комбінації вона може інституалізуватися і у вигляді формальної «партії влади»). В середині неопатримоніальної бюрократії центральні, стрижневі позиції належать «людям президента», а саме клієнтарно-патронажній мережі (КПМ), яка утворюється навколо глави держави; на її верхівці перебувають віддані особисто йому люди, які займають ключові позиції в державному і партійному апаратах, курирують силові міністерства й основні галузі економіки. Саме цьому неформальному інституту і належить спрямовуюча, організуюча і мобілізуюча роль як у реальній чи формальній «партії влади», так і в політичному розвитку суспільства в цілому, що відсуває на другий план проблему верховенства

в такому суспільстві будь-якої партії або держави.

Як пише Ейзенштадт, парламентські вибори в неопатримоніальних системах звичайно використовуються для завоювання позицій контролю над розподілом ресурсів і встановлення контролю над ділянками клієнтарно-патронажної мережі; голосування ж і партійна мобілізація виконують функцію розширення соціальної бази доступу до таких ресурсів у системі редистрибуції для формування нових патрон-клієнтських структур, фракційних груп і корпоративних утворень. Політична боротьба, як і політика держави, «як правило, зосереджувалися на доступі до ресурсів, владних позицій і посад, а не на підтримці нових типів економічної діяльності і нових форм статусних і класових відносин»². Загалом неопатримоніальна система звела до мінімуму самостійний доступ автономних суспільних груп до центру і позицій контролю над розподілом ресурсів, стимулюючи рентоорієнтованих підприємців до входження в системи редистрибуції ресурсів у рамках клієнтарно-патронажних мереж. У результаті залежність різних суспільних груп від патримоніального центру зростала, а їх автономність зводилася до мінімуму. Правлячі неопатримоніальні групи спробували «контролювати і регулювати політичний процес таким чином, щоб він не загрожував їхній монополії на політичну владу в центрі і не створював можливостей для одержання різними групами незалежного доступу до джерел влади в масштабі всього суспільства» (там само). Взаємозв'язок неопатримоніального центру і різних політико-економічних еліт здійснювався не через демократичні механізми виборів і політичної участі, а через входження в клієнтарно-патронажні мережі, різні корпоративні утворення або формальну «партію влади». Виниклі в ре-

зультаті реформ рентоорієнтовані підприємці, як правило, не прагнули до автономної політичної діяльності поза існуючим КППМ, дуже рідко підтримували альтернативні політичні сили і взагалі не виявляли інтересу до перебудови політичної сфери.

У своїй класичній роботі «Держави і соціальні революції» (1979) Т.Скочпол досить переконливо доводить, що політика централізації і мобілізації ресурсів з боку абсолютистської держави неминуче тим або іншим чином вступає в протиріччя з інтересами традиційних еліт, тому що загрожує їх політичним привілеям і підриває їхню ресурсну базу³. Сучасні теорії революції підкреслюють, що вони є апогеєм складної констеляції різноманітних конфліктів, в які тією чи більшою мірою втягує державна бюрократія, політико-економічні і культурні еліти, а також нижчі класи, тобто в їхній основі лежать ті чи інші зміни у форматі взаємин усередині *трикутника держава/еліти/маси*. Як пише Дж. Голдстоун, загроза революції виникає тоді, коли розвивається фіскальна слабкість держави, а впливові еліти відмовляються від підтримки режиму, або розділяються в питанні про те, якою мірою і яким чином її здійснювати. «Така відмова від підтримки може відбивати фінансово-економічні труднощі самих еліт. Еліти, які втягнуті в боротьбу за збереження свого багатства, або які розглядають себе як безневинно обібрані жертви, охоче відмовляються від підтримки слабкого і нужденного режиму. Еліти можуть перейти в протилежний табір також у силу того, що вони просто вигнані з влади або їх привілеї і контроль елітних позицій піддається нападкам і заперечуванню»⁴. На політичну кризу ці передумови перетворюються не просто при поділі позицій еліт, а при їхній поляризації, тобто кожна з них висуває своє бачення організації соціального порядку,

що суперничають і виключають одна одну. Перетворення політичної кризи на революцію відбувається тоді, коли виникає масова мобілізація, що може бути традиційною, неформальною, або напівправляється елітами. При цьому перший і другий тип мобілізації не завжди є сам по собі революційним, дуже часто обидва вони призводять лише до невдалих селянських повстань і різних видів міського протесту (демонстрацій, страйків). Як відзначає Голдстоун, «вони стають ефективним знаряддям революційних змін лише тоді, коли встановлюють зв'язок з елітною опозицією режиму». Успішними є тільки ті революції, що «установлюють зв'язок або формують коаліцію між народною протестною мобілізацією й антирежимними елементами самої еліти» (там само).

«Кольорові революції» на пострадянському просторі, з погляду такої перспективи, є насамперед (1) розпадом моделі консолідації неопатримоніального режиму на основі політико-економічної гегемонії глави держави та (2) колапсом клієнтарно-патронажної мережі, що існує навколо нього. Клієнтарно-патронажна мережа президента Кучми витримала перше потрясіння в ході «касетного скандалу» і парламентських виборів 2001/2002 р., коли від «партії влади» відкололася (чи була відтиснута) досить значна частина впливових економічних груп інтересів і більшість національно-демократичних контреліт. Ці групи вийшли з клієнтарно-патронажної мережі президента Кучми і стали ядром альтернативної «помаранчевої коаліції» навколо В.Ющенка на президентських виборах 2004 р. Фактично, соціетальні межі «помаранчевої коаліції» збіглися з межами тих могутніх груп інтересів, що в силу тих чи інших причин або виявилися видавленими із системи президентського патронажу, або перестали бачити сенс участі в

ньому (потенційні вигоди не могли переважити все більше зростаючі ризики).

Таким чином, *ключовою передумовою «кольорових революцій» виявилася нездатність інтегрувати в КППМ значні сегменти економічних, політичних і регіональних еліт, і, в остаточному підсумку, поступова втрата підтримки більшості в більшості соціальних груп*, що відкривало дорогу класичній партійній політиці, котра базується не на патронажі, а на представленні інтересів основних соціетальних груп. Фактично це говорить про те, що «кольорові революції» відбуваються там, де неопатримоніальний державно-адміністративний комплекс (центр системи, за термінологією Ш.Ейзенштадта) не здатний підкорити собі більшість найбільш могутніх груп економічних інтересів.

Тут ми підійшли до дуже важливого пункту, що дає можливість висунути альтернативне пояснення феномена «кольорових революцій», помістити їх у контекст уже існуючих пояснень революційних змін, і запропонувати трохи іншу оптику їхнього аналізу. Висловимо в цьому зв'язку гіпотезу, якої практично немає у сучасному аналізі «кольорових революцій»: цілком аналогічно до європейських революційних вихорів Нового часу, чи не *були вони такою же відповідною реакцією окремих груп економічних інтересів на зростаючий фінансовий тиск* неопатримоніальної держави? У цьому випадку можливість революційної відповіді на тиск держави значною мірою залежить від можливостей цих еліт пручатися зростанню вимог держави, та їхніх здібностей створити собі незалежну ресурсну базу мобілізації мас для такого опору. У нашому випадку неважливо, чи був це зростаючий фінансовий тиск (класичний тригер революцій) спробою держави бюрократично упорядкувати і раціоналізувати функціонування економічної

сфери (у дусі абсолютизму і меркантилізму), чи просто все пояснюється зростаючими апетитами президента і його оточення, яке вирішило підвищити віддачу від КПП, – у патримоніальних і неопатримоніальних системах обидва мотиви найчастіше переплетені і присутні разом. Як відзначає М.Вебер, процес раціоналізації і юридичного упорядкування патримоніального керування завжди «є наслідком суперництва різних економічних інтересів різних патримоніальних чиновників»⁵, а розмежування й упорядкування привілеїв патримоніальної бюрократії завжди було пов'язане з конкуренцією і компромісом жадібних інтересів конкуруючих патримоніальних груп. У кожному разі моя гіпотеза полягає в тому, що ескалація абсолютного і відносного обсягів «відкату» (тобто перерозподілу ренти до центру КПП), як і спроба його бюрократичного упорядкування і/або регламентації встановлених привілеїв, стають сигналом для втечі менш привілейованих рентоорієнтованих груп із КПП президента. Чому? Висловимо припущення, що *бюрократична регламентація й упорядкування неопатримоніальних обмінів («наведення порядку в економіці») не знижує, а навпаки, підвищує вартість перебування (тобто трансакційні витрати) у КПП для більшості її учасників (за винятком лише найнаближеніших персон з центру мережі), що і формує потенційний резервуар підтримки опозиції, а також створює для неї ресурсну базу підтримки.*

Таким чином, ми припускаємо, що ключовим конфліктом «помаранчевих революцій» є **конфлікт неопатримоніальної бюрократії і рентоорієнтованих політичних підприємців**. Хто ж тоді залишається, а хто іде з неопатримоніальної КПП при спробі її неопатримоніальної раціоналізації? Можна в найзагальнішому вигляді припустити,

що при зростанні трансакційних витрат найбільш рухливими і схильними до висування вимог щодо зміни правил гри виявляються ті види бізнесу, у яких виявляється найменший «запас міцності» до зростання вимог неопатримоніального державно-адміністративного комплексу. Хоча в кожному окремому випадку «кольорові революції» підтримали найрізноманітніші види бізнесу, ключовим, мабуть, є питання про те, чи можливе його ефективне функціонування поза тіньовими схемами розподілу прибутку з вищими ланками КПП, і наскільки він залежить від наданих привілеїв, експортних ліцензій і імунітету від закону. Можливо, представники сировинного сектора (вугілля, газ, металургія і хімія) за інших рівних умов у структурі своїх виробничих витрат завжди більш стійкі до зростання фіскальних вимог неопатримоніальної бюрократії, ніж реальний ринковий сектор економіки і, за інших рівних умов, не зацікавлені у відмові від неопатримоніальних схем і виходу з КПП глави держави.

Таким чином, у найзагальнішому вигляді, у складі рушійних сил «кольорових революцій» можна виділити дві групи політико-економічних еліт, диференціація між якими визначається їх попередньою топологічною позицією стосовно неопатримоніальної КПП:

(1) аутсайтери: більш слабкі гравці, що спираються переважно на ідеологічний, культурний і торговий капітал та займають маргінальні позиції у КПП (або завжди перебували за їхніми межами); ліві й праві політичні партії, інтелектуали, дрібний і середній бізнес; означена група виступає, як правило, за радикальну зміну правил гри у бік більш рівних і прозорих умов конкуренції без політико-економічної монополії великих неопатримоніальних гравців, якими опікується президент;

(2) мажори: великі рентоорієнтовані політичні підприємці з реальних секторів економіки, які опинилися під зрослим фіскальним пресом неопатримоніальної системи, тому витиснуті з неї або незадоволені своїм місцем у ній; розраховують на поліпшення своїх позицій у постреволюційному реформуванні КПМ навколо нового глави держави.

Бюрократичне упорядкування і посилення фіскальних функцій держави миттєво приводить пострадянську неопатримоніальну бюрократію до конфлікту з більшістю бізнес-еліт, яка не входить у коло найближчого оточення глави держави, а тому найбільше страждає від звуження своїх економічних можливостей (а іноді й прямо терпить фіаско в результаті «наїзду» силових структур). У результаті, майже за Сковпол та Голдстоуном, виникає революційна ситуація і відкинуті еліти починають інвестувати ресурси в альтернативні політичні проекти, тобто починають політичну мобілізацію аутсайдерів на боротьбу з режимом. Однак основним мотивом приєднання до «кольорових команд» певної частини рентоорієнтованих політичних підприємців була надія на радикальне підвищення свого статусу в новій КПМ, тобто переміщення з периферії в центр системи і посідання там панівних позицій. У переході від монополії до відкритого політичного ринку і ради-

кальній зміні правил гри були зацікавлені саме аутсайвери, які розраховують завжди тільки на власні сили, а не головні організатори і спонсори революції, – вигнані з табору Кучми політичні підприємці, котрі звикли до заступництва зверху і відносин патрон–клієнт. Саме союз з аутсайдерами знизив для рентоорієнтованих еліт рівень ризику в переході на бік «кольорових команд»: адже у випадку їхньої перемоги, їм, як мінімум, гарантуються рівні і прозорі умови конкуренції, а, як максимум, з'являється можливість зайняти центральні позиції в системі і, таким чином, одержати все. Можна сперечатися, якою мірою революційні команди керувалися у своїх діях міркуваннями першими чи другими (швидше за все, у найбільш сильних гравців опозиції переважали розрахунки другого типу, а в менш сильних союзниках тепліла надія на перший).

«Кольорові революції» значною мірою стали наслідком посилення силових і примусових функцій неопатримоніальної держави, що стало причиною зміни стратегій дій політичних підприємців. Останні стали інвестувати кошти, умовно кажучи, не в главу держави, а в аутсайдерів системи, тобто перейшли від підтримки неопатримоніального центру до конфлікту з ним і мобілізації мас на боротьбу з ним.

Література

¹ Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Russia // World Politics. – 2005. – Vol. 58. – №.1. – P. 133–165.

² Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. – М.: Аспект-пресс, 1999.

³ Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France,

Russia, and China. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

⁴ Goldstone J. Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory // Annual Review of Political Science. – 2001. – Vol. 4. – P.139 – 187.

⁵ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. /Ed. by G. Roth and C. Wittich. 2 Vols. – Berkeley: University of California Press, 1978.

Вплив зовнішніх чинників на процес консолідації української нації

Сергій Федуняк

Serhiy Fedunyak

The Influence of External Factors on the Consolidation of the Ukrainian Nation

The activities of the most influential states and international institutions are an external factor that has substantially influenced the continuing consolidation of the Ukrainian nation. On the one hand, Western influences strengthen the democratic characteristics of Ukrainian identity, which is advantageous for the strategic development of the Ukrainian nation and state. On the other hand, Russia is trying to hamper the nation-building process – which is based on a democratic Ukrainian identity – and thereby reinforce its authoritarian elements. On the whole, the West and Russia exert a contradictory influence on the cultural definition of the nation. They both strengthen the process of cultural assimilation, which subjects Ukrainian identity to more powerful sub-regional and global processes. Essentially, these processes encourage the creation of a Russia-oriented post-Soviet identity on the one hand, and a Westernized cosmopolitan identity on the other. The trajectory of the nation building process in Ukraine shows that it is taking place in the context of a strong ideological and political rivalry between Russia and the West, which makes it necessary to find ways of easing this rivalry.

Одним із внутрішньополітичних наслідків зміни влади в Україні після президентських виборів 2004 р. стала поява цілком очевидних ознак суспільного розколу, що загостило проблему формування єдиної нації шляхом консолідації навколо загальновизнаних культурно-ідеологічних та політичних параметрів організації суспільства і держави. Основні кроки у цьому напрямі повинні зробити самі українці і тут варто зазначити, що саме внутрішня динаміка процесів визначає характер і спрямованість націєтворчих процесів. Водночас, зважаючи на історичні особливості формування українства, помітна роль належить зовнішньому впли-

ву, що проявляється в активності окремих держав (США і Росії) та міжнародних інститутів, що мають в Україні серйозні довготривалі геополітичні та геоекономічні інтереси.

Чи можуть зовнішні суб'єкти впливу визначати внутрішній розвиток країни? Досвід посткомуністичних трансформацій в регіоні Центрально-Східної Європи дає позитивну відповідь. В Україні визнання важливої ролі зовнішнього чинника відображено у низці засадничих документів. Зокрема, у Плані дій НАТО – Україна зафіксовано, що в контексті інтеграції до євроатлантичних структур «майбутні процеси внутрішнього розвитку країни будуть здійснюватися на основі рішень, спрямованих

на підготовку України для досягнення її мети щодо інтеграції...»¹ (курсив наш. – С.Ф.).

На думку автора, зовнішній чинник має суперечливий вплив на процеси у сфері національної консолідації. По-перше, основні суб'єкти діють переважно у власних цілях і виходячи із притаманної їм динаміки розвитку, по-друге, вони найпомітніше впливають на ті елементи-складові національної свідомості, що є генетично близькими до них. Так, західні держави та інститути, а також Росія розглядають процес національної консолідації в Україні насамперед крізь призму утвердження власних геополітичних інтересів у контексті глобального та субрегіонального суперництва. Вони діють саме на *свої* сегменти національної свідомості: Захід зміцнює демократичну складову процесу консолідації, Росія посилює етатистські та авторитарні начала української свідомості і відповідні їм структури та механізми суспільної організації.

Процес консолідації: досягнення і суперечності

Після проголошення незалежності перед українською елітою постала проблема національної консолідації як запоруки існування державності у довготривалій перспективі. Потрібно було створити гомогенну націю з чітко вираженими параметрами готовності до самостійного існування. Як зазначає С.Римаренко, «вихідним пунктом консолідації суспільства є розуміння самої української нації як поліетнічної спільноти, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як спільноту громадян Української держави»². Водночас консолідація не обмежується лише створенням політичної нації, а вимагає також формування спільних елементів етно-культурного характеру.

Процес національної консолідації (а в українських умовах націєтворення) є багатовимірним і тривалим. Об'єктивними індикаторами здійснення консолідації частково можуть бути рівень стабільності соціально-економічного і політичного розвитку, а також зближення параметрів в ідеологічній і мовно-культурній сферах різних регіонів країни тощо. Успішне здійснення консолідації покладається передовсім на еліту і залежить від якості запропонованої і здійснюваної у цьому напрямі стратегії.

На жаль, політична еліта України виявилася неготовою до цієї місії. Хоча необхідність формування нації усвідомлювалася керівництвом країни, але процес консолідації так по суті і не розпочався. З одного боку, перший президент Л.Кравчук не встиг розробити й запропонувати відповідні механізми, а з іншого – його наступник Л.Кучма сприймав створення держави спрощено, тобто лише з погляду формування економічної основи державності, що, на його думку, повинно сприяти автоматичному вирішенню інших, зокрема, гуманітарних та національних проблем. Всім, мабуть, запам'яталася фраза з його інаугураційної промови стосовно того, що національна ідея – це не ікона, на яку потрібно молитися, а засіб забезпечення кращого життя для народу.

Створений Л.Кучмою політико-економічний режим, що базувався на балансі інтересів основних промислово-фінансових груп, які розділили Україну, сприяв затушуванню проблеми створення спільної ідентичності у загальнонаціональному масштабі. Консолідуючі процеси відбувалися повільно, причому в економічній галузі вони переважали порівняно з культурною. Було обрано практику «природного» розвитку, тобто правляча еліта не прискорювала процеси формування спільних національних ознак. Зокрема, не форсувалася

українізація освіти і державного апарату, створення і захист національного інформаційного простору тощо. Певна логіка в цьому була, зважаючи на сумний досвід деяких пострадянських країн (Молдови, Грузії), де прискорене і непередумане національне будівництво призвело до дезінтеграції держави.

Проте в цілому, як наслідок, уже п'ятнадцять років в Україні спостерігається відсутність суспільного консенсусу стосовно стратегічних орієнтирів розвитку, не визначено базові цілі та цінності українського соціуму³. Згідно з даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство: 1994–2003 рр.», тільки 41,1% респондентів вважають себе перш за все громадянами України. Для 32,3% – важливіша регіональна ідентичність: кожний з цієї групи опитаних більше бачить себе «мешканцем села, району чи міста, в якому живе», ніж громадянином України. Ще 13,1 % продовжують ідентифікувати себе з неіснуючою вже державою – Радянським Союзом⁴.

Ситуація поступово почала змінюватися під впливом помаранчевої революції, що стала одним з найважливіших з моменту здобуття незалежності етапів консолідації української нації. Ці події ініціювали початок досить серйозних дискусій в еліті та суспільстві стосовно існуючих та бажаних базових ознак української нації в регіонально-культурному переломленні. Усвідомлення та артикуляція відмінностей у політичній культурі вивели на обговорення ширші сутнісні культурно-ідеологічні параметри, що розділяють чи/та об'єднують націю. Важливу спробу консолідації спершу еліти, а згодом і більш широких верств, зроблено в ході вироблення і підписання Універсалу національної єдності на початку серпня 2006 р., в

якому, попри розмитість багатьох формулювань та вплив на зміст документа політичного моменту, сформульовано основні принципи зміцнення держави і створення єдиної нації.

Вплив зовнішніх чинників на процеси національної консолідації

Важливий зростаючий вплив на внутрішні процеси в Україні справляють зовнішні суб'єкти, зокрема, впливові держави та міжнародні організації. В цьому контексті можна виділити західний і східний (російський) чинники, що мають відповідне концептуальне та інституційне наповнення. З одного боку, це вестернізація, що включає передачу західного ліберально-демократичного досвіду суспільної організації і спирається на потужні економічні та військово-політичні ресурси Заходу. При цьому здійснюється вплив на формування та підсилення саме демократичних елементів української суспільної свідомості та політичної культури. З іншого боку, йде проникнення впливу зі сходу, що має переважно реакційно-консервативний характер і виявляється в просуванні російського варіанту християнства (православ'я), ксенофобії і вестернофобії, етатократії як моделі державного устрою тощо.

Зауважимо, що історично процес націєтворення за умов авторитарного політичного режиму виявлявся більш ефективним, оскільки володів достатніми інструментами «нав'язування» спільних цінностей за умов соціальної та культурно-ідеологічної фрагментації суспільства⁵. Прикладами можуть слугувати створення абсолютистських держав Західної Європи в період середніх віків, що супроводжувалося подоланням феодального сепаратизму і формуванням загальнонаціональної ідентичності. За цією логікою «імпортовані» з Росії

авторитарні цінності повинні були б сприяти консолідації української нації. Проте досвід України показує, що авторитарний алгоритм націєтворення не передбачає українського елементу як основи консолідації. В іншому випадку Л.Кучмі вдалося б досить далеко просунутися на шляху українізації, особливо у південних і східних регіонах і тому зараз не виникало б таких гострих суперечок навколо проблем сепаратизму і федералізму.

Зважаючи на те, що західний та російський чинники є проявами геополітичного суперництва на глобальному та субрегіональному рівнях, між ними існує гостра конкурентна боротьба. У цій боротьбі Захід поступово нарощує свою перевагу, оскільки він пропонує більш привабливі, ніж Росія, альтернативи культурного, суспільно-політичного та економічного життя. Підвищенню західного впливу також сприяє поступове зменшення кількості носіїв радянської ідеології, що є найбільш сприйнятливими до авторитарних цінностей, що привносить в Україну російський чинник.

Водночас зворотною стороною західного впливу (вестернізації) є глобалізація з її космополітичним началом, що розчиняє культурно-національні особливості і не сприяє націє- і державотворенню. Як песимістично зазначає з цього приводу Т.Возняк, «...Україна стратегічно запізнилася із формуванням «нації» та «держави». На часі об'єднання консолідованих єдностей (зрілих націй) у глобальне ціле. Натомість сучасна Україна радше скидається на матеріал для побудови інших (щонайперше модерної російської, але також і американської, канадської та ізраїльської) спільнот»⁶. У цьому контексті спостерігається спроба подати російський чинник як один із важливих засобів збереження традиційної української (чи то слов'янської) ідентичності в бурхливо-

му морі чужих культурно-ідеологічних впливів. Мовою російських офіційних політичних документів це звучить як «зусилля по забезпеченню виконання взаємних зобов'язань щодо збереження і примноження в країнах-учасниках СНД спільної культурної спадщини»⁷.

Автор не погоджується із песимістичними поглядами на майбутнє української нації та держави. Насамперед, в контексті сучасних загроз і викликів відбулася фактична відмова від концепції зниження ролі держави на користь транснаціональних корпорацій та міжнародних інститутів, що була популярною в 70–80-ті роки минулого століття. По-друге, паралельно із глобалізацією відбувається зворотний процес фрагментації та регіоналізації. По-третє, реструктуризація системи міжнародних відносин супроводжується зміною балансу сил її окремих суб'єктів. У процесі перерозподілу зростає цінність окремих держав з погляду довготривалих геополітичних інтересів глобальних гравців. У цьому контексті Україна потрібна Сполученим Штатам як союзник по боротьбі за глобальне домінування, що передбачає існування стійкої української прозахідної ідентичності. Подібний інтерес має і Росія, і якщо повертатися до думки Т.Возняка, то саме вона, а не Захід, зацікавлена у розчиненні України і перетворенні її на «матеріал» для потреб власного націєтворення. Таким чином, зовнішні суб'єкти зацікавлені у консолідації української нації на основі власних культурно-ідеологічних зразків.

Які ж особливості їхнього впливу? Для відповіді на це питання потрібно виділити ряд характеристик-складових бажаної ідентичності і проаналізувати вплив на них зовнішніх суб'єктів. Автором визначено кілька таких базових компонентів-параметрів спільної ідентичності, а також суб'єкти і характер впливу на них.

Таблиця

Ідентичність та зовнішній вплив

Елементи ідентичності – складові консолідації	Суб'єкт впливу	Характер впливу
Незалежність і територіальна цілісність	Захід Росія	позитивний стимулюючий
Соборність (єдність) населення	Захід Росія	позитивний негативний
Ринкова економіка, відчуття власності	Захід	позитивний
Демократичний характер влади	Захід Росія	позитивний негативний
Спільні риси духовної культури (мова, релігія, стереотипи поведінки)	Захід Росія	суперечливий суперечливий

Розглянемо елементи ідентичності в порядку їх розташування в таблиці.

1. Незалежність і територіальна цілісність.

Це один із базових компонентів ідентичності. Він зазвичай формується на основі внутрішніх чинників, хоча в українських реаліях це не відбувається. Так, незавершеність створення української ідентичності виявляється у недостатній відданості незалежності та територіальній цілісності держави, що особливо характерно для національних меншин та мешканців певних регіонів. Зокрема, опитування на початку 2004 р. показали, що, значна частина населення Півдня і Сходу не вважала дії Росії під час конфлікту навколо Тузли посяганням на територію України і не виявляла бажання захищати острів-косу в разі загострення ситуації.

За цих обставин зовнішній чинник справляє суперечливий вплив. Зокрема, США та європейські і євроатлантичні інституції підтримують територіальну цілісність України, сприяючи зміцненню позицій прихильників незалежності. З іншого боку – позиція Росії стимулює формування незалежницьких поглядів

більшості населення, включаючи й традиційно орієнтовані на Москву регіони.

2. Соборність (єдність) населення.

Цей елемент ідентичності формується через спільне тривале співжиття в Україні, постійні контакти між жителями різних регіонів, знання і взаємоповагу до особливостей тощо. В даному разі сприяння зовнішнього чинника означає зовнішнє юридичне визнання територіальної цілісності, відмову від підтримки сепаратистських та ірреденталістських рухів у прикордонних регіонах, спрямування сусідніх країн та інституцій національних меншин до лояльності стосовно своєї країни і титульної нації тощо. Очевидно, що східний і західний зовнішні чинники по-різному здійснюють означені функції. Сусідні країни-члени ЄС і НАТО визнали існуючі кордони України і практично відмовилися від політичної мобілізації національних меншин у прикордонних регіонах. Цього не спостерігається стосовно Росії, яка об'єктивно не зацікавлена в єдності української території і тому намагається продовжувати імперську політику «контрольованої нестабільності» з

метою підтримки сепаратизму (зокрема, в Криму) та будь-яких дій до федералізації.

3. Ринкова економіка, відчуття власності.

Очевидно, що існування в українській свідомості підтримки ринкової економіки спирається як на традиційну ментальність, так і потужні імпульси із Заходу. Зближення з ЄС і НАТО передбачає формування інституційних та ментальних основ вільної ринкової економіки. Натомість в російському впливі домінуюче місце займають ідеї державного капіталізму з його гіпертрофованою роллю держави, відсутністю вільної конкуренції і економічної свободи тощо.

4. Демократичний характер влади.

Тут не потрібно особливих аргументів стосовно визначення характеру впливів обох чинників. Західна демократія різко контрастує з так званою «керованою» чи тепер «суверенною демократією», що будується в Росії.

5. Спільні риси духовної культури (мова, релігія, стереотипи поведінки).

На формування цього параметру найменшою мірою впливає зовнішній чинник, проте опосередкований вплив все ж спостерігається. Він посилює вже існуючі автентичні елементи свідомості. Зокрема, виконання укладених із ЄС і НАТО базових документів, відповідно до Плану дій Україна – Європейський Союз і Плану дій Україна – НАТО безпосередньо впливає на формування демократичної складової консолідації української ідентичності і зрештою нації⁸.

Зростання впливу зовнішнього чинника на внутрішні процеси в Україні породило і до певної міри посилює цікавий феномен, притаманний попередній авторитарній свідомості, який полягає у

тому, що суспільство продовжує потребувати «старшого брата» чи «опікуна, адвоката тощо». Місце Росії в даному разі поступово займає Євросоюз і, почасти, НАТО. Деяка частина еліти і соціуму сприймає членство в цих організаціях як можливість перекласти проблеми країни і суспільства на нових союзників. Додаткову підтримку такі настрої одержали наприкінці 2004 р., коли зовнішні суб'єкти (США, Росія, Польща, Литва, а також Європейський Союз) стали активними учасниками навколовиборчого процесу, сприяючи нормалізації внутріполітичної ситуації в Україні.

Зовнішні аспекти консолідації

Консолідація української нації, що є, безперечно, внутрішнім процесом, водночас справляє зовнішній вплив у рамках субрегіону. Від його характеру і спрямованості до певної міри залежать процеси, що відбуваються в сусідніх державах. Зокрема, демократичний західний вибір українців та особливо його успішне здійснення означає провал путінської моделі «керованої демократії» та облаштування пострадянського простору за російським дизайном. Тому Москва з настороженістю сприйняла перші кроки помаранчевої влади та її декларації про європейський та євроатлантичний вибір. Упродовж 2005 – першої половини 2006 р. був задіяний механізм, що гальмував вплив помаранчевої революції на внутрішні процеси. Одним з його ефективних напрямів стало прагнення призупинити процес консолідації української нації шляхом поглиблення регіонально-ментальних та ідеологічних розбіжностей.

Певна успішність цього задуму, що вилилася в серйозні досягнення Партії регіонів на парламентських виборах, пояснюється не лише розколом демократичної команди через амбіції лідерів та

її невмінням організувати ефективно, в тому числі й регіональне управління, яке стало б альтернативою діяльності східноукраїнських еліт. Суттєвий вплив на результати виборів справило також системне втручання Росії. Наполегливість правлячої російської еліти стосовно України пояснюється не лише історичними сентиментами, але й тим, що вона займає важливе місце у тій структурі світу, яку намагається вибудувати Кремль. Мова йде про транзитну територію для транспортування енергоносіїв на Захід, а також перспективне джерело для поповнення інтелектуальних та демографічних ресурсів. У цьому контексті формування української нації із сильним державницьким елементом і окремішньою від росіян ідентичністю є прямою загрозою зазначеним планам.

Інший вплив справляє національна консолідація на країни та інститути євроатлантичного простору. По-перше, цей процес об'єктивно зміцнює глобальні позиції Заходу, оскільки йде в контексті загальної демократизації. Відбувається «прирощення» демократичних націй та світового демократичного простору. По-друге, зміцнюється специфічний східноєвропейський компонент західної цивілізації, що безперечно збагачує мозаїку різновидів демократичних політичних режимів. Збільшення інваріантності демократій збільшує адаптивну здатність самої моделі демократії та її можливість дати відповідь на глобальні виклики і загрози.

Автор вважає, що країни та інститути Заходу ще не до кінця усвідомили важливість сформування єдиної української нації для власних довгострокових інтересів. Зараз, на відміну від цілеспрямованості путінської адміністрації, політика ЄС і меншою мірою НАТО відзначаються відсутністю системності, непослідовністю і наявністю впливу на

неї з боку третіх сторін, тобто, тієї ж Росії.

Водночас, потрібно наголосити, що, зважаючи на історичні особливості формування української нації, російський чинник та його носії ще справлятимуть помітний вплив на націєтворення. Тому Росія і Захід мають встановити політичний компроміс: з одного боку Москва повинна припинити перешкоджати політиці євроатлантичної орієнтації Києва, а Сполучені Штати та їх союзники в свою чергу – погодитися на узгодження конкретних кроків з російським керівництвом. Деякі політики та експерти в ході виборів як кроки по досягненню такого компромісу вбачали у прийнятті Україною політики повного нейтралітету, гарантованого США, Росією та європейськими інституціями. На думку автора, це занадто радикальний і нереальний проєкт. Більш продуктивною може бути прискорена економічна інтеграція України і Росії до західних економічних структур і водночас, гарантування військової безпеки України без її входу в НАТО чи Організації договору колективної безпеки. Таким чином, за певних умов національна консолідація в Україні може мати вплив і на відносини між Заходом і Росією.

Висновки

Зовнішній чинник справляє помітний вплив на процес національної консолідації, вносячи певні корективи в його хід та спрямованість. Зокрема, західний вплив зміцнює демократичні характеристики української ідентичності і в цілому є більш перспективним з погляду стратегічного розвитку української нації і держави. З іншого боку, Росія намагається загальмувати процес створення єдиної нації на основі української ідентичності демократичного спрямування. Загалом обидва чин-

ники справляють суперечливий вплив на формування культурних рис нації, підсилюючи процеси асиміляції (розчинення) української ідентичності в більш потужних субрегіональних та глобальних процесах. Мова йде про створення російсько орієнтованої пост-радянської ідентичності, а також вес-

тернізацію, що передбачає посилення космополітичних впливів. Розвиток процесу консолідації України свідчить, що він відбувається під знаком досить жорсткої ідеологічної та політичної конкуренції Заходу і Росії, тому потрібно шукати шляхи пом'якшення суперництва.

Література і примітки

¹ План дій Україна – НАТО 22 листопада 2002 року, <http://www.nato.int/docu/basic/b021122u.htm>.

² Римаренко С. Українська політична нація – міф чи реальність? // Україна у сучасному світі. Конференція випускників наукового стажування в США. – К.: Сти-лос, 2003.

³ Степико М. Деякі питання формування української нації, http://www.niss.gov.ua/book/2004_html/007.htm.

⁴ Там само.

⁵ Ця ідея була висловлена В.Степаненком на конференції у Кам'янці-Подільському у вересні 2006 р. і автор дуже вдячний за можливість скористатися нею в цьому дослідженні.

⁶ Возняк Т. Украдена Україна. До формування української політичної нації // І. – 2001. – Число 22, <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/voznjak.htm>.

⁷ Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 28 июня 2000 г., <http://www.ln.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209-743256c630042d1aa/fd86620b371b0cf7-432569fb004872a7?OpenDocument>

⁸ Див.: Міністерство закордонних справ України. План дій Україна – Європейський Союз. Європейська політика сусідства, http://www.mfa.gov.ua/integration/ua-eu/doc/plan_ua_eu.doc; План дій Україна-НАТО. 22 листопада 2002 року // <http://www.nato.int/docu/basic/b021122u.htm>.

II. Особливості регіонального розвитку

Регіональна конкуренція як фактор соціально- економічного розвитку України в умовах глобалізації

Володимир Андерсон

Volodymyr Anderson

Regional Competition as a Factor in the Socio-economic Development of Ukraine in a Globalizing World

All regions of the world today are experiencing the processes of transformation, economic integration, and globalization. The issues of regional competition and competitiveness are now high on the agendas of both politicians and policy-makers. Yet, rather surprisingly, the study of regional competition has not attracted the attention of regional economists to a significant degree. This paper can be seen as the author's modest contribution to the development of this field of study in Ukraine. There is no single theoretical perspective that fully captures the complexity of the concept of «regional competitiveness». The competitiveness of a region depends on the competitiveness of its individual economic actors, and their interaction with each other, and also on other factors, including a region's social, economic, environmental, institutional, and political characteristics. This paper discusses possible theoretical and methodological approaches to the study of the phenomenon of regional competition in the context of Ukraine's continuing socio-economic development in a globalizing world.

У світовій економіці відбуваються якісні зміни, пов'язані із глобалізацією, нерівномірністю розвитку, посиленням боротьби між тенденціями формування однополярного і багатопольного світу, загостренням конкурентної боротьби між країнами, регіонами і фірмами¹. В умовах, коли ринок визначено загальноцивілізаційною цінністю, сила і мо-

гутність будь-якої держави все більше визначаються конкурентоспроможністю її виробників. Саме забезпечення цього чинника лежить в основі розробки стратегії розвитку країни, регіону, або окремої фірми. Розвиток країни та її регіонів залежить від усіх елементів ринку і, в першу чергу, від конкуренції суб'єктів господарювання. Але конкурентна перевага фірм створюється й

підтримується в тісному зв'язку з місцевими умовами. Незважаючи на глобалізацію багатьох галузей виробництва, роль країни і регіону базування фірми останнім часом посилюється, і її успіх у змаганні з конкурентами залежить насамперед від стану справ у країні та окремому регіоні. У свою чергу, країни і регіони також розвиваються в конкурентному середовищі, оскільки нині регіони переживають процеси економічної інтеграції і геоекономічної трансформації. Технологічні новації у сфері телекомунікацій і транспорту відкривають нові можливості для контактів і взаємодії регіонів незалежно від місця їх географічного розташування. Як наслідок, зростає конкуренція між регіонами щодо можливостей підключення до так званих воріт глобальної економіки – інноваційних і фінансових центрів та мереж, що генерують процес глобалізації².

Забезпечення умов для розвитку цивілізованого і динамічного ринку, створення (формування) конкурентоспроможності повинно стати ключовим елементом серед національних і регіональних пріоритетів для нашої країни, найважливішою функцією державного регулювання економіки. Однак багато проблем щодо визначення і формування конкурентоспроможності регіонів України і ролі держави в цьому процесі ще залишаються невирішеними.

Феномен регіональної конкуренції тільки недавно привернув до себе увагу науковців, як і тісно зв'язана з ним проблема регіонального маркетингу (маркетингу регіонів). Кількість фундаментальних літературних джерел з цієї проблематики ще дуже обмежена і представлена в основному працями зарубіжних авторів. Сучасні теоретичні і прикладні дослідження регіональної конкуренції здійснюються за такими напрямками: 1) визначення існуючих

агентів (суб'єктів) регіональної конкуренції; 2) розробка системи індикаторів конкурентоспроможності регіонів; 3) визначення негативних і позитивних ефектів регіональної конкуренції; 4) включення регіональної конкуренції до пріоритетів регіонального планування та регіональної політики.

1. Причини актуалізації проблеми регіональної конкуренції

Нині можна виділити принаймні п'ять основних причин актуалізації проблеми регіональної конкуренції.

По-перше, регіони і міста все більше стають реальними «*двигунами*» *глобальної економіки*. Застарілі твердження деяких ортодоксальних економістів про «*позапросторову економіку*» та «*кінець географії*» не витримують випробування часом – у світі посилюються процеси регіональної (територіальної) концентрації та спеціалізації виробництва³.

По-друге, фактично відбувається *підриив традиційних економічних засад категорій «місце розташування» та «економічний простір»*. Нині вони вже не можуть сприйматися як щось фіксоване і незмінне. Прикладом можуть служити процеси «*офшоризації*» багатьох технологічних процесів, які все більше «*мігрують*» до місць розташування дешевої робочої сили⁴.

По-третє, на відміну від національних держав і фірм, для регіонів і міст не існує *ефективних економічних компенсаційних механізмів*. Для них майже не розробляються чіткі схеми макроекономічного регулювання, вони також не можуть бути однозначно позиційовані з погляду міжнародного поділу праці⁵.

По-четверте, регіони і міста відіграють ключову роль у *новітніх процесах децентралізації та перегляду економічної політики*. Функції економічної координації та регулювання все більше переносяться з національного на міжнародний

рівень, а далі транслюються на регіональний та субрегіональний рівні⁶.

По-п'яте, як свідчить економічна практика, *конкурентоспроможні регіони і території приваблюють більше приватних інвестицій*. Прибуток від таких інвестицій є найбільшим у тих регіонах і містах, які створюють своє багатство передусім за рахунок високої конкурентоспроможності⁷.

2. Конкурентоспроможність регіону і кластери

Під конкурентоспроможністю регіону як суб'єкта ринкових відносин розуміється *здатність виступати на ринку нарівні з конкуруючими суб'єктами*. Вона визначається як наявністю тих чи інших конкурентоспроможних галузей та сегментів економіки, так і здатністю регіональних органів влади створити умови регіональним підприємствам для досягнення й утримання конкурентної переваги у визначених галузях⁸.

Провідна роль у досягненні конкурентоспроможності регіону належить *кластерам*, тобто *сконцентрованим за географічною ознакою групам взаємозалежних підприємств, спеціалізованих постачальників послуг, а також зв'язаних з їхньою діяльністю некомерційних організацій і установ у визначених галузях, що конкурують, але разом з тим і взаємодоповнюють один одного*. Саме кластери створюють критичну масу, необхідну для конкурентного успіху у визначених галузях і, як наслідок, у відповідних регіонах⁹.

Тому одне із завдань у системі підвищення конкурентоспроможності регіону – виявити потенціал його кластеризації. Для його розв'язання необхідно проаналізувати *конкурентну стійкість підприємств регіону*, під якою розуміється укорінення суб'єктів, що ха-зайнують, у регіональному середовищі, їхню здатність підтримувати в довго-

строковому періоді власну конкурентоспроможність при використанні можливостей цього середовища¹⁰.

Аналіз конкурентної стійкості окремих підприємств доповнюється аналізом конкурентної стійкості галузі, тобто групи підприємств регіону, що випускають однорідну чи технологічно майже однорідну продукцію.

Аналіз конкурентної стійкості здійснюється в три етапи:

- *кількісний аналіз конкурентної стійкості*, тобто визначення ринкових позицій галузей регіону;
- *якісний аналіз наявності та складу ресурсної бази, необхідної для забезпечення конкурентоспроможності підприємств регіону у визначених галузях, тобто умов конкурентної стійкості*;
- *виявлення тих конкретних секторів економіки, у яких можливе досягнення конкурентних переваг підприємств регіону, тобто аналіз кластерів*.

3. Кількісний аналіз конкурентної стійкості

Статистичними показниками, що відбивають конкурентну стійкість галузі в регіоні і потенціал його кластеризації, можуть служити коефіцієнт локалізації даного виробництва на території регіону, коефіцієнт душевого виробництва і коефіцієнт спеціалізації регіону у цій галузі¹¹.

Коефіцієнт локалізації розраховується як відношення питомої ваги галузі в структурі виробництва регіону до питомої ваги тієї ж галузі в країні. Розрахунки можуть бути зроблені на основі обсягу виробленої продукції, основних виробничих фондів, чисельності основного персоналу, продуктивності праці, фондівіддачі, інвестицій в основний капітал, іноземних інвестицій, експорту та імпорту.

Коефіцієнт душевого виробництва обчислюється як відношення питомої ва-

ги галузі регіону у відповідній структурі галузі країни до питомої ваги населення регіону в населенні країни.

Коефіцієнт спеціалізації регіону у певній галузі визначається як відношення питомої ваги регіону в країні по цій галузі до питомої ваги регіону у ВВП країни.

Якщо розрахункові показники дорівнюють більше одиниці, то ці галузі виступають як галузі ринкової спеціалізації і у них або вже існують кластери, або їхнє створення є можливим. При формуванні кластерів та виборі з них найбільш пріоритетних необхідно оцінити динаміку коефіцієнтів локалізації, тому що збільшення значення показників свідчить про можливі подальші перспективи росту кластерів, а зниження – про можливу необхідність розширення асортименту продукції, що випускається, або необхідність модернізації виробництва.

Ранжирування галузей за цими показниками визначає пріоритетність аналізу галузей на наступному етапі.

4. Якісний аналіз умов формування конкурентної стійкості

Кількісний аналіз підприємств і галузей доповнюється якісним¹². Результат цього етапу – визначення наявності й складу ресурсної бази, необхідної для забезпечення конкурентоспроможності регіону у визначених секторах економіки. Ці результати формуються на основі аналізу комплексу умов, кожна з яких окремо і всі разом, складають основу конкурентної стійкості:

- фактори виробництва, необхідні для ведення конкурентної боротьби в певній галузі;
- попит на внутрішньому ринку на продукцію галузі;
- конкурентоспроможність постачальників та інших супутніх галузей в цьому регіоні;

- фактори, що мотивують формування ефективних стратегій організації і управління підприємствами, найважливішим з яких є конкуренція на внутрішньому ринку¹³.

Специфіка галузі визначає різну важливість цих умов. Оцінка наявності умови може бути кількісною або якісною. Якісна оцінка можлива на основі результатів спеціалізованих опитувань керівників досліджуваних підприємств.

Чинники виробництва. Якісна оцінка наявності і доступності природних, матеріальних, трудових, інфраструктурних та інших чинників виробництва (доступні/недоступні).

Попит на внутрішньому ринку. Попит на внутрішньому ринку для продукції галузі оцінюється за допомогою кількісних і якісних показників.

Кількісними показниками виступають:

- частки продукції галузі, реалізованої в межах регіону, у межах країни, у пострадянських республіках, у далекому зарубіжжі та їхньою динамікою за останні 3–5 років;
- коефіцієнт міжрегіональної товарності (розраховується як відношення обсягу вивозу з району цієї продукції до обсягу її регіонального виробництва);
- частка аналогічної продукції виробників інших регіонів, що реалізується в цьому регіоні, у тому числі імпортової.

Серед якісних показників необхідно оцінити рівень вимогливості покупців регіону до асортименту, новизни і якості цієї продукції (високий/середній/низький). Аналіз кількісних і якісних показників інтегрується в зведену оцінку внутрішнього попиту – «зацікавлений/байдужий».

Конкурентоспроможність постачальників та інших супутніх галузей в цьому регіоні. Оцінка такої умови має визначальне значення для висновків про наявність кластера і про його конкурентну

стійкість. В аналізі використовуються кількісні і якісні показники. Кількісними показниками виступають частки постачальників відповідної галузі, розташованих у межах регіону, у межах країни, у пострадянських республіках, у далекому зарубіжжі і динаміка їхніх поставок за останні 3–5 років.

Необхідні якісні оцінки таких складових:

- наявність і ступінь активності професійних некомерційних організацій у певній галузі (асоціацій, союзів);
- наявність і ступінь активності науково-дослідних організацій, зв'язаних з галуззю;
- наявність і рівень установ професійного утворення, зв'язаних з галуззю;
- наявність і ступінь активності некомерційних організацій, що сприяють розвитку галузі;
- зацікавленість і ступінь сприяння державних установ підприємствам галузі;
- наявність і ступінь сприяння організацій ЗМІ цій галузі.

Аналіз кількісних і якісних показників інтегрується у зведену оцінку родинних і підтримуючих галузей – «присутні/відсутні».

Чинники, що мотивують формування ефективних стратегій організації і управління підприємствами, у тому числі конкуренція на внутрішньому ринку, оцінюються за допомогою якісних показників (присутні/відсутні). Одержані оцінки дають змогу сформулювати три групи галузей:

- галузі з високим потенціалом існування кластера, яким бракує інформаційної підтримки і мінімального керівного впливу;
- галузі, у яких можливе створення кластерів за цілеспрямованих тривалих керівних впливів;
- галузі, у яких створення кластерів вимагає значних витрат, непорівнянних з очікуваним ефектом.

Проведення наступного етапу доцільно для перших двох груп галузей.

5. Аналіз кластерів

Результати третього етапу аналізу – визначення характеру керуючих впливів на конкурентоспроможність регіону – формуються на основі аналізу кластерів підприємств регіону. Аналіз кластерів може здійснюватися в різних напрямках: інституціональна організація кластерів, внутрішня мотивація ініціювання і підтримки кластерів, порівняльна конкурентоспроможність учасників кластера, стратегічний потенціал кластерів¹⁴.

Інституціональна організація кластерів. У ході кластерного аналізу виявляються групи кластерів, що характеризуються такими ознаками:

- структурованість (наявність організації);
- стійкість (постійний склад учасників);
- можливість статистичного спостереження (для формування державної і муніципальної статистики).

Ці ознаки дають змогу сформувати вісім груп кластерів.

Внутрішня мотивація ініціювання і підтримки кластерів. Крім того, для формування кластерів необхідно врахувати мотивацію учасників. Тут можливі такі підстави кластеризації (мотиви):

- виробництво однорідної продукції;
- однорідність основних покупців – великих державних чи напівдержавних структур;
- забезпечення мобільності праці і капіталу всередині кластера;
- інші мотиви.

Порівняльна конкурентна сила учасників кластера. Чинником, що визначає конкурентну силу кластера, може бути конкурентна сила його окремих учасників. Тут можливі такі моделі:

- кластер із приблизно однаковою конкурентною силою учасників;

- кластер, де конкурентна сила центральних учасників значно перевершує конкурентну силу інших;

- кластер, у якому конкурентна сила периферійних учасників набагато перевершує конкурентну силу центральних;

- кластер, що складається з конкурентно слабких учасників.

Конкурентна сила кластерів. Як критерії оцінки стратегічного потенціалу кластерів можуть використовуватися:

- темп росту продукції галузей, у яких зайняті центральні підприємства кластера в порівнянні з темпом росту економіки в цілому (галузевий ріст);

- темп росту продукції кластера в порівнянні з темпом росту галузі в цілому (кластерний зріст);

- частка продукції галузевого кластера у валовому регіональному продукті.

Для розрахунку необхідні такі статистичні показники (у динаміці за 3–5 останніх років):

- темп росту галузі: обсяг виробленої продукції певної галузі в Україні у натуральному виразі, порівнянних цінах і фактичних цінах;

- темп росту економіки в цілому: ВВП України;

- темп росту частки досліджуваних підприємств: обсяг виробленої продукції центральних підприємств кластера у натуральному виразі; порівнянних цінах і фактичних цінах;

- частка продукції галузевого кластера у валовому регіональному продукті: обсяг виробленої продукції підприємств, (потенційно) складових кластера у на-

туральному виразі; порівнянних цінах і фактичних цінах.

Критеріями оцінки показників можуть виступати:

- високий темп галузевого росту (+) – темп росту галузей, у яких зайняті центральні підприємства кластера, перевищує темп росту економіки в цілому на 5% і більше;

- високий темп кластерного росту (+) – темп росту частки досліджуваних підприємств вище темпу росту галузі в цілому на 5% і більше (кластерний ріст);

- висока частка у ВРП (+) – частка продукції галузевого кластера у валовому регіональному продукті перевищує 5%.

Ці критерії дають змогу виявити вісім типів кластерів і визначити ступінь їхньої стратегічної важливості для певного регіону. Відповідно до цих типів і ступеня стратегічної важливості вибирається комплекс керуючих впливів з метою підтримки, чи ініціювання реструктуризації кластерів

Технології підтримки, ініціювання, масштабування і реструктуризації кластерів розробляються відповідно до специфіки галузевих кластерів. Результатом керуючих впливів є підвищення індивідуальної конкурентної стійкості підприємств, що складають кластер і конкурентну силу самих кластерів та відповідних регіонів.

Таким чином, багатофакторний кластерний аналіз дає можливість виявити потенційні можливості регіонів у забезпеченні конкурентоспроможності при вступі України у ВТО¹⁵.

Література і примітки

- ¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. / Под науч. ред. О.И.Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000.
- ² Gateways to the Global Economy / A.E.Andersson, D.E. Andersson (Eds.), Edward Elgar, 2000.
- ³ Портер М. Международная конкуренция – М.: Международные отношения, 1993.
- ⁴ Портер М. Конкуренция – М.: Издательский дом «Вильямс», 2000.
- ⁵ Тейлор С. Региональное экономическое развитие на базе программно-целевого подхода: опыт Западной Европы // Регион: экономика и социология. – 2000. – № 1. – С. 3–36.
- ⁶ Regional Competition / P.W.J. Batey, P. Friedrich (Eds.), Springer, 2000.
- ⁷ Kotler P., Haider D., Rein I. Marketing Places. – New York. The Free Press, 1994.
- ⁸ Kotler P., Asplund C., Rein I., Haider D. Marketing Places Europe. – Pearson Education Limited, 1999.
- ⁹ Fujita M., Krugman P., Venables A.J. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade. – Cambridge: The MIT Press, 1999.
- ¹⁰ Дробенко Г.О., Брусак Р.Л., Свірський Ю.І. Стратегічне планування розвитку територіальних громад. – Львів: Вид-во «СПОЛОМ», 2001.
- ¹¹ Андерсон В.М. Геоменеджмент і гео-маркетинг як інструменти запровадження регіонального розвитку в умовах ринкових перетворень в Україні // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. – К.: Стило, 2003. – С. 336–348.
- ¹² Laulajainen R., Stafford H.A. Corporate Geography. Business Location Principles and Cases. – Kluwer Academic Publishers, 1995.
- ¹³ Theories of Endogenous Regional Growth: Lessons for Regional Policies / B.Johansson, C.Karlsson, and R. Stough (Eds). – Springer, 2001.
- ¹⁴ Regions of the New Europe: A Comparative Assessment of Key Factors in Choosing Your Location. – London: Ernst & Young, 1995.
- ¹⁵ Дергачев В.А. Геоэкономика Украины (теоретические и прикладные основы). – Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2002.

Інвестиційна привабливість регіонів

Ольга Носова

Olga Nosova

Regions and the Attractiveness of their Investment Climates

The main methods for assessing the attractiveness of a region's investment climate are the subject of this paper. The author proposes an approach that uses a multilevel integral assessment of investment climate, which is based on maximizing the aggregated integral indicators of attractiveness at the regional level. The author suggests a complex program of investments in competitive sectors of the economy, which would help bring about a transition to a qualitatively new development model for the country.

В умовах загострення ринкової конкуренції між підприємствами за нові ринки збуту готової продукції оцінка інвестиційної привабливості окремого суб'єкта на регіональному рівні, що господарює, є важливою при прийнятті рішення потенційним інвестором.

З позицій інвестора, інвестиційна привабливість розглядається як узагальнена характеристика переваг і недоліків об'єкта інвестування. При її вивченні інвестор проводить суб'єктивну оцінку макроекономічної ситуації, що складається в тій чи іншій країні. Інвестиційна привабливість визначається досягненням компромісу інтересів інвестора і реципієнта інвестицій. Її рівень підвищується при швидкому досягненні консенсусу між суб'єктами інвестиційного процесу.

Для оцінки інвестиційної привабливості використовуються різноманітні методи, що дають можливість її визначити на макро-, галузевому, регіональному рівнях і рівні підприємства. Біль-

шість учених дотримуються думки, що тільки комплексна оцінка всіх складових інвестиційного клімату країни, виявлення їх специфіки, встановлення взаємозв'язку між окремими елементами, може сприяти створенню інвестиційно привабливого економічного середовища.

Виділяють два основні підходи для оцінки інвестиційної привабливості. Відповідно до першого провадиться індивідуальна оцінка параметрів інвестиційного потенціалу й інвестиційного ризику, що дає змогу найбільш повно визначити значення чинників для реалізації проекту. Зокрема, пропонується проводити розрахунок показника якості інвестиційного клімату, що дасть можливість ранжирувати території на такі групи:

- 1) найбільш сприятливі умови для розвитку інвестиційної діяльності;
- 2) достатньо сприятливі умови;
- 3) середні умови;
- 4) несприятливі умови для розвитку інвестиційної діяльності¹.

Інвестиційна, як і будь-яка економічна діяльність, об'єктивно пов'язана з ризиками. Система чинників, що характеризують інвестиційні ризики, в кінцевому результаті, може бути зведена до оцінки загальних умов господарювання в економіці. Чим більша інвестиційна привабливість, тим менші ризики і навпаки. Економетричні дослідження підтверджують відсутність кореляційної залежності між окремими складовими поняття «інвестиційна привабливість» і розміром інвестиційного ризику. Поведінка інвесторів у кожний заданий момент часу будується на врахуванні двох груп чинників: розмір ринку країни-реципієнта капіталу, ресурсна забезпеченість реальної економіки; стан економічної кон'юнктури, законодавча база для інвестицій, політичний ризик.

Інший підхід, який застосовується для оцінки інвестиційної привабливості, ґрунтується на вивченні інвестором співвідношення прибутковості і ризику, а також їх взаємозв'язку. Для оцінки інвестиційної привабливості регіонів запропоновано використання п'яти груп показників: 1) оцінка економічного розвитку регіону; 2) оцінка рівня розвитку інвестиційної інфраструктури; 3) оцінка демографічної характеристики регіону; 4) оцінка рівня розвитку ринкових відносин та інфраструктури; 5) оцінка інвестиційного ризику².

Сучасні економічні реформи, спрямованість на становлення принципів макроекономічної стабілізації, комплексна приватизація, розвиток схем приватної власності і господарювання та лібералізація ринку створюють в Україні фундаментальні засади до подальшого поліпшення інвестиційного клімату. Нестабільність політичної та економічної ситуації, недосконалість законодавства не сприяють поліпшенню інвестиційного клімату в Україні, стримують іноземних інвесторів від великих капіталовкладень

у нашу економіку. Розподіл прямих іноземних інвестицій по регіонах України нерівномірний, що зумовлено їх різною інвестиційною привабливістю.

Чільні місця за обсягом прямих іноземних інвестицій посіли підприємства Києва – 2123,4 млн дол. (31,9% до загального обсягу), Дніпропетровської – 598,4 млн (або 9,0%), Київської – 473,7 млн (7,1%), Запорізької – 442,0 млн (6,6%), Донецької – 434,2 млн (6,5%), Одеської – 361,7 млн (5,4%), Львівської – 304,9 млн (4,6%), Харківської області – 267,9 млн (4,0%), а також Автономної Республіки Крим – 224,2 млн (3,4%). На підприємства цих областей і регіонів припадає 78,5% загального обсягу прямих інвестицій. Слід зазначити, що частка Чернівецької області коливається в межах 0,1–0,2%. Спостерігається значна нерівномірність економічного розвитку регіонів України. На фоні середніх і широких значень показників розвитку різко виділяються Дніпропетровська, Донецька, Запорізька області та м. Київ, де ці значення досить високі. Це зумовлено традиційним розташуванням у зазначених областях підприємств, що становлять основу промисловості країни. Показники питомої ваги капітальних вкладень у ці області, у тому числі централізованих, демонструють певне суб'єктивне ставлення держави до зазначених областей. Відповідно пріоритетний розвиток одних областей веде до відставання інших. Це безпосередньо відбивається на обсягах інвестицій, що надходять до різних регіонів. Області з кращими показниками одержують найбільші інвестиції, області з гіршими показниками їх не одержують або – в незначних обсягах. Тому необхідно вирішити проблему рівномірного розвитку регіонального інвестиційного процесу.

Визначальним стимулом для прямих іноземних інвестицій в Україну є пошук нових ринків. Більшість інвесторів при-

ваблює великий внутрішній ринок України. Географічне положення, історичні зв'язки, розвинена транспортна мережа, сировинний та виробничий потенціал, високий освітній рівень і підприємницька активність населення – усе це створює позитивне інвестиційне поле у будь-якому регіоні. Тому зовнішні фактори (зміни державної регіональної політики та місцевої влади) можуть швидко змінити географію інвестиційної привабливості України.

Аналіз існуючих методик оцінки інвестиційної привабливості регіонів свідчить про наявність різноманіття підходів, що використовують різні способи статистичного збору інформації і різноманітні критерії економічного аналізу. Зупинимося на результатах найбільш відомих рейтингів регіонів, проведених в Україні як вітчизняними, так і зарубіжними аналітичними центрами, фондами, державними й недержавними організаціями. Серед найбільш поширених підходів варто виділити оцінку інвестиційної привабливості і інвестиційного потенціалу регіонів.

Оцінка інвестиційної привабливості регіонів України зводиться до ранжирування регіонів за рівнем їхньої привабливості для інвестора. До найбільш відомих методик ранжирування регіонів належать розробки І.Бланка, Л.Гарингул, І.Горленко, К.Гурової та О.Колосова. Ці автори здійснили оцінку привабливості регіонів за п'ятьма синтетичними параметрами: рівень природного потенціалу, демографічна характеристика регіону, рівень розвитку ринкових відносин і комерційної інфраструктури регіону, рівень криміногенних, екологічних й інших видів ризиків. Інтегральний показник економічного потенціалу розраховувався шляхом визначення часток ваги з урахуванням їхнього порівняльного значення у формуванні цього показника. К.Гурова запропонувала до-

повнити процедуру ранжирування регіонів з урахуванням використання їхнього потенціалу залежно від критеріїв ефективності і ризику³. Вона використовувала по одному найбільш узагальнюючому і вагомому аналітичному показнику, надавши йому ролі групової характеристики, замість синтетичних показників. Для оцінки стану майна виробничого призначення було застосовано показник оновлювання основних виробничих фондів; для рентабельності виробництва і продукції, що випускається – коефіцієнт прибутковості реалізованої продукції, для оборотності капіталу – показник кількості оборотів вартості всіх активів, для оцінки ринкової активності регіонів – обсяг ринкового товарообігу, що приходить на душу населення, фінансової стійкості регіонів – співвідношення позикових і власних засобів, ліквідності – показник ліквідності балансу. Відповідно до результатів, Київська, Запорізька, Харківська, Донецька, Львівська, Дніпропетровська області увійшли в групу регіонів пріоритетної інвестиційної привабливості. Результати досліджень показали, що в середньому ефективність інвестицій у цій групі на 35–40% вища, ніж у середньому по країні. При визначенні регіонів пріоритетного інвестування іноземні інвестори також враховують транспортно-географічне положення, рівень інституціонального розвитку.

У рейтингу інвестиційної привабливості регіонів, у якому застосовувалася математична модель і методика обробки статистичного матеріалу «Інституту реформ», була зроблена спроба використати як найважливіші фактори економічного розвитку регіону показники ринкової та фінансової інфраструктури, стану людських ресурсів. Розрахунок загального рейтингу інвестиційної привабливості областей України включав розрахунок стандартизованих значень

(балів) кожного з показників по регіонах; на основі формули середнього арифметичного стандартизованих значень визначався загальний рейтинг регіону як середньовиважена часткових рейтингів по групах. Лідером рейтингу став Київ, причому, він став лідером у кожній групі показників з істотним відривом від інших областей. По групі показників рівня розвитку фінансової інфраструктури столиця у 2 рази перевищила інші області – «лідерів». У Києві знаходиться найбільша кількість компаній-емітентів (22 одиниці). Друге місце в рейтингу посіла Донецька область. Економіка області є лідером у країні по обсягах промислового виробництва, у структурі якого чорна металургія дорівнює 53,5%. Донецька область є найбільшим експортером серед регіонів України – 20% відносно середнього показника в Україні. Важливими факторами інвестиційного клімату Донецької області є території пріоритетного розвитку зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності і спеціальні економічні зони «Донецьк» і «Азов». Третє місце в рейтингу посів також регіон з розвинутою важкою промисловістю – Дніпропетровська область. Чорна металургія складає 67,3% загального обсягу промислової продукції в регіоні. Ступінь розвитку ринкової інфраструктури визначається низьким рівнем розвитку Дніпропетровської області. Львівська область посіла четверте місце в рейтингу, а по обсягах інвестицій виявилася наприкінці першої десятки по країні. Залучення потоків капіталу в основному в спеціальні економічні зони «Яворів» і «Трускавець» може істотно вплинути на зміну економічної ситуації в регіоні. Запорізька область поліпшила свою позицію, що пояснюється підвищенням рівня розвитку фінансової інфраструктури і залученням людського капіталу в регіон. Харківська область перемістилася на одну сходинку

вниз – на шосте місце, що пов'язано з труднощами на підприємствах машинобудівної галузі. Інші області, за винятком Одеської та Автономної Республіки Крим, по результатах розрахунків загального рейтингу набрали менше однієї третини балів з можливих. Використана методика дала змогу виявити потенційно привабливі регіони інвестування, провівши їхнє ранжування відносно груп лідерів, переслідувачів, основного масиву і аутсайдерів. Разом з тим у ній не враховуються фактори ризику, ступінь корупції та екологічної безпеки.

Рейтинг оцінки інвестиційного потенціалу регіонів України, проведений CAIB Securities, істотно відрізнявся від аналогічного рейтингу «Інституту реформ» і включав фактор ризику. Інвестиційний потенціал визначався такою групою факторів: трудові ресурси, виробництво, інституціональний потенціал, рівень розвитку інфраструктури і фінансовий потенціал. Показники, що характеризують рівень ризику інвестування в регіони, були підрозділені на такі групи: фінансові, політичні, законодавчі й економічні ризики. Фактори були розділені на дві частини: інвестиційний потенціал регіону й ризик для інвесторів, що працюють у цьому регіоні. Інвестор обов'язково враховує ці два фактори при визначенні переваг інвестування в регіон чи підприємство. До них належать вже сформований потенціал і можливі ризики інвестування.

Аналіз результатів рейтингу продемонстрував наявність значної диференціації інвестиційного потенціалу в окремих регіонах України. Максимальний показник у Києві перевершив мінімальний у Кіровоградській області в 6,2 рази. По ризику був відзначений менший розкид результатів – 1,7 рази. Відповідно потенціал основної маси регіонів (15 областей) був оцінений нижче середнього, причому було визначено зни-

ження інвестиційного потенціалу в напрямку зі Сходу на Захід і тенденцію підвищення ризику з Півночі на Південь. Це підтвердило поглиблення диференціації між сприятливими і несприятливими регіонами в економіці України. Більше половини (15) регіонів України були визначені як регіони з низьким потенціалом, а 4 одержали максимальний потенціал.

Мінімальний ризик був визначений тільки в 11 регіонах, що становило менше половини регіонів, оцінюваних рейтингом інвестиційного потенціалу. Проведений рейтинг дав можливість оцінити інвестиційний потенціал регіонів і виявити такі, що залучають найбільший обсяг інвестицій до України. Одержані результати показують реальний стан інвестиційного потенціалу регіонів і можуть бути використані потенційними інвесторами.

Аналіз методик оцінки інвестиційної привабливості свідчить про існування різноманіття підходів, що утруднює пошук і використання якоїсь оптимальної методики. Розглянемо теоретичні основи загального підходу, запропонованого нами для розробки методики оцінки інвестиційної привабливості регіону. Застосуємо комплексний підхід, що синтезує позитивні ознаки згаданих вище методик. Для досягнення зазначеної мети будемо проводити оцінку інвестиційного клімату за допомогою дослідження багаторівневої системи інвестиційної привабливості на регіональному рівні. Оцінка буде визначатися в балах, де 4 – «інвестиційно привабливий фактор», 0 – «непривабливий фактор». Для кожного з рівнів визначаються різні групи критеріїв за ступенем їхньої значимості. З метою спрощення ранжирування досліджуваних об'єктів можна використовувати по одному, найбільш узагальнюючому і вагомому аналітичному показнику з критеріїв, надавши йому

роль групової характеристики. Найбільш значимий показник вибирається з запропонованої групи критеріїв для відповідного рівня дослідження. Після визначення ваги часток критеріїв у загальній оцінці інвестиційної привабливості виробляється розрахунок інтегрального показника, що одержуємо шляхом підсумовування індивідуальних оцінок аналітичних показників на регіональному рівні. Потім проводиться ранжирування всіх варіантів підсумкових оцінок інвестиційної привабливості. Інтегральний показник інвестиційної привабливості визначається шляхом підсумовування індивідуальних бальних оцінок для окремих регіонів. Використання інтегральної оцінки дає змогу об'єднати в одному показнику багато різних за назвою, одиницями виміру, вагомістю та іншими характеристиками факторів. Це спрощує процедуру оцінки конкретної інвестиційної пропозиції, а іноді розглядається як єдиний можливий варіант її здійснення та надання об'єктивних кінцевих висновків. Для підвищення рівня інвестиційної привабливості регіону при визначенні її інтегрального показника необхідно надати уваги групі показників, вагомість яких у загальній сукупності максимальна.

Вибір з поміж регіонів найбільш інвестиційно привабливого провадиться при їхньому ранжируванні. До критеріїв оцінки належать показники загально-економічного розвитку регіону, рівня розвитку ринкових відносин і комерційної інфраструктури, демографічна характеристика регіону, природно-ресурсний потенціал, рівень інституціонального розвитку, рівень ризиків. Шляхом максимізації індивідуальних оцінок аналітичних показників на регіональному рівні й перебування максимального інтегрального показника здійснюється розрахунок усіх варіантів оцінок інвестиційної привабливості і вибір

максимального показника. У підсумку для кожного регіону розраховано індивідуальний показник інтегральної оцінки інвестиційної привабливості. Потім здійснюється ранжирування усіх варіантів підсумкових оцінок, які є інтегральними узагальнюючими показниками інвестиційної привабливості окремо взятого регіону і вибирається максимальний показник. Він буде включати інтегральну оцінку і вказувати на інвестиційно привабливу сферу вкладення капіталу.

Одержані результати в процесі інтегральної оцінки інвестиційної привабливості регіону дадуть змогу визначити напрями пріоритетного інвестування й економічного розвитку підприємств регіонів, що визначають науково-технічний прогрес. Застосування розглянутого вище підходу до оцінки інвестиційної привабливості дасть можливість цілеспрямовано впливати на інвестиційну політику в країні і буде спрямовано на створення умов сприятливого інвестиційного клімату в регіонах. Проведення експертних оцінок інвестиційної привабливості спрямовано на виявлення існуючих закономірностей, урахування яких може бути використане для вироблення рекомендацій в галузі зміни інвестиційного клімату в країні.

Аналіз наведених методик оцінки інвестиційної привабливості продемонстрував необхідність удосконалювання способів статистичного збору інформації, застосування загальних критеріїв оцінки і сучасних методик оцінки з метою одержання об'єктивної інформації.

Література

¹ Мамуль Л.О., Чернявська Т.А. Нові методичні підходи до аналізу інвестиційної привабливості регіонів // Вісник економічної науки України. – 2005. – № 1(7). – С. 83–89.

Застосовувані показники мають відбивати стан і результати діяльності суб'єкта; бути актуальними, компактними, динамічними, прогнозованими і порівнянними при проведенні комплексної рейтингової оцінки економічного суб'єкта. В рамках пропонованого загального підходу використання інституту інвестиційної привабливості бачиться доцільною активізація діяльності організацій, що виконують функції інвестиційної оцінки економіки, з метою її спрощення. Враховуючи відсутність в Україні агентства, здатного забезпечити якісний аналіз усіх суб'єктів господарської діяльності на основі єдиної бази даних та уніфікованої методики, очевидно, доцільно створити велику рейтингову структуру. Вона не повинна залежати від впливу державних органів і зацікавлених осіб, насамперед замовників, її діяльність буде спрямовуватися на створення єдиної бази даних і використання уніфікованої методики оцінки інвестиційної привабливості.

Впровадження комплексної програми інвестування в конкурентоспроможні галузі стимулюватиме перехід на якісно новий інноваційний тип розвитку. Підвищення конкурентоспроможного рівня нерентабельних підприємств регіону сприятиме модернізації економіки, підвищенню економічного рівня розвитку держави. Створення механізму координації інвестицій на регіональному рівні розширює інвестиційні можливості підприємств, стимулює зростання інвестицій в економіку і зміцнює фінансову систему держави.

² Буткевич С.А. Инвестиционная привлекательность аграрного сектора экономики. – К.: Изд-во Епрот. Ун-та, 2003. – 251 с.

³ Гурова К.Д. Экономическая реформа (некоторые аспекты реализации). – Харьков: Фолио, 2000. – 388 с.

Революція місцевого самоврядування в Україні: чи можлива вона після виборів?

Олена Яцуńska

Olena Yatsunska

Is a Revolution in Local Self-Government in Ukraine Possible After the Recent Elections?

The political system of Ukraine is currently undergoing social modernization and radical transformation. One of the most important problems facing the country is the development of an efficient system of local governance. Unfortunately, we must acknowledge that over 14 years of independence, Ukraine has failed to develop and adopt a model of local government that would be suitable for national conditions. During this period, the structure of local governments, like the overall political structure in Ukraine, has changed several times. Ukraine is clearly struggling through a period where each election brings different election laws and procedures. On March 26, 2006, for the first time in the history of independent Ukraine, the elections for both the Verkhovna Rada (Parliament) and local government bodies were held on a proportional electoral system. One can then ask: What changes will occur in Ukraine after these elections? Will a new model be formed in Ukraine after the implementation of a proportional system? This paper will treat these questions in greater detail.

Дискусії щодо запровадження виборчої системи на пропорційній основі почалися з 1990 р. Проте постійні зміни в українському законодавстві про вибори народних депутатів України не супроводжувалися їх внесенням до законів, що регулюють процедуру підготовки та проведення виборів до органів місцевого самоврядування.

На жаль, новий закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»¹, який вступив у дію 1 жовтня 2005 р. і на засадах якого вперше проводилися вибори до органів місцевого самоврядування 26 березня 2006 р., не від-

повідає сучасним соціально-політичним реаліям.

Як і раніше, за мажоритарним принципом відносної більшості обиралися депутати сільських та селищних рад, а також сільські, селищні та міські голови. У цьому випадку голосували за персоналії, які балотувалися в одномандатних округах, а результати виборів визначалися за більшістю голосів.

Депутати районних, районних в містах, міських та обласних рад, рад міст Києва та Севастополя, депутати Верховної ради Автономної Республіки Крим обиралися на пропорційній основі. Голосування проводилося за виборчими списками політичних партій (блоків) у багатомандатних округах.

Запровадження пропорційної виборчої системи на місцевому рівні має як позитивні, так і негативні сторони.

На думку експертів, нова система допоможе:

- наблизити систему самоврядування в Україні до європейських стандартів: практично в усіх країнах Європи місцеві вибори здійснюються на пропорційній основі;

- скоротити кількість політичних партій, що сприятиме їх посиленню, а також політичній структуризації суспільства;

- забезпечить пропорційне представництво в міських органах влади основних політичних преференцій громадян України, що неможливо за умови виборів за мажоритарною системою;

- підвищити відповідальність політичних партій на місцях;

- закріпити модель самоврядування «сильний мер – сильна рада» (замість «сильний мер – слабка рада»);

- створити умови для формування стабільної депутатської більшості в місцевих радах та підконтрольних їм виконавчих органах;

- зменшити вплив адміністративного ресурсу на результати виборів.

Водночас проведення в Україні виборів за новою виборчою системою має і деякі негативні сторони.

Перш за все, слід зазначити, що голосування проходило за закритими списками. По суті, це означає, що виборці голосували «наосліп»: їм була доступна тільки інформація про перших п'ять членів політичних сил. Така «закритість» дала змогу практично всім політичним силам внести в свої списки «грошові лантухів», прагненням яких було одержання разом з мандатом і депутатської недоторканності².

Про привабливість останньої свідчить свіжа статистика Генеральної прокуратури. За вересень – грудень 2005 р.

прокурори різних рівнів подали в місцеві ради 514 представлень на притягнення депутатів до кримінальної відповідальності, але тільки на 73 з них було надано згоду, 326 – відхилені, решта ж на даний момент «розглядаються». Рекордсменами є Донецька, Миколаївська, Одеська, Волинська та Хмельницька області, де не було видано жодного дозволу на арешт. У Дніпропетровській області відхилено 30 з 37 представлень прокурорів, у Сумській – 22 з 29, в Тернопільській – 14 із 16³.

На нашу думку, закриті списки підвищують рівень комерціалізації та криміналізації посад на місцях. За деякими даними вартість «прохідних місць» за партійними списками коливалась від декількох тисяч доларів в маленькому місті до 700–800 тис. доларів у Київську міську раду. У містах з мільйонним населенням ціни коливались від 100 до 500 тис. доларів. Наприклад, в Одесі, щоб потрапити в прохідну частину списку одного з популярних там блоків на виборах у міську раду, треба було заплатити не менше 300 тис. доларів, до облради – 30 тисяч. Зазначимо, що порівняно з міськрадами облради були менш популярні серед кандидатів, оскільки найбільш вигідні питання такі, як виділення землі, приватизація тощо, залишилися в компетенції перших⁴.

Досвід виборів показав: у виборчих списках, починаючи з шостого, місця, як правило, посідали кандидати, які не були відомі виборцям, і в більшості випадків не мали ніякого відношення до конкретної територіальної громади, не знали її проблем і тому не несли відповідальності перед мешканцями адміністративно-територіальної одиниці за свою діяльність.

На думку багатьох експертів, нові виборчі процедури необґрунтовано підвищили роль партійних лідерів, оскільки саме вони суттєво впливали на

формування списку кандидатів. Наслідком стало виникнення нового феномену, непотизму⁵ – службового заступництва щодо родичів, друзів, знайомих, «потрібних» людей незалежно від їх заслуг.

Наприклад, у Харківську облраду четвертим номером у списку блоку Народний Союз «Наша Україна» (НСНУ) балотувався племінник Президента, заступник голови Харківської облдержадміністрації Я.Ющенко. Першим номером від Партії Реформи і Порядок (ПРП) в Закарпатську облраду був зареєстрований голова облдержадміністрації О.Гаваша, а його син Дмитро – п'ятим номером цієї партії в Мукачівську міську раду. Від Партії регіонів (ПР) в Харківську міськраду балотувалися брат і донька колишнього голови Харківської облдержадміністрації Є.Кушнарєва. Отримати мандати Київської міськради також намагалися брат і зять одного з засновників Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) В.Онопенка⁶.

Водночас зазначимо, що пропорційна система з закритими списками не передбачає існуючої при мажоритарній системі особистої відповідальності депутата за певний округ, коли депутат періодично звітував виборцям про свою роботу і навіть міг бути відкликаний. Відсутність звітності депутата порушує все ще чинний Закон України «Про статус депутатів місцевих рад»⁷, а також сприяє ще більшому віддаленню влади від народу, руйнуванню зв'язку між депутатами та виборцями.

І, нарешті, система закритих списків на обласному і районному рівні не відповідає конституційним положенням щодо статусу районних та обласних рад, які представляють загальні (спільні) інтереси мешканців територіальної громади⁸. Це може призвести до певного дисбалансу: засиллю депутатів від обласних і районних центрів та відсутності представників інших територіальних одиниць.

Партійний фактор на цих виборах, на нашу думку, стане вирішальним і в подальшій роботі міських рад. Чинне законодавство вже створило умови для конфронтації, коли більшість депутатів ради переходить в опозицію до мера міста, блокує його рішення або двома третинами голосів від загальної кількості депутатів ради відправляє його у відставку⁹. Характерним прикладом є конфлікт міського голови Львова Л.Буняка з депутатами міськради, які двічі відправляли його у відставку, але він кожного разу поновлювався на посаді за рішенням суду. Через можливість такої відставки майже всі кандидати в мери вирішили ще до виборів заручитися підтримкою політичних сил. Внаслідок цього в багатьох обласних центрах України мерами міст стали висуванці одних політичних сил, наприклад, провладних, а більшість у раді здобули представники опозиції. Наприклад, Дніпропетровську міськраду очолив І.Куліченко, якого підтримував БЮТ, а більшість мандатів у міськраді дістали представники Партії регіонів. Не менш драматичною є ситуація і в Одесі, де мером став представник НСНУ Едуард Гурвіц, а більшість у раді здобули регіонали¹⁰. Отже, вже тепер можна спрогнозувати, що в багатьох містах органи місцевого самоврядування почнуть вести політичні інтриги та суперечки, замість вирішення нагальних для мешканців територіальної громади питань.

Ще одним негативним аспектом нової виборчої системи є також право кандидатів одночасно висувати свої кандидатури до рад різних рівнів. Таке багатовекторне балотування практикували багато провідних політиків, народних депутатів. Наприклад, міністр внутрішніх справ Ю.Луценко (СПУ) входив до списків Київської міськради та Рівненської облради. Голова Фонду державного майна В.Семенюк балотувалась під

другим номером від СПУ до Верховної Ради, а також до Київської міськради. Народний депутат В. Коновалюк очолював списки політичної партії «Трудова Україна» до Верховної Ради та Донецької обласної ради. А прізвище колишнього державного секретаря, лідера Партії патріотичних сил України О.Зінченка з'явилося у трьох різних виборчих бюлетенях: у парламентському, Київської міськради та Чернівецької облради. Одночасно балотувався в Раду і на посаду мера Києва відомий боксер, лідер громадського блоку «Пора-ПРП» В.Кличко. Цей список можна продовжити¹¹.

Згідно з українським законодавством реалізувати представницький мандат громадянин може тільки в одному з органів, у які він обирався, або на посаду сільського, селищного чи міського голови. Тобто, якщо депутат одержав декілька мандатів, він зобов'язаний обрати тільки один з них.

Отже, сьогодні в Україні складається абсурдна ситуація, наслідком якої може стати глибока криза політичної системи. Участь одних і тих самих осіб у виборах різних рівнів одночасно в декількох регіонах може негативно вплинути на якість і без того неідеальної роботи органів місцевого самоврядування, а також на імідж влади в цілому.

Нова редакція закону про місцеві вибори дає можливість місцевим органам влади суттєво збільшити кількість депутатських місць у радах усіх рівнів. Результатом стала своєрідна «депутатська лихоманка», внаслідок якої абсолютна більшість місцевих рад кількісно збільшилась майже на третину. Львівська облрада, замість 81, зараз налічує 120 членів, Дніпропетровська облрада збільшилась з 80 до 120, Миколаївська облрада – з 72 до 120 осіб, а у Харкові, на обласному рівні кількість депутатів зросла більше ніж удвічі – з 68 до 150¹².

При мажоритарній системі місцеві ради теж мали можливість збільшити свій склад. Проте таке збільшення було б не просто арифметичною процедурою, але обов'язком партій чи особистостей, які мали на меті взяти під свій контроль раду, вживати певних заходів: залучати більше кандидатур, витратити гроші на їх просування. Інакше «нішу», що утворилась, могли зайняти суперники або просто ентузіасти. Тобто існував ризик втратити контроль над ситуацією та радою. Щодо пропорційної системи, то вона дає змогу, прикриваючись ім'ям одного-двох політиків, провести в раду необхідну кількість «потрібних» людей. Ця версія підтверджується тим фактом, що число місць збільшили тільки ті представницькі органи, вибори до яких проходили на пропорційній основі, – ради міського та обласного рівнів. У сільських та селищних радах, вибори в які були проведені за мажоритарною системою, тенденції до розширення не спостерігалось.

Більше того, ріст кількості депутатів рад не відповідає інтересам громадян і не має нічого спільного з реальним самоврядуванням. Сумнівно, що більша кількість депутатів буде більш ефективно захищати інтереси територіальних громад. Натомість витрати на утримання апарату обласних рад за умови збільшення кількості депутатів зростуть. За приблизними розрахунками кількість депутатів місцевих рад у 2006 р. збільшилась на 30% (з 220 до 300 тис. осіб)¹³.

Прихильники зміни виборчих процедур місцевих виборів стверджують, що існуюча система забезпечить пропорційне представництво інтересів. Однак, згідно з законом про вибори передбачається, що пропорційно будуть представлені тільки партійні інтереси. При цьому гендерні преференції абсолютно не враховуються під час складання списків.

У світовій практиці існує поняття «жіночого квотування» – кількісно фіксована норма представництва в органах влади місць, закріплених за жінками, скорочення якої не допускається¹⁴. Завдання системи квот полягає в тому, щоб жінки (а вони складають принаймні половину населення в більшості країн світу) займали хоча б 30% місць у органах влади. Таке квотування забезпечить «критичну масу» жінок-політиків, які здатні суттєво впливати на політичні процеси і політичну культуру в цілому.

В Україні законопроекти, що передбачають введення квот для жінок у виборчих списках кандидатів, неодноразово виносились на обговорення у Верховній Раді, але жоден з них так і не був прийнятий. Не змінив існуючу ситуацію й закон «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків», що вступив в дію 1 січня 2006 р. Він має на меті дотримання рівності статей у всіх сферах життя та заборону будь-якої дискримінації за статевою ознакою.

Виборчі списки політичних партій і блоків у місцеві ради – яскравий доказ того, наскільки усталеним є в українській політиці стереотип про те, що політика не жіноча справа.

Проаналізуємо списки кандидатів у Миколаївську обласну і міську ради від Партії регіонів – лідера симпатій місцевих виборців, за яку проголосувало більше 30% електорату. Із зареєстрованих від цієї партії у міську раду 90 кандидатів, жінок усього 12 (13,3%), а в обласну раду із 120 – 14 (11,7%), але у них було дуже мало шансів потрапити у раду тому що вони мали не прохідні місця у виборчих списках¹⁵.

Дещо краще жінки були представлені у списках у міську раду провладного блоку партій «Народний Союз «Наша Україна»: 18,9% (8 з 38 кандидатів), до того ж 5 кандидаток (85,7%) входили до першої тридцятки виборчого списку¹⁶.

Більшість українських політологів сприймають місцеві вибори, які традиційно проводяться того ж дня, що й національні, як зменшену копію виборів у Верховну Раду. Ми вважаємо, що така думка є поверховою і не відповідає дійсності, тому що на виборах у місцеві ради задіяно зовсім інші механізми.

Голосуючи за партію, виборці, як правило, орієнтуються на такі критерії: чи підтримує політична партія або блок ринкові реформи; яку зовнішньополітичну орієнтацію має політична сила – прозахідну чи проросійську; і, нарешті, чи є політичний блок або партія прибічником або опонентом існуючого політичного режиму.

Коли ж ідеться про вибори до органів місцевого самоврядування, то голосують персоніфіковано, тобто перевагу віддають тому, кого знають, чиє ім'я чули, кого бачили хоча б один раз, хто може вирішити конкретні проблеми громади. Це можуть бути люди, яким належить влада (директор заводу, начальник ЖКГ, державний службовець), або ті, кого підтримує влада (директор школи, головний лікар). Як правило, обидві групи є залежними від існуючої влади.

Розуміючи специфіку голосування, на місцевих виборах багато політичних лідерів спробували заручитися підтримкою «відомих облич», які можуть привернути увагу виборців.

Цю тактику використовували всі партії незалежно від їх політичних поглядів. Дуже популярним було залучення зірок: у Донецьку облраду від Партії регіонів балотувалась олімпійська чемпіонка з гімнастики Л.Подкопаєва, в Чернівецьку облраду від БЮТ – співачка Л.Сандулеса, в Харківську міськраду від Партії регіонів йшла зірка українського плавання Я.Клочкова, а в Київську міськраду від БЮТ – зірка театру і кіно А.Хостікоєв.

Якщо проаналізувати регіональні списки найбільших політичних сил, то можна побачити, що вони формувалися за загальним принципом. У кожному помітному реєстрі можна виділити три складові: значні місцеві діячі медицини та освіти, чиновники та директорський корпус, а також бізнесмени, які фінансували виборчі кампанії.

Відповідно до нового закону про вибори, кандидат у депутати місцевої ради не зобов'язаний бути членом цієї територіальної громади. Тому не дивно, що в деяких місцевих списках фігурували «варяги»: київські функціонери та інвестори, які мають інтереси в окремих регіонах. Наприклад, А.Кінах¹⁷ очолював списки Партії промисловців та підприємців України в Луганську та Одеську обласні ради¹⁸. Першим номером виборчого списку «Опозиційного Блоку «Не Так!» на виборах у Верховну Раду Криму був один з лідерів СДПУ (о) Н.Шуфріч¹⁹.

Мобільність мандатів надала шанс багатьом депутатам минулих скликань, які осіли у Києві, повернутися в рідні регіони. У Харківську обласну раду від Народного блоку Литвина вирішили балотуватися відразу три діючих на той час депутати Верховної Ради – А.Гіршфельд,

О.Бандурка і Л.Давидова²⁰. Два депутати-миколаївці, В.Горбачов і Ю.Діденко, одночасно намагалися отримати мандати в Миколаївську міську та обласну ради.

Зауважимо, що на місцевих виборах певну роль відіграв і фактор випадковості. Жеребкування блоків партій до парламенту проводилося відповідно до закону «Про вибори народних депутатів України», а жеребкування тих самих партій і блоків на місцях – до закону «Про вибори депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів». Таким чином, номери партій в бюлетенях до Верховної Ради не збігалися з номерами партій у бюлетенях на виборах районних, міських або обласних депутатів. Проте для виборців номер партії або блоку є головним орієнтиром при голосуванні, тому до деяких місцевих рад потрапили зовсім випадкові партії з таким самим номером, що належав у «головному» бюлетені, наприклад, БЮТ, НСНУ або Партії регіонів.

У підсумку зауважимо, що за всіх переваг пропорційної системи, яка може стимулювати інституціоналізацію партій на місцевому рівні, її використання на виборах 2006 р. в органи місцевого самоврядування було революційним.

Література і примітки

¹ Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів / Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2004. – № 30–31, ст.382: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

² Закон України про внесення змін до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» // Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 2005. – № 51, ст.552.

³ Даценко В. Местное самоуправство. У социально активных «провинциалов» чрезвычайно вырос меркантильный интерес к депутатскому мандату // Деловая столица. –

2006. – № 1 – 2 (243 – 244), – 16 января.: http://www.dsnews.com.ua/print-ver.php?r_id=1&article_id=23698

⁴ Малюта Я., Чаленко А., Львовский М., Воронкова Л. Прайс-лист на выборы // Сегодня. – 2005. – № 2223. – 9 декабря: <http://today.viaduk.net>; Евсеев Е. Бизнес-призыв 2006 // Газета по-киевски. – 2006. – 13 января.: <http://www.pk.kiev.ua/article.php?story=20060113155809906>

⁵ Непотизм (від лат. *nepos*, родовий відмінок *nepotis* – онук, племінник), призначення римськими папами заради зміцнення власної влади на прибуткові посади найвищими церковними сановниками родичів. Набув найбільшого поширення близько

15–16 ст.; завдяки йому відомими стали могутні родини Боргезе, Лудовізи, Борджіа. Термін «непотизм» використовується як синонім «кумівства».

⁶ Серіал «Династія» на виборах-2006 // news.uzhgorod.ua. – 2006. – 25 березня: <http://www.news.uzhgorod.ua/news/-16085>

⁷ Див. Розділ II. Депутат місцевої ради – представник інтересів територіальної громади, виборців свого виборчого округу // Закон України «Про статус депутатів місцевих рад»: http://www.cvk.gov.ua/laws/-status_dep_mis_rad.htm

⁸ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: <http://www.cvk.gov.ua/laws/samovryaduvannya.htm>

⁹ Чернышева И. Львов остался без воды и без мэра // Коммерсантъ Украина. – 2005. – 28 сентября: <http://www.kommersant.ua/doc.html?DocID=612940&IssueId=29750>; Савченко В. Мэру мир // Коммерсантъ Украина. – 2005. – 30 декабря: <http://www.kommersant.ua/doc.html?DocID=639786&IssueId=29864>

¹⁰ Кто «держит» Украину. Карта политического влияния по регионам // Mukola. Net. Николаевская интернет-газета. – 2006. – 7 апреля: <http://www.mukola.net>

¹¹ Пирович В. Харизма политиков «пролазит» в местные советы // Elcomart. Выборы-2006: http://e-elections.com.ua/local/Kharizma_politikov_prolazit_v_mestnye.html; Падалка Л. Партийный бизнес по-местному // Elcomart. Выборы-2006: http://e-elections.com.ua/local/Partijnyj_biznes_pomesnomu.html; Паленко О. Кто кем силен – выборы в местные советы // Elcomart. Выборы-2006: http://e-elections.com.ua/local/Kto_schem_silyon_v_vybory_v_mesnye_sovety.html

¹² Местные советы начали наращиваться // Новости на украинском портале. –

2005. – 26 декабря: <http://news.uaportal.com/pub/news/16044>; Прищеп К. Депутаты размножаются // Український вибір-2006: <http://uv.ukranews.com/r6/-massmedia/review/article.html?id=14132>

¹³ Прищеп К. Депутаты размножаются // Український вибір – 2006: <http://uv.ukranews.com/r6/-massmedia/-review/article.html?id=14132>

¹⁴ Словарь гендерных терминов: <http://www.owl.ru/gender>

¹⁵ Партия Регионів. Хто там? // Николаевское время. Региональная общественно-политическая газета. – 2006. – 24 февраля: http://www.nikolaevtimes.info/index.php?option=com_content&task=view&id=203&Itemid=42

¹⁶ Они реабилитированы! Городской список «Нашей Украины». Николаевское время. Региональная общественно-политическая газета. – 2006. – 26 февраля: http://www.nikolaevtimes.info/index.php?option=com_frontpage&Itemid=1

¹⁷ 2-й номер у списку провладного блоку Народний Союз «Наша Україна» до Верховної Ради.

¹⁸ Кинах баллотируется в Луганский облсовет // Подробности UA. – 2006. – 5 февраля: <http://www.podrobnosti.ua/power/-parties/2006/02/05/283699.html>; ПППУ утвердила список кандидатов в депутаты в Одесский облсовет // misto.odessa.ua. Информационный сайт Одессы: <http://www.misto.odessa.ua/index.php?u=novosti/-odessa/nom,1782,1782>.

¹⁹ 4-й номер в партийном списке «Оппозиционного блока «Не так!» в Верховную Раду.

²⁰ Литвиненко Д. Народный блок Литвина определился с кандидатами в областной совет (обновлено) // Медиа группа Объектив. – 2006. – 30 января: <http://news.media-objektiv.com/vybory2006/2006/29799.shtml>

Федералізм, регіоналізм, децентралізація

Сергій Рymarенко

Serhiy Rymarenko

Federalism, Regionalism, and Decentralization

This article examines the international aspects of federalism and regionalism, and their implications for Ukraine. It offers a comparative analysis of federalization in various countries of Europe and in America, and analyzes both the merits and the problems of unitary and federal systems.

Процес державного самовизначення української нації, самовизначення інонаціональних груп відбувається суперечливо, конфліктно, а, отже, сприймається неоднозначно. Тому компрометуються не лише певні рухи, партії та інші сили, що стоять на засадах «національної ідеології», а й національна ідея як така. З огляду на такий внутрішньоекономічний і політичний стан постає ряд проблем:

- створюючи державницький статус української нації, не принизити права національних меншин;
- проводячи «українізацію» державних структур, інформації, освіти і виховання, не порушити демократичних норм цивілізованого світу;
- створюючи національну державність, уникнути зовнішніх та внутрішніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів;
- відроджуючись в історичних межах етнічної території, не допускати сепарації її на окремі частини, анклавів, автономії тощо.

Внаслідок великих політичних змін українське суспільство вступило в етап структурних перетворень. На фоні де-струкції принципів влади можливість концептуальної зміни пріоритетів внутрішньополітичного розвитку є реальністю. Мова йде насамперед, про етнорегіональні аспекти державного устрою і форми правління в Україні.

Одним з найактуальніших питань соціально-політичної стабілізації та подолання кризи влади в Україні є питання адміністративно-територіального поділу. Нині Україна опинилася між декларованою унітарністю, якої насправді нема через наявність політичної автономії в Криму, і перспективою безконтрольної та некерованої федерації.

На тлі регіональних особливостей, різного рівня соціально-економічного, політичного розвитку окремих регіонів питання державного устрою України є вельми вагомим. Відтак політичні сили держави, народ України розколовся на два табори: перші обстоюють принципи

унітарності, другі є прибічниками федеративності.

Основними аргументами прихильників унітаризму є те, що:

1. Головною світовою тенденцією, особливо до середини 80-х років, була централізація всіх сфер суспільного життя, яка часто спиралася на принцип унітаризму, що було зумовлено низкою факторів (дві світові війни, «холодна війна», особливості процесів модернізації та мобілізації тощо).

2. На початок 1995 р. у світі існувало близько 150 унітарних країн, в яких проживала майже третина населення земної кулі.

3. Проблеми, що виникають перед Україною, зокрема запізненого розвитку, наздоганяючої модернізації та прискореної мобілізації, можуть бути легше вирішені в умовах унітарної форми правління.

4. Україна не має сталої традиції федерального устрою.

5. Україна надто довго йшла до об'єднання усіх своїх земель, щоб ставити внутрішні кордони.

Федералізація України веде до виникнення міждержавних зв'язків всередині країни, а це є ознакою перетворення федеративного елемента на конфедеративний, який робить унітарність держави неможливою в принципі. Це в свою чергу, з погляду унітаристів, веде до дестабілізації політичної обстановки в Україні, до міжнаціональних конфліктів, до розпаду країни.

Прихильники федеративного (земельного) устрою України виходять з того, що, по-перше, федеративний устрій враховує існуючу господарську, географічну, етнічну, мовну, конфесійну специфіку регіонів України. На їх думку, надання історичним землям України певних функцій, необхідних для розв'язання специфічних регіональних проблем, забезпечити розвиток як самих ре-

гіонів, так і держави в цілому, відкріє простір інтеграційним процесам в Україні. По-друге, дасть змогу знайти оптимальну модель державного устрою, яка поєднає переваги єдиної держави з самостійністю регіонів. І, по-третє, забезпечить єдність, соборність України, покладе кінець сепаратистським, іредентистським настроям.

Прихильники федеративного устрою України висувають цілий ряд аргументів на захист своєї концепції. Назвемо найголовніші:

1. Основною світовою тенденцією ХХІ ст. буде децентралізація всіх сфер суспільного життя, яка максимально використовуватиме федералістські принципи.

2. На початок 1995 р. 70 % населення проживало у федеративних країнах і процес федералізації дедалі поширюється, особливо в Західній Європі.

3. Відсутність сталих структур громадянського суспільства створює небезпеку відтворення нового тоталітаризму, а децентралізація влади в рамках федеративного устрою мала б стати певним гарантом проти цієї небезпеки.

4. Оскільки місцеві органи влади контролюються різними політичними силами, намагання збудувати єдину адміністративну вертикаль дестабілізувало б ситуацію в країні.

5. Жорстке підпорядкування місцевих органів влади центральній адміністрації неминуче приведе до перекладання відповідальності за рішення місцевих проблем на центральне керівництво. Це в свою чергу спровокує антиукраїнські настрої у ряді регіонів, зважаючи на рівень життя у сусідніх країнах.

6. Унітарна держава обумовлює пряму підпорядкованість місцевих органів влади центру. Останній, в силу своєї залежності від суспільно-політичної ситуації, буде вирішувати проблеми окремих регіонів, виходячи з своєї оцінки становища на

всій території України, жертвуючи інтересами окремих регіонів на користь більшості населення держави. Це не виключає намагання перейти під юрисдикцію сусідніх держав чи виділитися в окрему державу.

Таким чином, прихильники федералізму в Україні одною з головних небезпек для єдності України вважають тенденцію до жорсткої унітаризації держави.

Існує ще одна точка зору: унітарно-децентралізована держава. Такий підхід дасть можливість зберегти єдиний політико-правовий простір країни, Україна матиме лише одного суб'єкта управління – вищі органи влади; при цьому базовий рівень місцевої влади без будь-якого посередництва з боку інших суб'єктів управління одержує найширші повноваження з урахуванням специфіки регіону.

Однозначної відповіді на запитання, який державний устрій більш придатний для України, нині мабуть, немає. Відсутні експертні оцінки, виважені підходи, ґрунтовне наукове опрацювання питання про збереження унітарності України чи її федералізації. До того ж, сучасна Україна дуже велика і строката для того, щоб на її території змогла перемогти будь-яка єдина концепція – чи в галузі економіки, чи моделі державно-політичного устрою.

Територію будь-якої великої держави можна охарактеризувати просторовою двовірністю: єдина неподільна територія, яка складається з місцевих общин, територіально зацікавлених груп і т.п. Територіальний розподіл покликаний звільнити центральний, чи загальнонаціональний уряд, від повсякденних функцій забезпечення життєдіяльності держави, переведення національної, чи загальнодержавної мети та політичного курсу на рівень регіонів, також територіальний розподіл веде до мобілізації

місцевої ініціативи, відповідальності та підтримки, забезпечення зворотного зв'язку. В даному контексті імперативи ефективного управління зумовлюють територіальний розподіл влад між центром та периферією, яка має забезпечити раціональний розподіл та реалізацію владних функцій.

Саме тому державний устрій включає в себе територіально-політичну організацію, яка охоплює принципи та механізми взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади. В реальному житті ці принципи та механізми уособлюються в унітаризмі та федералізмі.

Аналіз різних типів політичних систем не створює передумов для встановлення будь-яких однозначних кореляцій між типом територіально-політичної організації та системними ознаками держави. Так, для США та Німеччини, де панує ліберально-демократична система, характерний федеративний принцип державного устрою, але такий же принцип був характерний і для Бразилії, поки там домінувала авторитарна система. Унітарний устрій було реалізовано у нацистській Німеччині та фашистській Італії, але унітарними є також сучасні ліберально-демократичні держави.

Ліберально-демократична Швейцарія є конфедерацією кантонів, щоправда теоретично, але рабовласницькі штати, що відокремилися від північних штатів США за часів громадянської війни, також віддавали перевагу конфедерації. Федералізм зустрічається як у багатонаціональних країнах (Індія, Росія), де має місце поєднання територіально-політичного та територіально-національного принципів, так і у однопонаціональних країнах (Німеччина) з їх територіально-політичним принципом державного устрою. Розглянемо основні характеристики унітаризму та феодалізму. Унітарна держава – незалежно від того, цент-

ралізована вона чи децентралізована, демократична чи авторитарна – це форма державного, а подекуди і національно-державного устрою, яка базується на верховенстві суверенітету (верховної влади) єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона поділена. Інакше кажучи, унітарною вважається держава, в якій жодна її частина не має статусу державного утворення.

Сьогодні унітарна форма є найбільш поширеною, оскільки більшість, а саме 150 з майже 200 нині існуючих держав за своїм устроєм є унітарними.

Класичними прикладами унітарних держав є Італія, Франція, Японія та багато інших. Унітарною державою, всупереч своїй назві і тлумаченню колишньої офіційної радянської пропаганди, був і СРСР. Унітарними стали і всі держави, що народилися чи відродилися після його розпаду, в тому числі і Україна. Виняток становить лише Росія, де йдуть надзвичайно складні й суперечливі процеси пошуку і будівництва федеративної держави.

Говорячи про унітарну державу, варто уникати одномірного підходу та однозначної її оцінки. Унітарна держава, як і будь-які інші форми державного устрою, має певні достоїнства та недоліки. До достоїнств унітарної держави, на нашу думку, можна віднести:

1. Певну економічність, тобто не дуже великі витрати на утримання владних структур.
2. Відносну простоту та оперативність у прийнятті рішень.
3. Відносну легкість нагляду та контролю за виконанням прийнятих рішень.
4. Значну стійкість в екстремальних умовах.
5. Досить велику здатність до швидкої реорганізації.

Недоліками ж є те, що вона: 1) зможе створювати умови для авторитариз-

му, відродження або встановлення тоталітаризму; 2) ігнорує специфічні особливості етнонаціональних спільнот, уніфікує всі сфери їх життя; 3) позбавляє ініціативи регіональні та місцеві органи влади; 4) провокує зародження екстремізму та сепаратизму тощо.

В останні десятиріччя в більшості унітарних держав, таких як Іспанія, Італія, Франція, Великобританія та багатьох інших все чіткіше проглядається тенденція до децентралізації, передачі місцевим органам влади все більшого кола владних прерогатив та функцій. Наприклад, в Італії нині є розбіжності між регіонами із звичайним статусом й тими, які зберігають особливий статус на базі специфічних культурних, етнічних чи історичних особливостей. Це Сицилія, Сардинія, Валле д'Аоста, Трентино-Альто Адідже. Все більш зростаючої самостійності у вирішенні місцевих проблем домагаються Шотландія, Уельс та інші регіони Великобританії. Аналогічні тенденції мають місце і в Іспанії (баски), Франції та ін. Намітилася вона і в Україні. Це виявилось в створенні й існуванні на її території Автономної Республіки Крим, кількох вільних економічних зон, розширенні повноважень регіональних органів влади.

В той же час сам процес деконцентрації влади ще не може слугувати гарантією демократизації суспільства. Навпаки, він може привести до розбалансованості суспільно-державного розвитку і досвід України, на жаль, це підтверджує. Гарантією цивілізованості може слугувати лише цілеспрямований перерозподіл владних функцій з центру на місце, який в свою чергу дасть змогу розподілити відповідальність за політику і реформи, що здійснюються в країні, між різними її суб'єктами. Це є світова норма.

Федеративна держава, або федерація, – це стійка, нецентралізована форма

державного або національно-державного устрою, при якій кілька держав (чи державних утворень, суб'єктів), не втрачаючи власного суверенітету, об'єднані в єдиній союзній державі на засадах спільно виробленої конституції та низки домовленостей («правил гри»). Звичайно, це визначення стосується справді федеративних держав, а не псевдо- чи квазіфедерацій.

Територія, на якій розташована федеративна держава, вважається єдиною, хоча кожна з держав складається з різної кількості суб'єктів, тобто окремих складових частин. Їх кількість може коливатися від 2–3 (Бельгія, Комори відповідно) до 50 (США), чи навіть майже до 90 (Російська Федерація). Різняться федерації і назвами своїх суб'єктів: штати (Бразилія, Індія, США), землі (ФРН, Австрія), кантони (Швейцарія), провінції (Канада, Пакистан), республіки (Росія) тощо. Не зважаючи на кількість суб'єктів та їх назви, федерації мають однакові чи майже однакові сутність, характер і ознаки.

Принципи побудови федерацій різні. Одні побудовані за адміністративно-територіальним принципом (Австралія, Австрія, Бразилія, Мексика, США, ФРН та інші), інші або за етно-територіальним (Бельгія, Індія, Швейцарія), або – за національно-територіальним (Канада, Росія). Не важко помітити, що адміністративно-територіальний принцип обирають, як правило, моноетнічні держави, а етно-територіальний та національно-територіальний – поліетнічні та багатонаціональні. Виняток, мабуть, становлять лише США, але на те є ціла низка причин, зокрема, емігрантський шлях формування населення цієї «країни емігрантів» (вислів покійного президента США Дж. Кеннеді), відсутність компактного проживання етнічних груп тощо.

Досить чітко визначив і охарактеризував ознаки федеративної держави відомий голландський вчений, «батько» теорії консосіаційної демократії А.Ліппгарт. Головними ознаками федеративної держави, на його думку, як і на думку більшості західних фахівців, є:

1 Писана конституція, яка чітко встановлює розподіл влади і гарантує центральному і регіональним урядам, що надані їм повноваження не будуть відібрані,

2. Двокамерний (двопалатний) законодавчий орган, в якому одна палата представляє весь народ, а друга – складові частини (суб'єкти) федерації.

3. Додаткове представництво дрібніших складових у федеральній палаті.

4. Право суб'єктів федерації бути включеними в процес внесення змін до федеральної (загальнодержавної) конституції, але свою власну конституцію змінювати в односторонньому порядку.

5. «Децентралізоване управління», тобто розподілена влада.

До запропонованих і схарактеризованих А.Ліппгартом ознак федерації слід лише додати, що поряд із спільною (загальнодержавною, федеративною) конституцією існують і діють конституції суб'єктів федерації (кантонів, штатів та ін.), положення яких не можуть суперечити спільній конституції. Єдине, що не може бути сприйнято, так це вираз «децентралізоване управління» з огляду на його некоректність. Більш доречним тут був би вираз «нецентралізоване управління».

Слід згадати такі загальні ознаки федерації, як єдині збройні сили, грошова система, митна служба, єдиний (спільний) уряд, який діє поряд з урядами суб'єктів федерації, те саме стосується законодавства, податкової системи та громадянства.

Ще кілька надзвичайно важливих ознак федеративної держави можуть бути

визначені як особливі: суверенітет належить в синтетичній нерозривності спільній (загальнодержавній) владі та владам усіх суб'єктів федерації; відсутність єдиного центру і відносин типу «центр-периферії», «центр-околиці» і т.п.; функціонування в багатонаціональних та поліетнічних федераціях двох (Бельгія, Канада), трьох (Швейцарія) і більше (Індія, Росія) державних та/чи офіційних мов тощо.

Мають місце чимало відхилень у проявах зазначених ознак, але ці відхилення, як і різниця в кількості суб'єктів, їх назв та принципів побудови федерацій, не заперечують того факту, що федеративні держави мають спільну сутність і характер.

По-перше, слід відзначити стійкий характер федерації. Загальновідомо, скільки було спроб і намагань довести тимчасовий, перехідний характер федерації, її проміжний етап на шляху до унітарної держави та/чи до імперії. Але історія спростувала ці помилкові погляди чи свідомі перекучення. Федерація виявилася найбільш стійкою формою державного та національно-державного устрою, а також типом політичної системи.

Говорячи про плюралістичний характер федеративних утворень, маємо на увазі два взаємопов'язаних феномени. По-перше, плюралізм федералізму як форми і принципи устрою окремих держав та міждержавних утворень. Як відомо, людство виробило і випробувало близько двох десятків таких форм. Добре відома і різноманітність принципів, на яких будуються федерації: адміністративно-територіальний, національно-територіальний, лінгвістичний, конфесійний, а також різні варіанти поєднання цих принципів. По-друге, плюралізм федерації як політичної системи, котра сприяє збереженню і розквіту не лише політичної, а й економічної, ідеологічної, кон-

фесійної, етнічної, культурної, мовної різноманітності тощо. Немає заперечень, що такий плюралізм може забезпечити і правова, демократична, децентралізована унітарна держава. Але все ж таки федерація робить це краще, а надто в багатонаціональних та поліетнічних країнах.

Особливу увагу треба звернути на те, що в ідеалі федерація є правовою державою. Її правовий характер зумовлений не лише верховенством закону, що при певних умовах може мати місце і в унітарній державі, а й іншими чинниками, тобто, наявністю двох конституцій – загальнодержавної та суб'єктів федерації, функціонуванням двох законодавчих систем, – загальнодержавної та суб'єктів федерації, а також характером обох конституцій та законів, їх спрямованості на забезпечення рівності і відповідальності перед законом усіх владних структур та всіх громадян. На відміну від імперій, які діяли за законом сили, федерації спираються на силу закону.

Варто звернути увагу і на демократичний характер будь-яких справді федеративних утворень, в тому числі і федеративної держави. Зумовлений він, на думку багатьох західних фахівців, тим, що основою федерації є така конституція, яка встановлює особливий тип відносин між всіма партнерами, визнає окремішність кожного з них і має на меті встановлення особливої єдності між ними. Таким чином, йдеться про конституційний розподіл влади, причому в такий спосіб, щоб всі елементи, з яких складається федеративне утворення, по праву брали участь в суспільному процесі вироблення політики і управління, а діяльність спільного уряду здійснювалася так, щоб враховувались їх особливості. Федеративна система робить це конституційно, розподіляючи владу між спільними (загальнодержавними) і

окремими (республіканськими, кантональними, провінційними та іншими) органами влади, щоб захистити і існування, і повноваження їх усіх. У федеративних системах основна політика виробляється і проводиться за допомогою переговорів у різних формах, причому так, щоб всі могли брати участь у процесах прийняття рішень та їх впровадження у життя. А найбільш коротке і напрохуд вдале визначення сутності федерації та федералізму, тобто форми організації уряду федеративної держави дав Д.Елезар: *«Федералізм – це самоврядування плюс розподілене управління»* (підкреслено в оригіналі – авт.). Отже, демократичний характер федеративної держави зумовлений особливостями її політичної системи та форми устрою, закріплених спільно прийнятою конституцією та самостійно прийнятими конституціями суб'єктів федерації.

Федерація, і на цьому слід особливо наголосити, – це децентралізована держава, в якій влада розподілена серед багатьох центрів, чий існування і повноваження гарантовані спільною загальнодержавною конституцією. Конституційна децентралізація, структурний розподіл влади багатьох центрів, чий повноваження конституційно забезпечені, є головною рисою федерації і водночас доказом її нецентралізованого, правового, демократичного характеру.

Справжня федерація є відкритою: 1) як правове демократичне суспільство і 2) як форма державного та національно-державного устрою. Остання сприяє встановленню та розвитку взаємозв'язків федерації, її складових з навколишнім світом, бере участь, заохочує і надає можливість розширення зовнішніх зв'язків всім своїм суб'єктам.

Такими є сутність і характер справді федеративних держав. І саме це робить федерацію найбільш зручною формою

устрою багатонаціональних, багатокультурних, багатоконфесійних держав та/чи регіонів.

Успішне будівництво федерації може мати місце там і тоді, де і коли політична еліта і основна маса населення має досить поширене і вкорінене федеративне мислення. Вводячи це поняття в науковий обіг, йому можна дати таке визначення: федеративне мислення – це сукупність поглядів, ідей і концепцій про федерацію як найбільш досконалий тип політичної системи та оптимальну форму державного й національно-державного устрою, їх сутність, характер, принципи і функції та вселюдську цінність, а також шляхи і методи федеративного будівництва, розвитку і вдосконалення федерацій.

Коротко кажучи, успіх будівництва федерації можливий там, де більшість правлячих кіл і населення можна охарактеризувати як федералістів. Принагідно зазначимо, що визначення цього поняття дав ще на початку XX століття Р.Шпрингер. «Хто хоче розділити те, що розділено самою природою, хто надає самовизначення тому, хто його потребує, і разом з тим піклується про органічне з'єднання частин, про їх гармонійне включення в ціле, – лише той є справжнім федералістом», – відзначав цей видатний представник австромарксизму.

Успіх федеративного будівництва може бути забезпечено лише там, де воно буде здійснюватися поступово, еволюційно-революційним шляхом. Скажімо, на перетворення Швейцарії на федерацію було потрібно понад сорок років, Бельгії – близько двадцяти років тощо.

Федеративним будівництвом можна займатися лише у відкритих, правових, демократичних державах, де працює принцип розподілу влади, існує економічний, політичний, ідеологічний, культурний та етнічний плюралізм.

Одією із найважливіших передумов успішного федеративного будівництва є вгамування національної спраги, а саме – завершення процесу етнічного ренесансу, політизації етносів, створення або відродження власних держав або державних утворень, їх суверенізації тощо. «Передумовою справжньої федерації, – зазначав видатний політолог, колишній президент Чехословаччини Т.Масарик, – є свобода народів, що федеруються і вільні народи самі вирішать, чи вони бажають федеруватися і з ким».

Надзвичайно важливою передумовою створення й існування федерації є готовність політичних еліт йти на компроміси, вести постійний пошук консенсусу і докладати сил для його збереження.

Досить складними можуть виявитись проблеми федеративного будівництва для посттоталітарних і особливо пострадянських держав. Актуальні проблеми можуть вирішуватися лише одночасно, в комплексі з іншими проблемами, зокрема, переходом до ринкової економіки та встановленням демократії. Найменше відставання будь-якої з цих сфер може не просто загальмувати, а й взагалі зірвати процес справжньої федералізації, призвести до негативних наслідків. Повчальним, але, на жаль, трагічним прикладом тут може бути колишня СФРЮ. Американський економіст Г.Лідолл, який займався вивченням цих проблем, ще в 1989 р. дійшов висновку: «Югославський федералізм, поєднаний із соціалістичним самоврядуванням, створив жахливу суміш... Якщо федералізм, соціалізм та самоврядування самі по собі, окремо, мають певні позитивні риси..., то їх комбінація, здається, є формулою величезного марнування людських та матеріальних ресурсів». Подальший розвиток подій на теренах колишньої СФРЮ не тільки підтвердив правильність висновків

Г.Лідолла, а й значно перевершив його побоювання і застереження.

Федеративне будівництво може виявитися проблематичним і навіть небезпечним в умовах відсутності в суспільстві єдиної інтегративної ідеї і особливо при наявності сепаратистських настроїв і тенденцій. «Федералізм, – попереджав А.Яценко, – не може бути організацією тих спільнот, в яких відцентрована сила переважає силу єднання. Якщо в суспільстві немає достатнього прагнення до спільної єдності, воно не може бути побудоване на федеративному принципі».

Такими ж небезпечними можуть виявитись спроби створення федеративної держави в умовах, коли сусідня держава (держави), особливо більш могутня і войовнича, має претензії та/чи відкрито зазіхає на територію (території) потенційних суб'єктів майбутньої федерації.

Отже, будь-яким перетворенням національно-державного устрою має передувати всебічний і глибокий аналіз стану країни, вивчення факторів, які можуть сприяти чи перешкоджати федеративному будівництву, врахування кількох альтернативних моделей майбутнього устрою держав тощо.

Очевидно, що при аналізі перспектив формування нової української державності необхідно зважити як на достоїнства, так і на недоліки усіх типів політико-територіального устрою. Як показав досвід тоталітарної системи, унітаризм, при всіх його достоїнствах, не в змозі повною мірою враховувати різноманітність регіональних, національно-культурних, соціально-економічних, психологічних, традиційних особливостей, що дає ґрунт для появи непередбачених негативних наслідків для української державності.

З нашого погляду, для України однаково неприйнятні як збереження

жорсткого унітаризму, з характерним для нього диктатом центру, так і швидкі кроки до федералізації. Про конфедералізм України мова взагалі йти не повинна. Тут оптимальним видається шлях поступової федеративної перебудови по суті централізованої унітарної держави.

Однак треба мати на увазі, що не можна шукати прості, універсальні, однаково придатні для всіх країн та народів рішення. А подібні твердження проглядаються у позиціях тих аполітиків та політиків, які пропонують безоглядні дії по всіх параметрах державного устрою, не піклуючись про можливі негативні наслідки. На наш погляд, не можливо створити ідеальний устрій держави, сконструйований за будь-яким чітко накресленим планом.

Життя в багатьох своїх аспектах складне, ірраціональне і не у всьому піддається раціональному, логічному поясненню. Держава ж являє собою форму політичної організації суспільного життя, і вона не може не бути складним і в чомусь ірраціональним утворенням, суть якого в кожному конкретному випадку зумовлюється духом відповідного народу, його традиціями, історією, культурою тощо. Саме тому Україна має свої особливості, що відрізняють її від таких держав, як США, Німеччина, Італія чи Бельгія.

Ідеї регіоналізму в сучасній політичній і правовій думці, зокрема західній, набули значного поширення. А це дає ґрунт для узагальнення, наукового осмислення практичних кроків і вироблення певних рекомендацій. Діють уже і відповідні інституції. Наприклад, частина парламентів різних держав об'єдналася в Асамблею Європейських регіонів, яка ставить за мету всіляко сприяти регіональній інтеграції та співробітництву в Європі поза існуючими державними кордонами.

Ці ідеї мають прихильників і в Україні. Серед них є люди, які обстоюють їх, посиляючись на історичний досвід і традиції України, інші – виступають за наслідування західних зразків, до того ж у прискореному темпі. Однак при цьому не береться до уваги, за яких умов ідеї регіоналізму поширювалися в Західній Європі. Ці умови принципово відрізняються від тих, що нині є в Україні.

Західноєвропейський регіоналізм розвивається на тлі розвинутої економіки країн Європейської співдружності, стабільних політичних систем і соціального консенсусу – тобто за умов, яких сьогодні нема в Україні. Ось чому механічне запозичення західноєвропейських ідей регіонізму, а саме вони є наріжним каменем ідеї федералізації, для нас неприйнятне. Такий однозначний підхід був би некоректним з наукового погляду та сумнівним з політичного. В Європі, Північній Америці діє регіоналізм співробітництва, у нас він може заявити про себе як регіоналізм конфліктуючий, відцентровий. Причини цього – в своєрідній ситуації, що склалася в Україні. Для неї характерне здійснення двох паралельних процесів – становлення державності і консолідація української нації як багатоетнічної, полікультурної спільноти, а також утворення стійкого соціуму – українського народу. В історії людства є чимало прикладів, коли держава, що виникла, починає формувати свою нову спільність – співтовариство власних громадян.

В Україні ситуація більш складна, оскільки будівництво держави і формування нової спільноти відбувається в багатонаціональному середовищі. Поряд з економічною та політичною нестабільністю Україна має ще декілька негативних ознак свого державного розвитку в порівнянні з західноєвропейськими країнами, які в своїй більшості

йшли до нинішнього територіально-адміністративного статусу шляхом об'єднання (на різних засадах) регіонів. Україна прийшла до створення держави, до своєї державної цілісності дещо іншим шляхом. Його важко охарактеризувати однозначно. І тут закладено багато небезпек, найголовніша з них – сепаратистські тенденції окремих регіонів. Все це накладається на певні територіальні претензії щодо України з боку сусідніх держав і домагання окремих регіонів України змінити свій статус, використати право на сецесію, чи приєднатися до іншої держави, і, безумовно, зовнішній чинник.

Отже, розглядати проблему федеративного устрою України треба з урахуванням наявних настроїв, тенденцій і традицій, а також крізь призму набутого в світі досвіду регіонального, федеративного устрою держав.

Взірцем можуть бути держави з усталеними демократичними формами устрою (Канада, Швейцарія, Німеччина та ін.), а також країни, що звільнилися від тоталітаризму (Іспанія, Італія, Японія та ін.). Вони побудували свої правові демократичні суспільства. Нині це або унітарні, або федеративні держави, що свідчить про те, що рівень їх демократичності та цивілізованості не перебуває у прямій залежності від форми державного устрою. А це означає, що моделлю для України може бути як унітарна, так і федеративна держава, кожна з яких, як зазначалося, має позитиви і негативи.

Розглянемо можливу модель федеративного устрою для України, її перспективи, особливо беручи до уваги слушну думку С.Какса про те, що «федералізація допомагає вирішенню деяких, хоча й не всіх етнічних проблем». По-перше, де-факто Україна вже не є унітарною державою, оскільки має в своєму складі Автономну Республіку Крим. По-

друге, величезна територія, далеко неоднаковий рівень економічного розвитку регіонів, поліетнічність, історичні, мовні, культурні, ментальні та інші особливості населення різних регіонів – все це суттєві передумови формування федерації. По-третє, вкрай ризиковано й далі ігнорувати процеси, що відбуваються на Закарпатті, Буковині, в Криму, деяких південно-східних областях, зокрема нехтувати їх намаганнями забезпечити собі певне автономне існування. Врешті, варто взяти до уваги, що сьогодні процес федералізації поширюється в усьому світі і особливо в Європі. Вживається навіть дефініція «федеративна революція». Він торкнувся навіть таких бастионів унітаризму, як Великобританія, Іспанія, Франція, не кажучи вже про Бельгію, яка нещодавно з унітарної держави перетворилася на федеративну. Офіційною моделлю Європейської співдружності, до якої намагається увійти Україна, стала «Європа регіонів», тобто не тільки держав, а й земель, кантонів, провінцій та інших автономій, з яких вони складаються.

Зрозуміло, що в сучасних реаліях інституціональні структури України не можуть бути просто копією федеративних моделей державного устрою, таких, як, скажімо, в США чи Канаді, Німеччині чи Швейцарії. Тут можуть сформуватися багато в чому нові структури, засновані на гнучкому поєднанні принципів федералізму, територіальної та культурно-національної автономії. Ними могли б стати самоврядні регіони, краї або землі, в складі яких утворювалися б національні райони. В цьому розумінні можна цілком погодитися з видатним діячем США XVIII ст. Джеферсоном, який писав: «Уряд стає добрим не в результаті консолідації чи концентрації влади, а в результаті її розподілу... Якщо б вказівки про те, як сіяти і коли збирати врожай йшли б до

нас з Вашингтона, то ми невдовзі залишилися без хліба». Саме завдяки послідовному розподілу відповідальності, що виходить від загального до окремого, можна найкращим чином забезпечити керівництво виконанням людських справ для загального добробуту та процвітання.

Слід наголосити ще на одному принциповому положенні. У більшості конституцій світу не обумовлено право сецесії. Саме це стає каменем спотикання у федераціях, коли виникають внутрішні політичні або соціально-економічні протиріччя. Проблема відокремлення має два аспекти: юридичний і політичний, в яких політичний бік справи все одно відіграє визначальну роль. Спроби суб'єктів вийти з федерації майже завжди закінчувалися невдачею, а часом – війнами.

Останні вибори в Україні – і парламентські, і президентські – ще раз за-

свідчили інтерес різних верств населення, громадських організацій, політичних партій до проблеми федералізації. Неможливо однозначно визначити його причини. Серед них, звичайно, погляд у минуле, коли існував регіональний поділ України (щоправда регіони, як і Україна в цілому, були однаково безправні). За ним – і надія на поліпшення життя в разі набуття регіонами певної самостійності, і прагнення зберегти етнокультурну самобутність регіонів. На наш погляд, негайна федералізація України об'єктивно приведе до зіткнення регіональних інтересів. До такого ж наслідку може привести й пряме президентське правління. Отже, оптимальним варіантом може бути поетапна територіальна реформа, на зразок бельгійської, науково обґрунтована, економічно розрахована.

Регіональні розбіжності у процесі демократизації українського суспільства

Марина Шаповаленко

Maryna Shapovalenko
**Regional Differences and the Democratization
of Ukrainian Society**

This article is devoted to the complex influence of Ukraine's regional cleavages on the electoral process over the last few election cycles. Special attention is paid to elections from 2002–2004, during which the problem of sociocultural cleavages in the country grew in importance. To a certain point, these cleavages did not affect the political development of the country. However, the last presidential and parliamentary elections of 2004 and 2006, respectively, made relevant issues such as the strength and unity of the state, the stability of society, and the prospects of its remaining unitary. At the center of this are complex cultural and worldview cleavages. The ideological component of this divide is becoming more influential. The parliamentary elections of 2006 in Ukraine displayed the societal tendency toward authoritarian expectations. At this time, the political elite does not have adequate tools with which to overcome these problems in a complex and fundamental way. This is a situation, which could threaten the unity of the state and the stability of society.

Історична приналежність регіонів України протягом тривалого часу до різних цивілізацій зумовила відповідні етнорегіональні розбіжності у суспільстві. Традиційним став поділ на західний і східний регіони. Але такий розподіл є надто загальним. Соціологи пропонують більш дрібний територіальний розподіл, який і відбиває електоральну географію, що склалася протягом останніх п'ятнадцяти років:

– західний: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;

– центральний: м. Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області;

– східний: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області;

– південний: Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим.

Зазначений територіальний розподіл відбиває і певні відмінності у політичних уподобаннях. Традиційно націонал-демократичні політичні сили знаходять більшу підтримку в західних областях, комуністичні – у східних, соціалістичні – у центральних. Водночас південні області та АР Крим вирізняються нестабільністю політичних орієнтацій. Крім відмінності у політико-ідеологічних орієнтаціях, регіони відрізняються рівнем політичної активності. Найактивнішим населенням вважаються жителі Заходу, Київської області та Криму. При цьому

спрямованість і цілі представників цих регіонів також різняться. Якщо в західних та центральних областях питання політичної активності пов'язані з незалежним та демократичним розвитком України в цілому, то в автономній республіці – з обстоюванням винятково соціально-політичних інтересів кримськотатарським та російськомовним населенням.

До певного часу це розмаїття не мало характеру самостійного чинника політичного розвитку країни. Але виборчі перегони 2004 та 2006 років поставили на порядок денний складові міцності й цілісності держави, стабільності суспільства, перспективи її унітарності. Хоча було зрозумілим, що існування трьох етнолінгвістичних груп (відповідно моноетнічних українців, моноетнічних росіян та великої двомовної групи з різними орієнтаціями), розташованих у відповідних регіонах, потребує досить виваженої внутрішньої політики.

Вибори до Верховної Ради України у березні 2006 р. засвідчили, що і західна частина України не є монолітною. Втім східний регіон складається з двох, досить чітко окреслених зон: «поміркованої» (Дніпропетровська, Харківська, Херсонська, Миколаївська та Запорізька обл.) «дикого Сходу» (Донецьк, Луганськ, АРК). Одеська та Запорізька області випадають з цієї схеми. Ця тенденція, на думку українського соціолога В.Хмелька, уперше з'явилась ще у 1994 р. під час другого туру президентських виборів¹. Він наголошує, що опитування 1994 р. показали, що в обох частинах України ставлення до політичних свобод і до правової рівності членів суспільства були фактично однаковими, а до особливостей ринкової економіки, до приватної власності та розвитку приватного підприємництва були або дуже подібними, або відрізнялися значно мен-

ше, ніж розподіли голосів за різних кандидатів. Значно відрізнялися лише деякі національно-політичні орієнтації – ставлення до членства України в СНД, до відносин між Україною і Росією і до статусу в Україні російської мови.

Подальший регіональний розподіл можна спостерігати й за результатами парламентських виборів – 2002 та 2006 років, останніх президентських виборів. У регіонах «поміркованого Сходу» некомуністична опозиція одержала досить високі показники під час усіх виборчих кампаній, в той час як на «дикому Сході» домінувала «партія влади» та КПУ. Але більш важливим є те, що для регіонів «поміркованого Сходу» був властивий значно вищий рівень толерантності. Прикладом може бути агітаційна автоколона на підтримку В.Ющенка, яка без перешкод просувалася Дніпропетровщиною і зіткнулася з силовою протидією і агресією в Криму та під час в'їзду в Донецьк. Відсутність порівняльних досліджень ускладнює коректну оцінку ситуації, але ряд науковців (зокрема М.Попович та А.Портнов) пояснюють різницю в політичній поведінці та культурі іншою соціальною структурою. «Поміркованому Сходу» властивий відносно високий рівень розвитку середнього та малого підприємництва, а відтак і специфічний «етос середнього класу» з його наголосом на свободі та неприйнятті насильства, що є характерним для люмпен-пролетарському елементу. Наявність значного прошарку середнього класу, студентства та доволі високий рівень культурного і наукового розвитку Харкова також стимулюють достатньо помірковане ставлення населення до різних політичних сил і неприйняття націоналістичного екстремізму та радикалізму.

Фактично протягом двох каденцій президента Л.Кучми проводилася доволі м'яка політика поступового вклю-

чення південно-східної еліти до керування державою при домінуванні представників національно-демократичних сил з перш за все західних регіонів. Така політика передбачала поступове витіснення російської мови не лише з офіційного життя країни, але й з сфер культури та освіти. В той же час на тлі такої політики поступово йшла кристалізація регіональної ідентичності від Заходу до Сходу. Якщо протягом тринадцяти років деякі регіони фактично не були активними гравцями у виборчих перегонах, а результати виборів як президента, так і депутатів визначалися на Заході, або на Сході, то фактично перемогу В.Ющенко у 2004 р. забезпечили центральні області України. Це було пов'язано з тим, що представники Заходу і Центру приблизно однаково розуміють свою національну ідентичність, що зміцнює відчуття солідарності. Націоналізм у даному разі є засобом реалізації певної програми створення відкритого суспільства із європейським цінностями².

Але проблеми етнорегіональних розбіжностей актуалізувалися під час останніх політичних зрушень в Україні. Однак не варто вважати, що ці проблеми штучні і підживлені лише зовнішніми факторами, а головними носіями певних гасел є або вороги української держави, або таємні агенти (так звана п'ята колона чомусь завжди московського походження). Здається, що варто вести розмову не стільки про етнорегіональні розбіжності, скільки про культурно-регіональні.

Певною мірою вони були інспіровані президентськими виборами 2004 р. Фактор регіональних розбіжностей використовували всі головні учасники важливих для подальшого розвитку країни перегонів. Був обраний формат протистояння однієї частини суспільства проти іншої. Хоча гаслом було «Бандитам –

тюрми», але ті, кого асоціювали з криміналом, мали чітку регіональну прописку і були втіленням «темних сил» дуже небезпечних для країни. А темні сили, в свою чергу, підживлювались зовнішніми силами і були лише об'єктом маніпуляції. Подібне протиставлення фактично було прелюдією до «холодної» громадянської війни.

Штучно створена «революційна ситуація» не завершилась інаугурацією нового Президента, що й стало зрозумілим після перших кадрових переміщень, мовно-культурною політикою на сході і півдні країни. Але важливим є питання легітимності президентської влади для значної частини населення України (переважно Донбасу і Криму) за рік правління Президента В.Ющенко не набуло однозначного розв'язання. Причому в епіцентрі цього неприйняття перебуває комплекс світоглядно-культурних розбіжностей (ставлення до Сходу і Заходу, як носіїв певних цінностей), перше місце серед яких посідає питання мови.

Гасла передвиборчої кампанії у березні 2006 р. ще більше поглибили політичний розкол суспільства, котрий поступово все більше втягує в себе етнорегіональні аспекти розмаїття України. На Заході активно використовувалися і використовуються євроінтеграційні та антиросійські закиди, а на Сході – антинатовські та мовні. Хоча відносно соціально-економічних проблем та заходів щодо їхнього вирішення між основними політичними силами було значно більше спільного, ніж відмінного. В той же час назрівання соціальних протестних настроїв та погіршення економічної ситуації в Україні сприяє зростанню популярності радикально-екстремістських політичних сил.

Крім того, на структурні чинники починає впливати ідеологічна складова розбіжностей. Соціологи розподіляють ідеологічне поле на такі основні політичні

течії: комуністична, соціалістична, соціал-демократична, національно-демократична, націоналістична, ліберальна. Зокрема, за даними опитування Інституту соціології «Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2004 рр.», динаміка ідеологічних ідентифікацій населення України виглядає так³. Націоналістична та ліберальна течії мають підтримку незначної кількості електорату – близько 1–2%. При цьому кількість тих, хто ще остаточно не визначив своєї позиції, з 1994 р. майже не змінилася. Значно зменшилася кількість тих, хто не розбирається в течіях (1994 р. – 27,6%, 2003 р. – 17,9%), що свідчить про поступове визначення ідеологічних ідентифікацій серед населення України. Згідно з цифрами, зростання відбувається переважно серед прихильників лівої та центристської ідеологій (соціалістична та соціал-демократична течії). Певним чином це пов'язано з тим, що українське суспільство, більше половини якого не задоволена своїм матеріальним становищем, асоціює сили цієї спрямованості із соціально орієнтованою політикою. Націонал-демократичні сили в уявленнях громадян сприймаються, скоріше, як зорієнтовані на реалізацію суто політичних цілей. Водночас, відповідаючи на питання щодо близькості тих чи інших течій до населення за їхніми програмними чи ідеологічними поглядами, лише 35% опитаних дають позитивну відповідь. Решті важко сказати або відповідають негативно. Аналізуючи ідеологічні уподобання, можна побачити, що населення часто не розуміється на ідейних принципах, які були історично закладені до основних течій. Усі вони, крім комуністичної, почали розвиватися в Україні тільки за часів незалежності. Політичним силам, що уособлюють ці течії, поки що не вдалося ефективно реалізувати свій ідейно-політичний

контекст. Тому головні лінії регіонального поділу фактично складаються не за ідеологічними ознаками, тим паче, що головні політичні конкуренти не мають чітких ідеологічних розбіжностей. Але на структурні чинники починає впливати ідеологічна складова розбіжностей. І саме парламентські вибори у березні 2006 р. виявили тенденції до формування певних ідеологічних орієнтацій різних регіонів. Остання передвиборча кампанія зсунула електорат КПУ вбік Партії регіонів, котра завоювала симпатиків серед традиційного комуністично орієнтованого населення. Як партія олігархів, вона фактично пропонувала своїм виборцям елементи лівоцентристської ідеології. В той же час вибори 2006 р. виявили тенденцію до зростання авторитарних очікувань в суспільстві взагалі, але в центральному регіоні, може найбільш поміркованому, така тенденція найбільш явна. Саме населення цих областей підтримало політичну силу, серцевина якої авторитарна постать і суцільний соціальний популізм.

Соціологи стверджують, що в сучасній Україні немає прірви між різними регіонами, а наукові дослідження свідчать про те, що Схід і Захід, не зважаючи на етнолінгвістичні відмінності, поступово приходять до консенсусу стосовно базових питань, таких як незалежність та цілісність держави. Інтенсивні спроби розіграти «регіональну карту» восени – взимку 2004 р. не допомогли партії влади, хоча і збільшили кількість громадян, які побоюються розпаду України як держави та міжетнічних конфліктів. Дослідження фіксують, що відносини між різними етносами залишаються відносно доброзичливими, або нейтральними. Станом на 2005 р. лише 3–8% громадян України стикалися з дискримінацією за національними ознаками⁴.

На сьогоднішній день ми маємо достатньо інформації як стосовно ролі національної ідентичності, так і стосовно реального стану міжнаціональних стосунків в Україні. Деякі дослідження, наприклад під керівництвом Я.Грицака у 1994–2001 рр., аналізують ієрархію ідентичностей наших громадян (національних, класових, релігійних, гендерних). Одержані дані свідчать, що за винятком Галичини, більшість українських громадян, особливо на сході, не дивляться на світ з огляду на етнічні ознаки. В донецькому регіоні, наприклад, на першому місці стоять регіональні («донецчанин/ка») та гендерні (для жінок) ідентичності, а національні (незалежно від того – чи українська, чи російська) є другорядними. Таким чином, Донбасу та значній частині Сходу бракує національної перспективи, і розглядати політичні конфлікти в Україні у етнічному фокусі не варто⁵.

Національна політика СРСР передбачала не так русифікацію, як «советізацію» – утворення специфічного homo soveticus, денаціоналізованого індивіда, в якому від власне російського етносу мала залишитися лише суттєво російська мова. Таким чином, станом на 1991 р. більшість населення на Сході належала до «советського народу», а розпад СРСР спровокував кризу ідентичності. В таких умовах видається вірогідним, що мешканці східних областей опираються не так «українізації» як «націоналізації». Ігнорування цього факту, зведення складних і надзвичайно динамічних процесів лише до українсько-російських ускладнень унеможливує розробку раціональної та ефективної стратегії розвитку країни. Але на питання щодо причин постійної спокуси з боку політиків соціологи бачать у різному співвідношенні на рівні регіонів моноетнічних українців, біетнічних російсько-українців і моноетнічних росіян⁶. Канадський вчений

Д.Арель наголошує, що недоцільно вважати політичні орієнтації населення сходу та півдня України лише наслідком зовнішньополітичного маніпулювання. Схід і південь фактично під час виборів 2006 р. підтвердили своє негативне ставлення до «помаранчевих» політичних сил, незважаючи на їхній розкол восени 2005 року.

Хоча, безумовно, за певних соціально-економічних умов настрої серед населення мають тенденції до радикалізації. І тоді недивною буде поява гасел на кшталт «Україна для українців». «Етнічний розподіл (*ethnic division*) робить складним, хоча і не неможливим ... розвиток соціальної солідарності, необхідної для побудови ефективних інституцій»⁷.

Дії влади у мовній сфері протягом 2005 – початку 2006 р. мали три визначальні риси: 1) відкидання важливості мовних проблем (або й заперечення існування проблеми як такої); 2) нескординованість, непроробленість, необґрунтованість дій у мовній сфері при 3) загальній орієнтації на посилення позицій української мови; 4) за рахунок штучного обмеження користування російською мовою шляхом введення квот на ввезення з Росії книжкової продукції. Апофеозом негативного ставлення до цієї проблеми був заклик «Просвіти» читати російською мовою тільки при нагальних потребах.

Аналогічний алгоритм спостерігається і у вирішенні інших конфронтаційних питань: проблема федералізму відкидається як штучна і зводиться фактично до своєї протилежності – сепаратизму. На цьому тлі формується одноставно негативне ставлення до дій місцевих органів влади щодо надання російській мові регіонального статусу; курс на вступ до НАТО і ЄС за рахунок руйнування інших напрямів зовнішньополітичної діяльності, що негативно впливає на

внутрішню економіку і динаміку виробництва.

У той же час Президент України і його найближче оточення наполягають на дотриманні принципів і тез, котрі жодним чином не можуть ані забезпечити стабільність суспільства, ані зміцнити унітарність держави. Так, постійне повторювання про хворобливий характер ідеї федералізму⁸, хоча сама заборона з боку державних посадовців будь-якого обговорення актуальних проблем суспільства не має нічого спільного із демократичними принципами і лише заганняє проблему у латентний конфлікт. Крім того, політичний клас має досвід як дотримання певних домовленостей щодо правил гри, так й не менш великий негативний досвід недовіри один до одного. Тому чекати послідовного втілення пунктів Універсалу національної єдності досить важко, хоча б тому що він не має юридичного і правового навантаження, копіює певною мірою деякі положення Конституції України. Але проблема полягає і в тому, що фактично Універсал національної єдності за своїм змістом є переліком проблем, котрі поглиблюють розкол країни, фіксують їхню наявність, не пропонуючи жодної альтернативи, окрім небажання їх ви-

рішувати. Це стосується і мови, і створення єдиної помісної церкви, і євроінтеграційного курсу саме до структур НАТО.

На фоні слабкості державного управління та поглиблення конституційної та політичної криз зростає роль місцевих органів влади, до яких населення починає ставитися з більшою довірою, ніж до центральних органів влади.

Усі означені фактори сприяють поглибленню політичної нестабільності, ставлячи під сумнів «вікно можливостей», що було відчинено у 2004 р.

Для стабілізації ситуації в країні і подолання тенденцій фрагментації держави та дезінтеграції суспільства необхідним є проведення круглих столів із представниками різних верств суспільства з усіх регіонів (перш за все, інтелектуалів і політиків) щодо актуальних проблем: можливостей федералізації або децентралізації країни; статусу регіональних мов; статусу країни щодо військових блоків (від блокового до позаблокового). Лише відкрита дискусія навколо цих питань та проведення прозорої політики з урахуванням полісегментності і багатоетнічності суспільства сприятиме подоланню тенденцій розколу і держави, і суспільства.

Література і примітки

¹ Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // № 24 (603) Субота, 24–30 Червня 2006 р. <http://www.zn.kiev.ua/>

² Арель Д. Украина выбирает запад, но без востока // Pro et contra. – 2005. – № 1. – С. 44.

³ Українське суспільство 1994–2004: Соціологічний моніторинг. – К.: 2004. – С. 14.

⁴ Українське суспільство 1994 – 200. Динаміка соціальних змін. – К.: ИС НАНУ., 2005 – С. 512–513.

⁵ Грицак Я. Про змістовність і беззмістовність націоналізму в Україні // Страс-

ті за націоналізмом. – К.: Критика, 2004. – С. 191–195.

⁶ Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // № 24 (603) Субота, 24–30 Червня 2006 р. <http://www.zn.kiev.ua/>

⁷ Ritzen J., Easterly W., Woolcock M. On «Good» Politicians and «Bad» Policies: Social Cohesion, Institutions and Growth. <www document> // econ.worldbank.org/docs/1203.pdf

⁸ Промова Президента на відкритті IV Всесвітнього форуму українців 18 серпня 2006 р. у Києві // <http://www.obozrevatel.com.ua>

III. Історичні передумови формування українських ідентичностей

Українські ідентичності в історіографічних рефлексіях

Костянтин Гломозда

Kostyantyn Hlomozda
Ukrainian Identities in Historical Reflections

Historical studies are not merely an instrument for shaping a certain identity; they are also a product of the identities their authors promote. A «battlefield» between different versions of Ukrainian history has formed in the mass consciousness of Ukrainians. Recent attempts to approach a more united historiography in most cases appear to be built on a «mechanical» combination of various narratives.

American historiography is a valuable example for developing a concept of Ukrainian identity in historical studies. Based on this experience and on the principles of academic professionalism, it is necessary to thoroughly scrutinize historical nation-building projects, determining their positive and negative features, and evaluate their outcomes rather than their motivations. This will help accomplish a truly appropriate and successful project that will advance Ukraine to a qualitatively new stage of development.

Усталилося розуміння, що за сучасних умов суспільно-політичного життя українська історіографія виконує не лише наукові, а й соціокультурні функції, виступає засобом формування національної свідомості¹. Тому й взаємозв'язок історії та ідентичності є цілком органічним предметом у будь-якому обговоренні національних перспектив. Розмаїті погляди на характер такого взаємозв'язку широко представлені в наукових працях, і стосуються розвитку української історичної науки періоду незалежності².

На думку В.В.Масненка, існують три найтиповіших варіанти процесу ідентифікації. Більшість пересічних осіб сприймає загальнонаціональний рівень історичної пам'яті на віру, некритично, шляхом механічної інфільтрації окремих елементів пам'яті з національного на особистісний рівень; люди зі значним досвідом і рівнем освіченості критично усвідомлюють загальнонаціональну модель, імплантація якої надає особистісній історичній пам'яті нової конфігурації, комплементарної для процесу взаємної ідентифікації; професійні історики

здатні сприймати запропоновану модель тільки скептично, проте вимушені погоджуватися на необхідність існування «національного примітиву» задля консолідації національної спільноти³. Оформлюючи результати своєї праці, історик тією чи іншою мірою має на увазі, що «історична наука разом із фольклористикою та етнографією наповнює змістом поняття «національний дух» і визначає структуру національних вартостей»⁴, що саме національна еліта «перетворює власну історичну самосвідомість (сформовану як результат наукового пізнання) на елемент національної свідомості й культури»⁵, зрештою, що «Коллективна пам'ять та міфи й спільна історія є сутнісними для об'єднання гетерогенної популяції в об'єднану політію та націю»⁶.

Доцільно було б звернути увагу на той факт, що зв'язок ідентичності та історії має двоїстий характер. Історичні розробки не лише суть чинником впливу на формування чи коригування усвідомлення певної ідентичності. Через специфіку предмета історичного дослідження вони самі перебувають під впливом суб'єктивності, особистості історика, тобто й від його самоідентифікації та свідомого намагання виконати «завдання історії» на користь певного варіанту з можливих у сучасному йому суспільстві візій. Таким чином, історичні студії є не лише засобом формування певної ідентичності, але й продуктом певної ідентичності, яку й намагаються обстоювати їх автори. Через це варто поглянути на сучасне структурування фахової спільноти українських істориків та конкуренції історичних наративів як певного підсумку історіографічних рефлексій дослідників. Слід, однак, зазначити, що написання національних історій як важливий складник національного відродження було і є подвійним завданням. За Е.Смітом, автори «мусять дати своїм на-

родам славному минувшину, легітимізувати їхнє прагнення до автономного або незалежного політичного існування, і водночас зробити це в академічній манері, щоб історичний родовід нації визнали сусіди»⁷. Таким сенсом належної академічності, на жаль, досить часто легковажать автори й науково-популярних, і академічних праць.

Розподіл на певні групи фахової спільноти істориків є оцінковим і здійснюється крізь призму політизації й науковості доробку. 1993 р. Я.Дашкевич виділив «серед тих істориків та псевдоісториків, які сьогодні обслуговують академічні інститути, історичні (історико-філологічні) та інші факультети українських вузів» чотири напрями діяльності: блокування українських історичних досліджень в підпорядкованій структурі; маскування москвоцентричних тенденцій гучними фразами за незмінної суті наукоподібних опусів; поверхове переключення «з підливання вульгарно-соціологічного червоного соусу до історії України на підливання національної або навіть націоналістичної синьо-жовтої підливи»; об'єктивне вивчення і викладання історії України. При цьому він застеріг, що справжній перелом в українській історичній науці має полягати в готовності виступити проти перекручень історії України «незалежно від того, з яких, часто навіть дуже патріотичних назовні, міркувань такі перекручення утворюються»⁸.

За методологічною формулою «ідей-альтернативи-покоління» В.Потульницький умовно ділить українських істориків на три покоління: 1) науковці, які відкинули марксизм і працюють переважно в конструкціях позитивізму; 2) історики, які доформовувалися в пострадянський час, і частина яких, крім позитивізму, мали можливість опанувати хоча б деякі новітні світоглядні і методологічні системи; 3) історики, які

сформувались і формуються як науковці в пострадянський час і через 15–20 років будуть готові до чергової докорінної трансформації історичної науки і зміни провідних напрямів, будуть мати якнайширшу здатність до синтезування всесвітньої і вітчизняної історії. Дослідник наголосив, що прогресивні зміни історичної перспективи відбуваються лише «при гомогенності і спадкоємності поколінь, толерантному діалозі між ними..., а не при протиставленні генерацій, і тим більше не при викресленні того чи іншого покоління з науки як «відсталого, сірого чи кон'юнктурного»⁹.

За підсумком С.Плохія, в Україні склалося чотири групи «практиків історичної професії»: більшість «об'єдналася під прапором національної парадигми», нечисленна група істориків радянської формації протестує проти націоналізації українського історичного наративу на користь ідей східнослов'янської спільності, дещо більша група обстоює позиції української державницької історіографії міжвоєнного періоду. Невеличке, але визначне коло практиків, головним чином з молодшого покоління відкидає як радянські постулати, так і догматизм у застосуванні національної парадигми та прислужництво державі, звертається на Захід у пошуках нових методів і підходів до історичного дослідження¹⁰.

Інакше кажучи, в сучасній історіографії протистоять одні одним «модерністи» й «примордіалісти» стосовно схеми націєтворення, «традиціоналісти» й «ревізіоністи» або «новатори» – стосовно розроблення історії національно-державного типу. Але саме «націоналізована» історія виконує функції легітимації держави, формування уявлень про українську націю та правомірність і правонаступність її існування, матеріально підтримується державою й обслуговує

офіційну ідеологію, а відтак водночас є «нормативною», встановлює історіографічний канон¹¹. В українській науці присутня й думка, що «національна парадигма дозволяє добре організувати фактичний матеріал і робити висновки, а переосадування історіографічних етапів... і негайний перехід до постмодерністських зразків не принесе користі»¹². Таким чином, і для України характерна «парадоксальна ситуація, коли ті дослідники на пострадянському просторі, які не працюють в жанрі національного наративу, і в цьому сенсі складають частину *mainstream* у світовому масштабі, суть маргіналами у власних академічних структурах, які, у свою чергу, маргінальні стосовно світової історіографії»¹³.

Виходить, що українська історіографія має або облишити те «застаріле» завдання національної історії, яке не дає змоги їй посісти гідне місце серед інших, «передових» історіографій, або ж терміново знайти шлях для його «нагального» розв'язання. При цьому ясно, що дотеперішні постійні «вдосконалювання» національної парадигми відповідно до вимог мінливого політичного середовища («поволі переходячи від пропагування українського державо- та націєтворення в 1990-х до святкування Переяславської угоди в 2003–2004 рр. і термінового повернення до національної ідеї після Помаранчевої революції»¹⁴) до мети не ведуть. Засадою академічності нового наративу мало б стати ретельне уникання нежиттєздатних взірців застарілих історіографічних традицій, які, натомість, залишаються потужним джерелом стереотипних кліше.

Чому ж дотеперішні нові наративи української історії залишилися непереконаливими для значної частини як народу, так і фахової спільноти? Можливо, причина полягає в тому, що в двоїстому зв'язку історичних розробок та ідентичності провідну роль відіграє досі

«другий» зв'язок: історик насамперед прагне своїми працями підтвердити «правоту» спільноти, чий варіант ідентичності поділяє. Нові праці залишаються у полі протистояння, замість вишикуватися над ним і сприяти вирішенню проблем із цієї висоти нового етапу розвитку. В іншому випадку в розвитку українських історичних студій не можна було б вбачати принаймні продовження боротьби народницької і державницької концепцій¹⁵.

У масовій свідомості українців сформувалося «поле битви» між версіями української історії, які не вповні відповідають наведеному вище «розшируванню» фахових істориків. Здебільшого йдеться про протистояння «радянської» (або «російсько-радянської») та «української традиційної» («української національної») версій. Вони мають виразне «регіональне пристосування», але водночас від 10–15% до 30–40% українців дотримуються цих версій «залежно від обставин»¹⁶. Таке протистояння має місце, головним чином, на рівні побутової історичної свідомості. Наявні ж синтези виконано за національно-державною парадигмою історіописання, у межах якої можливе існування відмінних версій визначення суб'єкта історичного процесу (етнічне чи територіальне бачення), етапів розвитку і чинників впливу, співвідношення самотності й ординарності в історії, цивілізаційних орієнтирів України. Ці версії теж мають «регіональне пристосування»: можна говорити про «академічний» та «львівський» варіанти «традиціоналістського» синтезу історії України в працях середини 1990-х – початку 2000-х років. «Академічний» синтез вузькоетнічний і містить дещо пом'якшені радянські історіографічні конструкти, «львівський» – поліетнічний, державоцентричний і містить візію сучасної України «з погляду національно-демократичних сил»¹⁷.

У будь-якому разі синтетичні історії за національно-державною парадигмою відзначалися досі тим недоліком, проти якого гостро виступає сучасна міжнародна фахова спільнота – іншуванням, тобто визначенням національного «Ми» через творення негативних образів «Інших»¹⁸. Але примітною рисою української історичної літератури залишається навіть своєрідне іншування «своїх». В основі такого іншування лежить надання частині значення й рис цілого і відчуження тих частин цілого, що не мають генералізованих ознак. В історичній дійсності реалізовувалася можливість для «певної вужчої групи» перебрати на себе «цілісний національний образ» (і при цьому постати для сусідів таким ворожим «іншим», який визначав ставлення цих сусідів до цілої нації¹⁹; історіографія, яка вважає себе зобов'язаною обстоювати історичну гідність такої групи, здатна далі виходити саме з такого змісту перебраного образу. Як зазначають передові українські автори, в історіографічній традиційній схемі тему національної історії звужувано до історії україномовної та національно свідомої еліти²⁰. Така парадигма, власне, перестає бути національною і потребує іншого визначення.

Збереження суперечливих візій минулого пов'язане з поляризацією суспільства, існуванням подвійних ідентичностей і з «реальною небезпекою для існування самої держави»²¹. Існування політично обмежених візій історичного синтезу змушує сучасних авторів ставити історіографічні завдання теж у широкій політичній термінології, як «досягнення соборності української історіографії»²². Нинішні спроби наблизитися до такої «соборності» побудовані на констатації залежності долі українців у складі чотирьох держав міжвоєнної доби від чужих їм інтересів і, головним чином, механічному поєднанні рис різних наративів.

Але, як наголошує В.Голубко, політизація досліджень історії України 40–90-х років ХХ ст. витворила її образ як «воюючої» країни, де головне завдання народу полягало у здобутті державної незалежності, а це не відбивало всієї багатоманітності суспільних процесів²³. Тож якщо на порядку денному стоїть питання при усунення з історіографії телеологічних побудов, варто було б набагато більше уваги звернути на розгляд історії України як конкуренцію певних національно-політичних проектів. Перш ніж вийти у висвітленні історії України на ширші й вузчі за націю та етнос контексти, як цього вимагає світова перспектива поглиблення історичних студій, час позбутися пов'язаних з політичною обмеженістю «візій» і перетворити арену протистояння національно- чи класово-свідомих наративів на єдину етнічну площину, у межах якої «чужі» політичні проекти якщо й реалізовувалися, то завжди у «власному», «засвоєному» варіанті²⁴.

Протиставлення «українства» політичним супротивникам, визначеним за іншими критеріями, насправді є двосічною зброєю, бо перетворює саме «українство» з етнічного означення на політичний проект. У загальноукраїнському контексті подібні кроки здатні зафіксувати непорушну прірву між дискурсами та їх носіями. 2003 р. в ґрунтовній праці А.Колодій²⁵ було проаналізовано дані соціологічного опитування, проведеного Центром соціальних і маркетингових досліджень «СОЦИС». Свою українську національність засвідчили майже 76% опитаних, російську – 21%, іншу – 3%. Якщо ж йшлося про ототожнення із соціально-національною групою, українців виявилось близько 66%, і чим далі на Схід, тим значнішою ставала розбіжність. 12,61% опитаних заявили про себе як про «радянських людей». При цьому близько 44% українців оцінили розпад СРСР з

точку зору впливу на становище в Україні скоріше негативно, ніж позитивно, менше 40% погодилися з тим, що розпад СРСР був для України позитивною подією, і виявилось, що українська ідентичність може поєднуватися з прокомуністичними настроями навіть у найбільш постраждалих від Голодомору регіонах. На думку дослідниці, значний відсоток «радянських» в Україні свідчить про денаціоналізацію частки населення, вкоріненість ідеологічних штампів у свідомості та про стійкість ідентичностей взагалі.

Національні щорічні моніторингові опитування за 1992, 2000–2006 рр. побудовані на іншому критерії самоідентифікування: мешканець населеного пункту – мешканець регіону – громадянин України – представник етносу – громадянин колишнього СРСР – громадянин Європи – громадянин світу. На 2006 рік відповідні показники становили 27,7–6,6–51,6–1,8–7,3–1,3–2,9%, причому за останній рік 1-й, 2-й, 6-й і 7-й зросли, а 3-й, 4-й і 5-й – зменшилися. «Екзотичний» же й «ефемерний» показник «громадян колишнього СРСР» мав свій пік 2001 р. (17,8%), а знижуватися порівняно з показниками 1992–2001 рр. почав лише з 2004²⁶. Вибір учасниками опитувань соціально-політичної ідентичності «радянських людей» можна, звісно, розглядати як наслідок втрати національної ідентичності (чи зради їй). Але ідентичність може втрачатися особою і тоді, коли перетворюється на начебто невід'ємний атрибут неприйнятних для цієї особи політичних проектів, тобто подібний вибір може стати наслідком не втрати ідентичності, а «виштовхування» з неї. Істотні коливання цього показника протягом 2001–2006 років досить переконливо це засвідчують.

З огляду на сучасні обрії світової історичної науки, дошкульність відставання від яких навряд чи хтось з

українських істориків відверто заперечує, шлях до бажаної й потрібної соборності можна було б шукати саме в подоланні штучного звуження понять «український народ» чи «українська нація». На нашу думку, велике значення для визначення перспективного уявлення про українські ідентичності в історичних студіях має досвід історіографії США. Прямих аналогій у цьому випадку, звичайно, бракує (хоча, безумовно, знаменним є факт, що в історіографії США немає протиставлення «американців» і «лоялістів» доби Американської революції; там протиставляються «американські віги» – борці за незалежність та «американські лоялісти», прибічники Британської Корони). Але для нас вельми корисні американські оцінки значення національної єдності та боротьба із загрозами, на які вона наражається.

Можна твердити, що за чітких орієнтирів подальшого поступу в здобутках

сучасної світової історіографії українська розвивається за власними закономірностями, обираючи найадекватніші шляхи і прийоми пов'язання новітніх історичних методів з актуальними потребами не до кінця трансформованого суспільства. Ідея прискорення цього процесу уникненням надмірної залежності від дидактично-виховних завдань історії та форсованого розмежування між різними рівнями функціонування історичних знань у суспільному житті не набула поки що поважної підтримки. Натомість видається бажаним посилення уваги до доцільної сьогодні «нормативної» історіографії. Сучасний національний наратив не може містити ані рудиментів телеології, ані протиставлення певних верств населення «народу», ані регіональної чи то пак політичної «відчуженості» (чи, навпаки, «генералізації»). Ані глорифікація, ані демонізація проектів націєтворення, відомих у минулому, не сприятиме виконанню сьогоднішніх завдань.

Література і примітки

¹ Див.: *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 5–8, 9–14.

² Див., зокрема: *Яковенко Н.* До питання про методологію вивчення історії України // *Гене́за : Філософія. Історія. Політологія.* – 1996. – № 1(4); *Касьянов Г.* Ще не вмерла українська історіографія // *Критика.* – К., 2002. – Ч. 4; *Стельмах С.П.* У пошуках утраченої правди: теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії // Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Вісник. Історія. – 2002. – Вип. 63–64; *Яковенко Н.* Одна Клію; дві історії // *Критика.* – К., 2002. – Ч. 12; *Заши́льнік Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть.* – Львів, 2004; *Касьянов Г.* «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Там само; *Гломозда К.Ю.* Стан української

історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // *Магістеріум.* Вип. 17. Історичні студії. – К., 2004; *Грицак Я.* Українська історіографія. 1991–2001: десятиліття змін // *Україна модерна.* – Київ; Львів, 2005. – Ч. 9. Див. також: *Масненко В.* Розвиток національної свідомості українців XX ст.: новітня вітчизняна історіографія проблеми // *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття».* Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення – Чернівці, 2001. – Том 1.

³ *Масненко В.В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // *Укр. іст. журн.* – 2002. – № 5 – С.52–53.

⁴ *Жмир В.Ф.* На шляху до себе. Історія становлення української національної свідомості. // *Філософ. і соціол. думка.* – 1991. – № 4. – С. 150.

⁵ *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз). – К., 1998. – С. 230.

⁶ Kuzio T. Ukraine: state and nation building. – London; New York, 1998. – P. 201.

⁷ Плохій С. У пошуках української «золотої доби» // Критика. – 2002. – Ч. 4. – (24 трав. 2004 р.). – <<http://krytyka-kiev.ua/articles/s7-4-2002.html>>.

⁸ Дашкевич Я. Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т.Шевченка // Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 13.

⁹ Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 37.

¹⁰ Плохій С. Уявляючи ранньомодерну Україну // Критика. – 2005. – Ч. 9.

¹¹ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 280; Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть. – С. 60, 67–68; Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії // Там само. – С. 75.

¹² Зашкільняк Л.О., Сирота Р.Б. Міжнародна наукова конференція у Львові «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти» // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2. – С. 152.

¹³ Миллер А.И. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – С. 21.

¹⁴ Плохій С. Уявляючи ранньомодерну Україну.

¹⁵ Див.: Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1(4). – С. 118–123; Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С. 87.

¹⁶ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 р.? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) : 36. наук. ст. – К., 2000. – С. 69–70; Грицак Я. Тяжке примирення // Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К., 2004. – С. 131.

¹⁷ Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть. – С. 85.

¹⁸ Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого // Критика. – 2006. – Ч. 1–2.

¹⁹ Див.: Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 6. – К., Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 90–101.

²⁰ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 р.? – С. 72.

²¹ Зашкільняк Л.О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 95.

²² Див.: Калакура Я.С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник Київського національного університету. – Серія «Історія». – Вип. 54. – К., 2001. – С. 10–14; Удод О.А. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 201.

²³ Голубко В. Проблеми історії України другої половини XX століття // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – С. 201.

²⁴ Про множинність проектів національного будівництва на українських етнічних землях див., зокрема: Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 р.? – С. 73; Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – С. 207.

²⁵ Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. – К., 2003. – С. 35–55.

²⁶ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С. 72, табл. f3; Паніна Н.В. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 39, табл. f3.

Історичні традиції в Україні та регіональні впливи

Володимир Бойко

Volodymyr Boiko

Historical Traditions in Ukraine and Regional Influences

This article studies the role of historical traditions in the formation of Ukraine's distinct regions. It focuses on the regions where the greatest political changes have taken place in recent years. In principle, it agrees with the thesis that there is a correlation between the length of time a region of Ukraine was incorporated into the political system of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Early Modern period and modern political patterns. At the same time, the author stresses the mediated nature of this tie, as well as the role of local self-government, and national and social factors. The author also echoes the idea that the period of modernization was decisive for Ukraine, because during this period, millions of peasants moved to cities. To support this, the author cites records of the first democratic election in Ukraine: the municipal campaign of 1917. They demonstrate that at the beginning of the 20th century, Ukraine was dominated by the city of Kyiv. National traditions took root in the cities of the Kyiv region to such an extent that Soviet power was unable to destroy them, only to suppress them. The presence or absence of the national traditions of Ukrainians or of other peoples in Ukraine currently determines the politics of various regions.

Феномен політично поляризованого за регіональною ознакою суспільства вочевидь не є унікальним у світовій практиці. Так чи інакше він може проявляти себе у будь-якій країні, яка претендує на те, аби вважатися демократичною. Адже такого роду системи побудовані на динамічному та постійному конфлікті інтересів, втім з відповідними механізмами розв'язання неминучих суперечок. Щодо України, то за час, що пройшов з минулих президентських, а тепер вже й парламентських виборів зроблено чимало спроб пояснити причини ситуації що склалася. З-поміж іншого А.Колодій вважає за необхідне «...визнання глиби-

ни та докладного вивчення усіх аспектів українського регіоналізму, у тому числі й такої його риси, як поляризованість політико-культурних орієнтацій»¹.

Спробуємо розкрити вплив історичних традицій на прикладі тих регіонів, де останніми роками сталися найбільші зміни. Історичні традиції розглядаються нами, насамперед, в частині домінуючих методів державного управління, що використовувалися в минулому на певних теренах України.

Сучасний дослідник М.Рябчук звертає увагу на те, що, так би мовити, «помаранчеві» регіони більш-менш збігаються з поширенням на українських теренах у минулому Речі Посполитої².

Мабуть, все ж таки це деяке спрощення. На наш погляд, коректніше говорити про низку держав, які в різні часи поширювали свою владу на терени України, насамперед про Гетьманщину як український витвір, та порівнювати їх між собою. І тоді дійдемо висновку, що обов'язковою складовою минулого згаданого регіону є наявність елементів демократичного правління, зокрема місцевого самоврядування. З таким самим успіхом можна згадати й популярну тезу – кордон Європи проходив на околиці останнього східного міста, яке отримало Магдебурзьке право. Вочевидь, йдеться про певні засади, які закладалися в свідомість ще за доби середньовіччя, й, може, навіть не усвідомлюються тепер нинішнім населенням окресленого регіону. Тим часом вони значною мірою є основою для історико-культурних та психологічних особливостей у мотиваційній частині поведінки громадян нинішньої України.

Водночас ми вважаємо, що зв'язок тут лише опосередкований. Він існує насамперед завдяки реалізації української ідеї, яка включає в себе й притаманні європейській спільноті цінностей таких, як індивідуалізм, демократія, правова держава. Щоправда з деякими застереженнями, які стосуються периферійного розвитку України відносно європейської цивілізації. Та як би там не було, а саме на названій території українських рух пройшов у XIX ст. всі класичні етапи свого становлення³.

І наприкінці XX ст. означений зв'язок між минулими особливостями державного управління та політичними симпатіями місцевого населення проявився не однозначно. Тоді суспільні процеси демонстрували дещо інше, ніж в останні два роки, політичне позиціонування в Україні. Найнаочніше його можна продемонструвати на прикладі президентських виборів 1994 р., коли

Україну політологи намагалися поділити на Лівобережну та Правобережну. Тобто тоді було зрозуміло, що є західні області (Галичина, Волинь, Поділля, Буковина, Закарпаття), де в різному ступені, але домінувала українська національно-демократична ідея. Всі вони колись входили до складу держав, де існували принаймні елементи демократії. З певними застереженнями схожі настрої демонструвала й столиця, де втім зростала байдужість виборця. На решті території України переважали ліві впливи, причому ортодоксального гатунку. І це нікого не дивувало, адже тут домінувала радянська, а до того російська традиція й, відповідно, зазначений регіон начебто протиставлявся у масовій свідомості західному, що, власне, й стало джерелом пошуку «двох Україн».

Щоправда, вже тоді простежувалися красномовні нюанси. Ліві абсолютно панували на Сході та Півдні й мали серйозні проблеми в Центрі. Це явно псувало біполярну модель. До того ж тут спостерігався доволі високий вплив національно зорієнтованих соціалістів, а саме – на півдні Чернігівщини, на Полтавщині та на Київщині й Черкащині. Часом він зростав до таких розмірів, що, скажімо, місцеве керівництво в одному з південних районів Чернігівщини на початку 2002 р. в розпачі вигукувало: «Звідки ця пошесть взялася на нашу голову?». Принагідно відзначимо, що тепер місце соціалістів впевнено посіла інша ліва та опозиційна до центральної влади, схильна до радикальних заяв і кроків сила з українським забарвленням – Блок Юлії Тимошенко.

В міру зміцнення авторитарної моделі управління в Україні перевага серед виборців лівих сил чим далі, тим більше не знаходила адекватної реалізації у владі. За таких умов вона доволі непогано грала на різнобарвних політичних симпатіях, по суті спекулюючи на

них. Вершиною маневрування стали президентські вибори 1999 р. Гасла «Схід і Захід разом» тоді ще не було, але створена альтернатива об'єднала, здавалося, протилежні підходи до розуміння майбутнього України, не кажучи вже про різні історико-культурні традиції. Почулись навіть розмови про нові конфігурації серед політичних сил. Зокрема, Я.Грицак висловив думку: «...Донецькі шахтарі... влітку 1991 р. вирішили, що з прагматичних міркувань їм краще переорієнтуватися з союзної Москви на незалежний Київ. Цей союз може повторитися знову, в чому перекоонує недавня (листопад 2000 р.) підтримка донецьких шахтарів уряду Віктора Ющенка у його протистоянні з українськими олігархами»⁴.

Але не сталося, незважаючи на те, що за різних обставин та урядів переговори між українськими політичними чинниками кілька разів підходили до такого варіанта. Натомість руйнація авторитарного режиму відкрила значною мірою несподівану для багатьох політичну карту України. Так, спілкуючись осені минулого року з колегою у Севастополі нам довелося заперечувати висловлену ним думку щодо традиційного поділу України на східну і західну. Втім на зауваження, що Чернігівщина чи Сумщина географічно належать до північного сходу, пролунала відповідь – вони прозахідні. Ми також спостерігали цілком щире здивування представника Донецька стосовно результатів голосування на цій ще недавно червоній території й нерозуміння мотивів того, що сталося. Насправді виявилось, що та частина Лівобережжя, яка колись належала до Гетьманщини – не Донбас, і реакція її населення на тотожні події, незважаючи на однакове за часом перебування у складі радянської держави, все ж таки суттєво відрізняється. Часом настільки, що можна було почути, що-

правда вже постфактум, таке міркування одного з організаторів кампанії В.Януковича зразка 2004 р. на Чернігівщині: взагалі-то він бажав перемоги В.Ющенку, а працював на його опонента, аби зменшити ступінь фальсифікації в області. Тож масова заміна членів виборчих комісій та спостерігачів на Чернігівщині перед третім туром голосування на представників Донбасу відобразила глибоку недовіру його лідерів до мешканців цього північно-східного регіону України, співмірну хіба що з подібними почуттями до Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині чи Поділля.

На наш погляд, вирішальним для формування регіональних особливостей України став період її історії, пов'язаний з переходом до індустріального суспільства. Якщо подивитися на карту східної та центральної Європи, то там наприкінці XIX – на початку XX ст. існувала російськомовна Варшава у польськомовному оточенні, німецькомовна Прага у чеськомовному середовищі. Наступне створення тут національних держав та процеси національного відродження, які збіглися в часі з доволі інтенсивною урбанізацією, привели до зміни характеру зазначених міст. Тож російськомовний Київ в українськомовному оточенні, так само як інші міста, добре вписувався у тогочасний контекст – так реалізовувалась імперська політика.

Українська держава на початку XX ст., на відміну від своїх сусідів, зазнала поразки, щоправда не абсолютної. Більшовики змогли перемогти не в останню чергу через те, що пішли назустріч деяким національним домаганням. Найбільшою їх поступкою стало утворення квазі-держав – радянських республік. В умовах українізації 20-х – початку 30-х рр. та прискорення економічного розвитку з супутнім масовим переселенням українських селян у

російськомовні міста, як уже зазначалося у сучасній українській історіографії, останні мали б чекати змін, подібних до тих, що сталися за схожих процесів у польській та чеській столицях. Тобто модернізація суспільства потенційно несли очевидну загрозу панівному режиму. До речі, ще наприкінці XIX ст. М. Драгоманов стверджував – без зміни національно-політичного характеру міста справа українського національно-визвольного руху буде безнадійно програна. Від себе додамо – успіх у цій справі створював основи для майбутньої перемоги української ідеї.

Під таким кутом зору знищення політики українізації разом з її фізичними носіями та розгортання голодомору 1932–1933 рр. виглядають цілком послідовними кроками влади, яка боролася за своє існування та контроль над Україною не добираючи засобів. У результаті модернізація відбулася за сценарієм панівного режиму, а українські міста на радянській Україні так і залишилися російськомовними і фактично стали провідниками політики радянської держави на навколишніх територіях. Через них пройшли десятки мільйонів колишніх селян, що, між іншим, забезпечило домінування російської авторитарної традиції державного управління з очевидними й дотепер наслідками. Однак на зламі радянської доби все ж таки в деяких містах виникли умови для відродження національної ідеї, інші – й надалі були до неї байдужими, якщо не ворожими.

Пояснити це явище, на нашу думку, певною мірою допоможуть деякі матеріали короткого, але надзвичайно важливого в історії України періоду, який В. Винниченко назвав відродженням нації. Події Української революції 1917–1921 рр. стали свого роду підсумком всього попереднього розвитку, яскраво висвітлюючи здобутки і проблеми

української ідеї, разом з тим давши потужний поштовх для майбутнього. Серед іншого привертають увагу результати виборів до міських дум в Україні 1917 р. Йдеться про перші демократичні вибори на території колишньої Російської імперії, до якої входила тоді й Наддніпрянська або велика Україна. На них українські сили вперше відкрито виступили як конкуренти російських. Проходили вибори з червня по вересень за пропорційною системою на засадах загального, рівного, прямого і таємного голосування. Це й дає змогу тепер робити деякі порівняння та узагальнення, спираючись на числа.

У цілому, справа виглядає так, що українські сили їх програли – за нашими даними всі списки, навіть із врахуванням голосів, одержаних у блоках з російськими, єврейськими, польськими політичними силами, ледве набрали 12,15% голосів. Більшість з них припадає на український соціалістичний блок у складі українських есерів та есдеків. Решта – це їх самостійні списки, а також есефів й об'єднані українські списки. Найгірша ситуація з українськими списками складалася у великих містах (крім Києва) та промислових центрах, краще – в середніх, де іноді українські списки святкували перемогу, але частіше це траплялося у малих містах. Треба зауважити, що в середньому лише третина мешканців тогочасних міст була українцями з походження. Недаремно Т. Гунчак назвав міста «ахіллесовою п'ятою української революції»⁵. В умовах яскраво виражених національних гасел навряд чи українці могли розраховувати на суттєву підтримку інших громад. Захопити ж національними гаслами, навіть у поєднанні з соціалістичними, вдалося трохи менше половини українського населення міст.

При цьому явно виділяється кілька територій. Відносно однорідний регіон

склали Полтавщина, Київщина і, частково, Чернігівщина (за рахунок півдня та губернського центра) – 32,5%, 20,3% і 13,4% відповідно. Лише три названі губернії, що охоплювали ледве третину населення та території майбутньої УНР, дали майже 67% голосів, одержаних за українські списки в цілому по Україні. На Полтавщині взагалі можна говорити про перемогу українських сил – вони фактично мобілізували всіх, хто так чи інакше вважав себе українцем. Показово, що під українські прапори тут ставали діячі, подібні яким в інших регіонах виявлялися доволі далекими від української ідеї. Так, в Переяславі український національно-демократичний список очолив такий контраверсійний політик як Г.Хрустальов-Носарь (перший голова першої петербурзької ради робітничих депутатів 1905 р.). Це аналог Н.Махна, але на Полтавщині. Результат виявився феноменальним – 60% голосів. Щось подібне відбувалося в багатьох малих та середніх містах регіону. Так, в Чернігові українсько-польський блок, здобувши 27% голосів, тим самим сконцентрував усі голоси відповідних національних громад міста. Для порівняння – в Києві українські соціалісти одержали трохи більше 20%, і ще понад пів відсотка – есефи, що в сумі становило дві третини від українського населення міста і вважалося великим успіхом.

На іншому полюсі перебували Херсонщина і, особливо, Таврія. Українські списки тут зібрали незначну кількість голосів – від 5% до 3%. Перехідне становище займали Волинь і Поділля (10,7% і 14,4%), що за своїми показниками наближалися до центрального регіону, та Катеринославщина і Слобожанщина (7,8% і 6,1%), що скоріше нагадували Херсонщину й Таврію. Власне, сама наявність самостійного українського списку на півдні чи сході – то доволі рідке явище, на

відміну, скажімо, від Полтавщини чи Київщини.

Аналізуючи результати виборчих кампаній 1917 р. (як міської, так і до Установчих зборів), В. Верстюк кілька років тому зробив такий висновок: «Вона [Україна] не ліво- чи правобережна, а киевоцентрична. Найбільший відсоток голосів за українські національні списки був відданий у губерніях, сконцентрованих навколо Києва з обох берегів Дніпра»⁶. Тобто йдеться про території, де колись існувала українська козацька держава.

На підтвердження нашої думки наведемо також міркування І.Лисяка-Рудницького, висловлені ним на початку 60-х рр. минулого століття. Історик наголошував на необхідності «відрізняти основні українські землі, де національний рух устиг запустити коріння в дореволюційну добу, від тих, що залишилися пасивними в націотворчому процесі»⁷. До перших на теренах Австро-Угорської імперії він відносив Галичину та Буковину, а Російської – Лівобережжя, Слобожанщину, південну Україну та Правобережжя. При цьому роль географічного ядра українського руху дослідник відводив колишній Гетьманщині на Лівобережжі – Полтавській та Чернігівській губерніям, наголосивши на проблемах Слобожанщини, а особливо Півдня. Зрозуміло, що це умовна схема і вона страждає багатьма вадами, насамперед спрощенням. Але висловлений дослідником підхід, хоча й з деякими зауваженнями, актуальний і дотепер.

Цікаво, що такого роду висновки пройшли повз увагу значної частини тих, хто займається практичною політикою та її аналізом. Можливо, тоді було б менше здивувань і несподіванок, а дії політиків різних кольорів – адекватнішими. Між іншим, нехай в значно глобальнішому контексті, А. Тойнбі свого часу висловив таку думку: якщо та чи

інша цивілізація, не вичерпавши свого потенціалу, буде поглинута іншою, то це не обов'язково означає її кінець. Може пройти деякий час (досить тривалий) і нібито знищена цивілізація поновить своє існування, причому саме на тому етапі, де її було перервано⁸.

Як би там не було, але практика довела, що традиція явище напрочуд стійке, незважаючи на всі катастрофи і проблеми на колонізованих землях. Домінуючу роль відігравав і відіграє у її відтворенні Київ. З власних, уже сучасних спостережень, наведемо такий факт: під час другого туру президентських виборів 2004 р., пояснюючи мотиви голосування своїх земляків, сільський голова колись найбільшого села в Україні зазначив: «Вони живуть київським духом». Щоправда, саме катаклізми минулого спричинилися до того, що для пригадування напівзабутого, виходу прихованих, але живих особливостей на політичну арену в центральній частині України знадобився довший час, ніж в західній – приблизно п'ятнадцять років.

А навіть їх виявилось недостатньо на південному сході, особливо в Донбасі, для подолання тоталітарної та авторитарної спадщини – бо не було з чого відтворювати нові національні форми політичного діалогу, не існувало для них ґрунту, а все що пригадувалося місцевими мешканцями фактично обмежувалося недавнім минулим з характерним для нього абсолютним домінування силових методів управління. Тобто, немає української історичної пам'яті – не існує відповідної ідентичності, відсутні демократичні традиції управління. Показово, що гід у Донецьку, розповідаючи про місто, гордо констатувала у червні 2004 р. – у нас всі назви патріо-

тичні (в сенсі радянські). Між іншим, ці символи мають й зворотній вплив на свідомість людини, регенеруючи її уявлення.

Лише тепер, як не дивно, виникають необхідні умови для подолання розбіжностей, нехай і у вигляді масового переселення донецьких до Києва з наступним їх злиттям із столичними правлячими колами. Можливо, ці процеси, на думку С.Лепявка, приведуть до того, що ми поступово забудемо про донецьке угруповання, як тепер не згадуємо про дніпропетровське. Питання в тому, яка традиція візьме гору. В принципі, зрештою мала б домінувати столична, і, відповідно, центрального регіону. Але йдеться про тезу, яку треба довести на практиці. А поки що маємо до болі знайомий і доволі небажаний розподіл симпатій виборців за принципом «наш» – «не наш» на емоційному рівні, ще й у регіональному вимірі. На наш погляд, нинішнє регіональне зростання політичних симпатій в Україні має принаймні столітню історію й опосередковано зумовлене попереднім пануванням тих чи інших держав на її теренах. Свого часу радянський режим досяг можливого для себе максимуму в справі контролю над Україною. Для цього він перервав природний процес, так би мовити, націоналізації українських міст, підірвавши тим самим демократичні традиції управління, що мали місце в минулому. Однак понад його сили виявилось знищити ті прояви української національної спадщини та інших народів, які вже встигли вкоренитися в містах у дореволюційні часи. Саме вони визначили й визначають тепер характер розподілу впливів різних політичних сил у регіонах.

Література

- ¹ Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. Україна – регіональний вимір. – Вип. 3. – К.: 2006. – С. 78.
- ² Taras Kuzio, Lucan Way, Adrian Karatnycky, Mykola Riabchuk. Preview of the 2006 Ukrainian Parliamentary Elections. [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – [Washington], 2006. – Режим доступу: http://www.wilsoncenter.org/common/dsp_popup.cfm?media_link=KI/KI_20060131.wmv&title=Watch%20the%20Video%20%28Windows%20Media%20Player%29.
- ³ Забужко О. Філософія української ідеї і європейський контекст. – К., 1993. – С. 31.
- ⁴ Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // Український гуманітарний огляд. – Вип. 4. – К.: 2000. – С. 27
- ⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина 20 століття. – К.: 1993. – С. 97, 98.
- ⁶ Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію // Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – К.: 2000. – С. 116 – 117.
- ⁷ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе в двох томах. – К.: 1994. – Т.1. – С.153.
- ⁸ Тойнбі А. Дослідження історії. – К.: 1995. – Т. 2. – С. 27.

Екстремі сепаратизму
vs. ідеології соборності:
історичні підстави,
політичні форми і
дискурсивні фрейми

Людмила Павлюк

Lyudmyla Pavlyuk

***Extremes of Separatism vs. Ideologies of Unity:
Historical Foundations, Political Forms, and Mass Media Framing***

This article examines the public debate in Ukraine surrounding the issue of federalism, and the practical steps taken by regional elites aimed at increasing the cultural and political distance between various parts of the country. The factual basis for the research is the sequence of disintegrative processes in Ukraine since independence. The article isolates and identifies the main reasons for separatist movements: differences in the historical and cultural traditions of various regions, the struggle of regional elites for access to power during electoral campaigns, and external political support for separatist ideologies. It identifies the role played by confrontational discursive strategies in the spread of disintegrative projects, and emphasizes the importance of mediating discourses to the process of the political consolidation of society.

Дискурси аналізу міжрегіональних стосунків в Україні зазвичай обертаються навколо двох доволі гострих і не зовсім сумісних між собою тез: про вигаданість і штучність регіональної проблеми і про надзвичайну її гостроту. Обґрунтовують ці тези, апелюючи до різних сторін і сторінок ще доволі короткої історії незалежності: чи то до здобутків соборності, чи то до прецедентів відцентрових рухів цього періоду.

Ідея соборності практично зреалізована у 1991 р., коли Україна з'явилася на політичній мапі як незалежна держава. У нормотворчому дискурсі патетичне слово «соборність» здобуло свій більш технічний, політологічно дефінований відповідник – унітарна форма державно-

територіального устрою. Відповідно до статті 2 Конституції Україна є унітарною державою. Це офіційне визначення, позбавлене поетичних конотацій «соборності», утворює чітку структурну опозицію із поняттям федерального устрою. Навколо ідеологічної антитези унітаризму – федералізму вирують гострі дебати: противники унітаризму наділяють це поняття негативними конотаціями «авторитарності», а опоненти федералістичних програм говорять про спричинену такими програмами загрозу державності.

Від початків існування незалежної України успіхи та надії соборності загрожено дезінтегративними процесами. Можна висловитися і більш оптимістично: сепаратні рухи випробовують

на міцність національну ідею у її сучасній формі (чи перевіряють її наявність, шліфують її форми), спонукають до удосконалення законодавчого регулювання та духовної консолідації суспільства.

Хроніка загострення регіональної теми, посилення дезінтеграційних процесів в Україні доволі промовиста:

1990–1991 рр. – гасла федералізму винесені на публічний розгляд; прозвучали заяви про необхідність створення (чи відродження) Донецько-Криворізької республіки;

1994 р. – проросійське керівництво Криму проводить політику ізоляції Криму від України;

2004 р. – з'їзд представників місцевого самоврядування у Сіверськодонецьку постановив провести референдум щодо створення Південно-Східної автономної республіки;

2006 р. – хвиля «мовних сепаратизмів» (міськради Харкова, Севастополя, Донецька, Луганська, Миколаєва, Дніпропетровська та Одеси, а також ряд обласних рад ухвалили рішення про надання російській мові статусу регіональної);

2006 р. – Феодосійська міська рада та Верховна Рада автономної республіки Крим проголосили Крим територією вільною від НАТО.

Дезінтегративними процесами тут названо явища різного порядку: і сепаратистські програми, метою яких було фактичне підпорядкування іншій державі, і проекти федералізації, які послаблюють політичну інтегрованість України, і рішення, спрямовані на утвердження регіональної окремішності. Можна додати до цього протистояння між центральними і місцевими органами влади із кадрових питань, тиск на призначених президентом провідників його політики у регіонах. Заклики Вітренко до організації «добровольчих загонів» у Кри-

му 2006 р. та елементи військового самоврядування у формі «козацьких формувань» на півострові надали політичним ексцесам відцентровості експліцитних мілітарних відтінків.

У мас-медійному дискурсі аналізу міжрегіональних стосунків слово «сепаратизм» використовують як риторичну форму на означення будь-яких відцентрових рухів. Тобто воно вживається і у вузькому значенні – стосовно власне проєктів відокремлення, і у «публіцистичному» сенсі – на означення федералістичних та культурно-автономізаційних проєктів. Наскільки виправдана мас-медійна риторика «сепаратизму» у стосунку до федералістичних програм? Основний аргумент критиків таких програм – вони суперечать букві закону, законодавчому визначенню адміністративно-територіального устрою. Виходячи із нормативних засад, федералістські проєкти становлять загрозу конституційному ладу. Окрім того, політична практика свідчить, що програми дезінтеграції – незалежно від закладеного у них ступеня цієї дезінтеграції – виникають не через прогресистські наміри, а як елемент політичного торгу і тиску.

І навпаки, риторика самих авторів федералістських проєктів спрямована на виправдання ідеї регіональних суверенітетів. Напередодні парламентських виборів 2006 р. медіа, які просуvalи на ринок ідеології федералістичну ідею, обґрунтовували сумісність ідеї держави та ідеї федерації, апелюючи до різниці у значеннях між «пухнастим» федералізмом і сепарацією: «Федералізація не передбачає розколу держави»; «Федералізація – це не сепаратизм. Це – уникнення сепаратизму»¹.

Як суспільство в особі аналітиків і масових медіа трактує *причини* виникнення регіональних «сепаратизмів» різного ґатунку? Розглянемо три основні комплекси чинників генерування

міжрегіональних конфліктів: історико-культурний, політичний та зовнішньополітичний.

Історико-культурний чинник відцентрових тенденцій у сучасному українському суспільстві пов'язаний з історичними відмінностями регіональних доль. Зокрема, територія сучасної Львівщини була частиною таких державних утворень, як Галицько-Волинське князівство, Австро-Угорська імперія, Польська держава, Радянський Союз. В історію Донецького регіону вписані такі культурні топоси, як Половецька земля, держава скіфів, Казарський каганат. Втім, місцеве населення веде відлік свого цивілізаційного віку від початків промислового освоєння краю. Якщо історична тожсамість Галичини значною мірою оперта на культурну пам'ять та досвід Австро-Угорської імперії, на сході ідентичність формувалася переважно під впливом політики Російської імперії в обох варіантах. Фантомний біль колишньої належності до різних культурних центрів на заході і сході працює і донині як невидима ментальна гравітація, яка задає напрям стихійних ідентифікаційних процесів та їх раціональних формул-обґрунтувань. У сучасному публічному дискурсі цивілізаційні символічні різниці між «Сходом» і «Заходом» виступають як базова культурна «матриця» незгод із геостратегічних питань: «...На сьогодні (ми, до речі, проводили з цього питання дослідження) все ще існує поділ суспільства на Захід і Схід. Цей поділ проявляється у таких питаннях, як НАТО, ЄС, ЄП, російська мова» (Є.Копатько, Донецький інформаційно-аналітичний центр, День, 8.06.06).

Наступним важливим (а головне – прагматично осяжним) чинником генерування дезінтегративних пристрастей є чинник електоральних політичних протистоянь. Ідея дезінтеграції зазвичай

процвітає у масовій свідомості і проривається у публічний дискурс у революційно транзитивні періоди, як це трапилося в Україні у 1991 і 2004 р. У період боротьби за незалежність України на Донбасі розглядали такі можливі варіанти розвитку подій, як існування регіону у вигляді автономії у складі України або й перетворення його на окрему державу. Прихильників форми федеративного устрою національно-демократична преса того періоду затаврувала, а їх домагання були нейтралізовані національно погодженими програмами «соборності», зокрема й у вигляді результатів референдуму про незалежність України. У 2004 р. сепаратистський проект ПІСУАРУ з'явився як безапеляційний політичний ультиматум: з'їзд у Сіверськодонецьку постановив провести референдум стосовно створення Південно-Східної автономної республіки у разі, якщо В.Януковича не визнають президентом України. Посилення теми сепаратизму у 2004 р. аналітики однозначно пов'язували із конфліктогенною атмосферою боротьби за владу під час виборів, а більш спеціально – із необхідністю політично запевнити існування регіональних олігархій. «Основа сепаратизму – донецьке фінансово-політичне угруповання, його економічні інтереси і боротьба за владу» – стверджував політолог В.Полохало. Тому прогноз позитивного розв'язання конфлікту і можливості негативного висліді сепаратистських домагань однозначно були поставлені у залежність від успіху чи поразки антиолігархічної кампанії: «якщо антиолігархічну складову Помаранчевої революції не реалізують, в Україні буде збережено основу для конфліктів», «ми будемо мати ті тенденції сепаратизму, які сьогодні є» (*Поступ*, 8.12.04).

Після з'їзду представників місцевого самоврядування у Сіверськодонецьку Генеральна прокуратура України висунула

звинувачення голові Луганської облради В.Тихонову в зазіханні на територіальну цілісність і недоторканість України. У червні 2005 р. подібне звинувачення було висунуте колишньому керівникові Харківської облдержадміністрації Є.Кушнарьову. Автори програм та ініціатори рухів були обмежені, але не покарані. Експерти звертають увагу на те, що тема сепаратизму віддана на відкуп «політичній доцільності», а можливість різночитань закладена в Конституції: Україна проголошена унітарною державою уже після того, як була створена Кримська автономія.

Через те, що у 2005 р. щодо ініціаторів сепаратистських рухів були прийняті напівзаходи, у 2006 р. ця тема зайняла напівлегальне, а чи й легальне становище. Не лише сайти у стилі «анти-оранж» чи видання у дусі «2000» надруковано волали про позитиви федералізації. Напередодні парламентських виборів 2006 р. респектабельна демократична газета «День» вмістила статтю «Перспективи федералізму України», щоправда, під рубрикою «Передвиборча агітація». Автором статті виступив О.Сало – колишній начальник УМВС у Львівській області, який, втомившись переконувати львівську громаду у своїй політичній нейтральності та непричетності до фальсифікацій під час президентських виборів, виступив як кандидат від блоку Вітренко і у такому поважному статусі потішив публіку федералістським трактатом. Поволі «справи про сепаратизм» стали справами про «так званий сепаратизм». Щобільше, колишні звинувачувані швидко перейшли у наступ. Керівник виборчого штабу Партії регіонів Кушнарьов заявив, що вимагатиме порушення кримінальної справи за фактом фальсифікації справи про сепаратизм, а у лютому 2006 р. адвокати Кушнарьова звернулися до Президента України із проханням припинити справу

про сепаратизм і відновити справу про загрозу конституційному ладові через помаранчеву революцію. Отож, реставрація теми федералізму і її легалізація стали засобом тиску на політичних опонентів і помсти за результат виборів.

Якщо внутрішня проблематика дезінтегративності обертається навколо аргументів доступу до влади еліти східних регіонів, то *фрейми зовнішньої значущості* проблеми тяжіють до акцентування проблем національної безпеки. У дискурсі національно-демократичних медіа сепаратизми періоду президентської кампанії 2004 р. однозначно були оцінені як «московський проект», «продовження гри російських політтехнологів». Газета «Високий Замок» писала у грудні 2004 р. із посиланням на публікацію в «Уолл Стріт Джорнал» американського експерта В.Сокора: «Росія розробила «федеральні» проекти для створення «федеративних одиниць» під протекторатом Москви на територіях інших держав», «наступним кроком є неофіційна, але фактична абсорбція цих одиниць у російську орбіту й маніпулювання відносинами між центром «федеративної» держави і її складовими шляхом нацькування їх одне на одного».

В аналізі теми «мовних сепаратизмів» 2006 р. мотив безпеки та консолідації також виходить на чільне місце, хоч, здавалося б, ішлося про цивільну проблему, яка ніколи не досягне вибухонебезпечного рівня. У контексті «прикордонної» ідентичності України і її подвійної цивілізаційної належності культурна проблематика легко набуває травматичного характеру. Парад мовних суверенітетів у 2006 р. був фактично підготовлений попередніми етапами політичної експлуатації мовної теми, наприклад, коли телереклама у час президентської кампанії 2004 р. ділила українців на три сорти за мовною ознакою. Якщо східноукраїнські політики і медіа трактують

мовні сепаратизми як форму «реалізації передвиборних зобов'язань», то західно-українські національно-демократичні медіа ставлять цю проблему у контекст зовнішніх загроз, зміни балансу сил у стосунках із Росією: «Увесь цей «переможний парад» із наданням російській мові статусу регіональної у ряді областей – лише продовження цинічної політтехнології кремлівського політтехнолога Глеба Павловського по розколу України. Півтора року тому цією політтехнологією Росія планувала вбити двох зайців: через поділ України, зокрема й з мовного питання, забезпечити Януковичу перемогу на президентських виборах. І водночас послабити і знекровити Україну, щоб у подальшому було простіше нею маніпулювати...» (Балюк Н., «Високий Замок», 5.06.06).

У період розгоряння конфлікту у Феодосії навколо корабля Сполучених Штатів та військових навчань «Морський бриз» закордонне авторство проекту громадянського неспокою на півдні країни було визначене ще більш дошкульно і недвозначно: «...Сценаристи останніх антинатовських протестів у Криму сидять у Москві. Де, як і коли їх організовувати, визначається за «свистком» з Москви. «Кнопка», якою визначається вмикання і вимикання активності Вітренко, перебуває в руках Кремля, куди Вітренко регулярно навідується для інструкцій»².

Отож, тема «мовного» і «антинатовського» сепаратизмів була вписана у тему інформаційної війни із Росією, яка окрім культурного та геостратегічного напрямку, розгорталася також на економічному фронті: «економічна блокада», «газова війна», «молочна» і «м'ясна» атаки Росії на Україну». «Військовий» настрій і кризовий стан («економічна криза», «конституційна криза», «парламентська криза») схиляв громадську думку до радикалізму, непримиренної

позиції щодо авторів дезінтегративних проектів: «Українська влада мусить терміново змусити всіх згадати норми Кримінального Кодексу, відповідно до яких існує покарання за державну зраду, підбурювання до сепаратизму, участь у сепаратистських діях та шпигунство»(там само).

Однак перспектива реалізації жорстких заходів як способу виходу із криз значно ускладнена риторичною можливістю подати боротьбу із сепаратизмом як проблему недемократичного тиску влади. Зіткнення аргументів «посилення влади і консолідації країни» із аргументами «захисту прав меншин», «захисту громадянських цінностей і свобод» – це проблема не лише регіональної політики. Намагання реалізувати радикальний проект перебудови суспільства наштовхнулися на спротив тих його частин, які втілюють проект консервації в Україні імперських ознак. Політичні групи і медіа демонструють риторичні можливості зображати одне і те ж явище із точністю до навпаки: 1) спроби притягнути до відповідальності ініціаторів сепаратистського проекту із Харкова і Донецька – «розпалювання протистояння між регіонами»; 2) спроби притягнути до відповідальності за фальсифікації – «політичні переслідування опозиції»; 3) намагання взяти під контроль тіньовий компонент, антиолігархічну складову сепаратизму – «популістська політика»; 4) проекти люстрації – «порушення громадянського миру»; 5) спроби контролювати на державному рівні дотримання закону про мови – «порушення громадянських свобод»; 6) обмеження діяльності авторів антиукраїнських проектів та ініціаторів геополітичних виступів – «нав'язування націоналістичних програм». Отож, гетерогенність суспільства, окрім всього іншого, виявлена у несумісності риторик різних політичних груп. Втім, парадоксально, але за такої

подвійності риторичних оцінок будь-який сепаратизм у статусі напівлегального, нерепресованого феномену стає мимовільною ознакою демократичності влади. Не виявивши робесп'єрівської жадібності до крові ворогів, «помаранчеві» при владі не створили серйозних підстав для звинувачень у недемократичності.

Амбівалентність становища вищого українського керівництва та його трагічна роль медіатора регіональної поляризованості особливо виявилася у способі розв'язання парламентської кризи червня – липня 2006 р. Прикметно, що ця криза була значною мірою спровокована «сепаратистськими» рухами регіонів. Мета участі у владі для Партії регіонів була досягнута засобами нелегітимного тиску, які ставили під загрозу цілісність країни. Саме розкручування кількох криз, яких особливо ніхто не злякався, дало можливість О.Морозу монополізувати роль «рятівника», якій, звичайно ж, ніхто не повірив. Обґрунтовуючи своє рішення затвердити на посаду прем'єра В.Януковича у виступі у ніч 2 серпня, В.Ющенко посилався на гасла Майдану «Схід і Захід разом», але коли говорив про це, схоже, сам відчував, що ця риторика єдності недоречна, коли ідеться про низку винятково прагматичних кроків і вимушених компромісів. Амбівалентність кроку В.Ющенка зафіксована і в поляризованих оцінках вітчизняних медіа – від «капітуляція президента» до «президент виснажив супротивників і схилив їх на свою сторону», і в оцінках закордонних аналітиків – від «поразка демократії» до «цивілізоване вирішення конфлікту». Звісно, позитивним аспектом компромісного вирішення кризи було підписання Універсалу національної єдності, який, зокрема, стосувався і ряду «сепаратистських» тем, головно мовної і пов'язаної із стратегічним курсом на

приєднання до НАТО. Зокрема, рішення про відновлення військових навчань аналогічних до «Морського бризу» було підтримане 4 серпня 221 голосом. На початку серпня Господарський суд Автономної Республіки Крим визнав незаконним і скасував рішення міської ради Феодосії про оголошення міста «територією без НАТО». Решта міських рад, які раніше підтримали такий статус, скасували свої рішення, не очікуючи судового розгляду. Тактичні досягнення Президента були фактично частиною кадрового «пакету». Набагато важче повірити у те, що «євроатлантичного курсу» соціалісти і Партія регіонів дотримуватимуться у довгостроковій перспективі. Не дивно, що з'явилися заяви В.Януковича про те, що Україна не поспішатиме із вступом до Північноатлантичного Альянсу. Твердження нового прем'єра про те, що для вступу до Альянсу необхідно досягнути належного рівня поінформованості населення, не надто відрізняється від попередньої позиції регіоналів та соціалістів про приєднання до НАТО згідно із результатами загальноукраїнського референдуму.

Якщо визнавати рацію за тезою «проекти «сепарації» – симптом електоральних кампаній», то логічно стверджувати: президентська кампанія 2004 р. активно продовжувалася навесні і влітку 2006 р. – незадоволені вимагали реваншу. Часткове задоволення інтересів, апетитів, амбіцій південно-східних еліт у результаті «широкої коаліції» та відповідних кадрових розстановок супроводжувалося частковим «розсмоктуванням» регіональних проблем. Втім, в українській політиці, яка є одним із світових лідерів за непередбачуваністю, така ситуація може стати як початком еволюційного періоду, так і прелюдією до ще більш масштабного циклу криз. Окрім того, легко уявити, що відбувати-

меться у майбутньому, при кожному новому витку змагань за владу, якщо регіональні лідери засвоюють звичку систематично і цілеспрямовано протиставляти локальні рішення політиці загальноукраїнської влади. В Україні, де на сьогодні склалася модель регіональної двокультурності, двопартійності, чи двоклановості, яка без зусиль підпорядковує собі усі соціальні маркування та ідентичності політиків, змагання регіональних еліт уникнути важко. Але інтелектуали і законотворці мусять подбати про те, щоб це була справді змагальна процедура у рамках політичної культури і громадянської безпеки, а не серія дестабілізацій під федералістичними прапорами.

До речі, зовнішні оцінки перспектив федералізації України доволі різноманітні. Найавторитетніші заяви щодо прийнятності таких проектів звучали із боку Е. Вільсона, найвагоміші заперечення щодо такої можливості висловив Т.Кузьо. На думку Т.Кузьо, федералізація «заморозить постколоніальний статус України»³. Аргументи консервації, захисту національної культури як явища історично не реалізованого і загроженого іззовні становлять основу висвітлення теми сепаратизмів у національно-демократичній пресі. Згадка про 78 циркулярів, які були видані урядом царської Росії для заборон і функціонального обмеження української мови, – це той попіл Клааса, який стукає у серця сучасних захисників українських вартостей (мови, єдності, символіки тощо) та візій єдиної соборної України. До національних вартостей апелював і Президент Ющенко, обґрунтовуючи своє неприйняття сепаратистських рухів: «Я ніколи не прийму тему федералізму й сепаратизму. Це ніж у наше коріння».

Прихильники федералістичних гасел запевняють, що «правильний» федералізм не має особливих амбіцій і полягає

у посиленні регіонів. Але ж посилити повноваження можна у рамках унітарного укладу, не змінюючи устрою. Тоді навіщо такий федералізм? Саме собою це гасло ще не гарантує демократичного змісту, реальної самоврядності (у Російській федерації закріплено практику призначення, а не виборності губернаторів, натомість є чимало держав, які не декларують принципів федералізму, але будують внутрішні стосунки на засадах максимального волевиявлення громад і сприяння розвитку регіонів). Унітарна держава – це лише доволі широка «родова» характеристика, а не видова. Політологи розрізняють централізовані та децентралізовані унітарні держави – залежно від ступеня централізації. Централізація у свою чергу може мати бюрократичну форму або ж демократичну – яка передбачає значну самостійність виборних місцевих органів у вирішенні локальних проблем. Можливості термінологічної казуїстики відображають реальну складність співвідношення «форми» і «змісту» у проблемі стосунків центру і регіонів.

Риторичний діапазон теми «сепаратизмів» включає і проблему непорушності бажань західної України бути «навіки разом». Тему «галицького сепаратизму» неможливо висвітлити у кількох абзацах, але важливо не накладати на неї табу, щоб не дати фахівцям із західноукраїнських проблем у таборі «регіоналів», на зразок Т.Чорновола, бути монополістами у її висвітленні і, користуючись перевагою монополіста, виходити лише із звинувачувальних позицій. Виправдовуючи східноукраїнські федералістичні ідеї, Чорновіл стверджує, що західна Україна також відстоювала свої регіональні інтереси через фактично сепаратистські дії. Мабуть, варто визнати потенційну симетричність емоційних реакцій «Заходу» і «Сходу» на результат електорального протистояння у

2004 р. Так само як драстичною і рефлексаторною була реакція східноукраїнських радикалів на обрання опонента, так само, напевно, було готове західноукраїнське суспільство зреагувати «сепаратно» у разі невизнання перемоги Ющенка. Рішення низки обласних рад про визнання президентом В.Ющенка ще після другого туру свідчить про те, що громада була налаштована рішуче і не мала чого втрачати, окрім кайданів «кучмівського режиму». Але при цьому Галичина фактично відстоювала загальнонаціональні, а не регіональні інтереси. Міркування про фіксацію якихось «самостійницьких» тенденцій на заході країни – це всього лише «якби» – гіпотеза, припущення у тій модальності, якої історія, як відомо, не визнає. Реально найбільш впливові західноукраїнські медіа і політичні групи виявили відповідальну позицію загальнонаціональної єдності. «Соборна Україна» – це одна із ключових вартостей української націонал-демократії, і в обороні цієї вартості українські правочентристи були послідовними упродовж усієї історії незалежності.

Менеджмент регіональних стосунків передбачає різні рівні – рівень практичних політичних кроків з боку національних лідерів та регіональних еліт та рівень дискурсивний, аналітичний, реалізовуваний передовсім у медійному просторі. Багатоманіття позицій медіа в аналізі міжрегіональної теми може бути зведене до двох основних – конструктивної, спрямованої на пошук шляхів зближення між регіонами і культурами, і деструктивної, орієнтованої на культурно-політичне дистанціювання. *Конфліктні, або конфронтативні*, дискурси акцентують і виправдовують культурний поділ, культивують символи і візії інакшості і проголошують чи імплікують відмову від кооперації та пошуку ґрунту для поро-

зуміння. Основний месидж таких дискурсів – це неможливість дійти згоди для різних частин країни. Дискурси конфронтації зазвичай побудовані на ригідній каузальній зв'язці, тобто, наголошуючи глибинну, найчастіше історично зумовлену, природу непорозуміння, вони програмують перспективу подальшого розходження, як от: «В українців – від Карпат до териконів – немає чогось спільного, що тримає їх укупі. Нація не має спільного (чи бодай солідарного) ставлення ні до мови, ні до ОУН-УПА, ні до ЄС, ні до НАТО, ні до Шевченка (поета), ні до Махна, ні до Майдану... То яка ж ми тоді єдина нація?» (О.Дроздов, Блокпост, Аргумент Влада, 16 – 22.12.05). *Дискурси примирення, або медіації*, обґрунтовують потребу національного консенсусу і визначають засади спільної ідентичності. Єдність і кооперація – це основна нормативна інтенція для цього виду дискурсів. Саме так «медіативно» і миролюбно прозвучав заголовок статті «І обніме шахтар бандерівця» (Експрес, 13 – 20.04.06), у якій ідеться про економічні і громадянські вартості як основу порозуміння між регіонами. Експерти, чиї думки зачитував «Експрес», зійшлися на тому, що до чинників регіонального примирення належать «координація інтересів бізнес-груп у різних регіонах», «розвиток громадянського суспільства» та «демократичні процеси, які відбуваються в Україні».

Згідно із рейтингами нестабільності, які опублікували у 2005 р. дослідницькі центри The Fund for Peace і Carnegie Endowment for International Peace, Україна займає 38-е місце серед країн світу за імовірністю територіального розпаду; для порівняння: із пострадянських країн на 23-му місці перебуває Узбекистан, Росія опинилася на 59-му. І експертні оцінки, і настрої здорової части-

ни суспільства свідчать, що загроза дезінтеграції є радше теоретичною ніж реальною. Внутрішня циклічність активізації «сепаратизмів» (їх зв'язок із періодами гострої боротьби за владу) дає підстави навіть у періоди загострень дезінтегративних процесів бути впевненими у настанні чергової смуги затишшя та гармонізації. Однак покладатися ли-

ше на політичну стихію замало. Вимагає нагального законодавчого врегулювання конфлікт інтересів між загальноукраїнською і регіональними владами, а суспільство мусить висловити моральну оцінку діям тих, хто використовує проекти регіональної дезінтеграції як стратегію ігор-війн для досягнення партикулярних політичних інтересів.

Література

¹ *Волик А.* Унітарна Україна себе вичерпала. Думка за: політолог Кость Бондаренко. Думка проти: виконавчий директор фонду «Відродження» Євген Бистрицький Є. Аргумент Влада, 16 – 22 грудня 2005.

² *Палій О.* Кримський вереск прихильників Вітренко як відголосок шифрограм Кремля www.obozrevatel.com.ua/news/2006/6/7/117247.htm

³ *Kuzio T.* The Nation-Building Project in Ukraine and Identity: Toward a Consensus // *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine*, Praeger, 2002.

IV. Людські виміри різноманітності

Хто є кримські татари для держави Україна?

Рустем Аблятіфов

Rustem Ablyatifov

What is the Relationship of the Crimean Tatars to the Ukrainian State?

The long history of the Crimean Khanate led to the formation of a particular Crimean Tatar ethnic group. The fate of this group within the Russian-Soviet Empire was rather tragic. And now, almost 20 years after the Crimean Tatars began to return to Crimea, the criminal deportation of 1944 has still not received adequate redress in society.

Today the Crimean Tatars are the key element in the «puzzle» of maintaining interethnic harmony in Crimea.

Two opposite conceptions regarding the Crimean Tatar issue can be distinguished. One sees the Crimean Tatars as a separate people – a nation. The other sees the Crimean Tatars as an ethnic minority. The Crimean Tatars consider themselves an individual nation that has the right of political self-determination. Thus, their basic political and legal demands include: official recognition of the Mejlis of the Crimean Tatars as their representative body; official recognition of the Crimean Tatars as an indigenous ethnic group of Ukraine; recognition of the Crimean Tatar language as one of the official languages of the Crimean Autonomous Republic; and the transformation of territorial autonomy to ethnic and territorial autonomy.

The government of Ukraine, however, recognizes the Crimean Tatars simply as an ethnic minority and as formerly deported persons. If one word can characterize the official policy of the Ukrainian government towards the political demands of the Crimean Tatars thus far, the word would be «inconsistent».

The Crimean Tatars placed their hopes on President Viktor Yushchenko, whom they overwhelmingly supported during the last presidential election. Instead, the Crimean Tatars were largely disappointed when the president demanded at a meeting with the Mejlis last year that they disavow the Declaration of National Sovereignty adopted by the second Kurultay of the Crimean Tatars in 1991.

Кримські татари (кримці) – корінний народ Криму. Розмовляють кримськотатарською мовою. Кримськотатарська мова належить до кипчацько-половецької підгрупи тюркських мов. Основні діалекти:

кипчацький або степовий та огузький або південнобережний. В основу кримськотатарської літературної мови покладений діалект середньої частини Криму. Писемність до 1927 р. була на основі арабської абетки, потім до 1938 р. – на

основі латинської, а з 1938 р. – на основі кирилиці.

Самоназва *qirimtatar* (також використовуються варіанти *qirim*, *qirimli*), множ. – *qirimtatarlar* (*qirimlar*, *qirimlilar*). Мешкають переважно у Криму (близько 270 тис.) а також у Туреччині, Болгарії, Румунії, Узбекистані, Росії. Кримськотатарська діаспора в Туреччині дуже велика. Переважна більшість кримських татар – мусульмани-суніти, належать до ханафитського мазхабу.

Кримські татари сформувалися як народ у Криму і є нащадками багатьох народів, що приходили сюди у різні історичні епохи. Основні етнічні групи, що населяли в різні часи Крим і взяли участь у формуванні кримськотатарського народу, – це таври, скіфи, сармати, алани, греки, готи, римляни, хозари, печеніги, італійці, черкеси, турки. Важлива роль в етногенезі кримських татар належить західним кипчакам, відомим у Київській Русі як половці, а у західній Європі – як кумани або комани. Об'єднавчими чинниками в цьому процесі були спільність території, тюркська мова та ісламська релігія. Основу антропологічного типу кримських татар становить європеоїдна раса; уродженці степового Криму мають невеличку (до 10%) монголоїдну домішку (за Н.В.Теребінською-Шенгер). Остаточний процес формування народу завершився у період Кримського ханства.

Крим – важливий стратегічний регіон південно-східного вектора зовнішньополітичних орієнтацій України, ключовий пункт на шляхах, що ведуть до Середземномор'я та Близького Сходу. Втрата контролю над Кримом може стати загрозою національній безпеці й національним інтересам української держави. Кримська проблема набуває значення, яке виходить далеко за межі внутрішньої ситуації в Україні.

У 1443 р. на Кримському півострові та Північному Причорномор'ї утворилася феодальна держава – Кримський ханат, що сприяло етнічній консолідації й привело до утворення особливого кримськотатарського етносу. У 1783 р. Кримська держава була знищена внаслідок анексії її території Російською імперією. Історична доля цього народу в умовах російсько-радянської імперії склалася досить трагічно. У результаті колоніальної політики Росії корінне населення зменшилось від 98% до 20% в 1939 р. (смерть людей на протязі війн у Криму, позбавлення їх земель, примусова еміграція за море, репресії під час радянської колективізації). Як Автономна Радянська Соціалістична Республіка Крим у 1921 р. увійшов до складу СРСР. У 1944 р. статус Криму був знижений до звичайної області Російської Федерації, у цьому ж статусі за рішенням Президії Верховної Ради СРСР Крим у 1954 р. був переданий до складу України.

У травні 1944 р. за рішенням Державного комітету оборони СРСР із Криму до віддалених районів Центральної Азії, Уралу та Сибіру було депортовано весь кримськотатарський народ. Депортація здійснювалася у позасудовому порядку, за незаконними звинуваченнями, мала масовий характер, за єдиною ознакою – належність до кримськотатарського народу. Під час депортації та двох перших років спецпоселення через хвороби, голодування, рабську працю загинуло більше 46% депортованих кримських татар. 12 років, з 1944 р. до 1956 р. кримські татари перебували у місцях заслання у жорстких умовах спецпоселення, коли життя людей регламентувалося рішеннями спецкомедатур НКВС. У 1956 р. репресії за національною ознакою стосовно балкар, інгушів, калмиків, карачаївців і чеченців державними органами колишнього СРСР були

визнані незаконними і їм було дозволено повернутися на свої землі. В той же час відповідним Указом Президії Верховної Ради СРСР водночас зі зняттям режиму спецпоселення, кримським татарами заборонялося повернення до Криму. Тисячі сімей, які самостійно поверталися до Криму у 60–80 рр. минулого століття зазнавали повторного вигнання. Сотні людей були засуджені за порушення паспортного режиму.

Масове повернення кримськотатарського народу на свою Батьківщину стало можливим з кінця 80-х років, у період лібералізації політичного режиму в СРСР. Кримськотатарський національний рух, один із наймасовіших національних рухів колишнього СРСР, пройшовши через десятиліття відчайдушної боротьби з комуністичним режимом за відновлення прав кримських татар, виявився максимально готовим до використання нових форм боротьби в нових умовах. Це дало можливість кримським татарам наприкінці 80-х років розпочати масове повернення до Криму. Всі спроби владних структур надати цьому процесові формально «планового», а по суті обмежувального характеру вже не спрацьовували. Кримські татари, навчені попереднім гірким досвідом, усвідомлювали, що обіцянки влади можуть так і залишитися на папері.

Процес повернення та адаптації депортованих досить складний з цілого ряду причин як політико-правового, так і соціально-економічного характеру. Якщо до 1993 р. з місць депортації на півострів поверталися щорічно в середньому 30 тисяч репатріантів, останніми роками, через названі причини кількість репатріантів, які повертаються до Криму складає близько 1–3 тисяч осіб на рік. Вкрай складна економічна ситуація склалася в колишніх місцях заслання, де в основному проживали й прожива-

ють кримські татари – країнах Центральної Азії. Нерідко репатріанти змушені продавати своє житло за копійки, аби вистачило на переїзд. А часом залишати (не маючи змоги продати) власноруч збудовані будинки і переїздити в Україну, забираючи лише ті речі, які можна вивезти.

Крах СРСР і утворення незалежних держав кардинально вплинули на процес повернення та облаштування кримських татар. Принципово важливим було те, що незалежна Україна однозначно виступила на підтримку повернення на історичну Батьківщину раніше депортованих кримськотатарського народу та інших національних меншин. Така відкрита позиція України не лише виключила можливість виникнення будь-яких конфліктів між репатріантами та державою, але й зумовила прихильність цих людей до ідеї незалежної української держави. Лише завдяки підтримці голосів кримських татар, які повернулися на той час на свої землі, число тих, хто проголосував у Криму на референдумі 1 грудня 1991 р. на підтримку Акту про незалежність України досягло 54,2%. Можна уявити, наскільки слабкими виявилися б, за гірших результатів позиції Центру в його протистоянні кримському сепаратизму на початку 90-х років.

Проблеми, з якими стикається кримськотатарська громада, багатовимірні: соціально-економічні, культурні, політичні та юридичні. Економічно репатріанти перебувають у скрутному становищі навіть на тлі загалом депресивної економіки АРК. Так, за даними Голови Меджлісу кримськотатарського народу, народного депутата України М.Джемілева, більше третини селищ компактного проживання репатріантів не забезпечені водою, у 25 немає постійної електроенергії, рівень газифікації і забезпечення дорогами з твердим покриттям складає близько 5–8% від необхідного.

Для повного забезпечення цих селищ водою й електрикою необхідно 60 кілометрів ліній електропередач і 300 кілометрів водогінних мереж. Далека від розв'язання проблема забезпечення кримських татар житлом. Протягом 14 років (1991–2004) за рахунок коштів, виділених державою для вирішення соціальних проблем репатріантів, було побудовано 7 тисяч і викуплено 2100 квартир та індивідуальних будинків, що дало змогу забезпечити житлом лише 12,5% співвітчизників, які повернулися на батьківщину. Ще близько 600 індивідуальних будинків викуплено меджлисом на кошти уряду Туреччини через Агентство Міжнародного Співробітництва і Розвитку (ТІКА). Інші кримські татари свої житлові проблеми вирішували власними силами. В Криму зареєстровано 6100 родин, що стоять в черзі за одержанням житла, однак і це не всі, адже багато родин просто не оформляють своєї черги, бо не сподіваються на поміч держави. Більше 16 тисяч сімей через відсутність коштів не можуть закінчити будівництво свого житла, і змушені жити в необладнаних тимчасових приміщеннях. Серед кримських татар найнижчий рівень зайнятості. Всього різними видами праці в Криму зайняті близько 66 тисяч репатріантів, причому, лише трохи більше половини з них працює на підприємствах і в організаціях республіки. Інші ж, не маючи стабільної роботи, змушені займатися дрібним підприємництвом, переважно в сфері роздрібної торгівлі, громадського харчування тощо. Особливо високий рівень безробіття в сільській місцевості, де проживає більше 70% репатріантів. Катастрофічною є ситуація з освітою кримських татар рідною мовою. У 15 загальноосвітніх школах, де викладання ведеться переважно кримськотатарською мовою, навчаються лише 4170 дітей, тобто приблизно один з десяти.

Інші навчаються в російськомовних школах, лише деякі з яких мають класи з кримськотатарською мовою навчання, переважно у факультативній формі. Причому, більшість національних шкіл розміщено в непристосованих приміщеннях, що потребують реконструкції і ремонту, не оснащені необхідними технічними засобами, не мають підручників з більшості предметів. Для приведення цих шкіл у нормальний стан терміново потрібно, щонайменше, близько 6 млн доларів. Проект державної програми по облаштуванню депортованих на 2006–2010 рр. передбачає введення протягом наступних п'яти років додатково лише 4 шкіл з кримськотатарською мовою навчання. Для повного ж охоплення дітей репатріантів системою освіти рідною мовою потрібно будівництво ще більше сотні шкіл. А якщо врахувати, що будівництво однієї нормальної середньої школи обходиться близько 3 млн доларів, то вирішення цього завдання є вкрай проблематичним. А без освіти рідною мовою постає трагічна перспектива повної асиміляції і зникнення самої нації.

Від часу розпаду Радянського Союзу Україна є єдиною державою, що несе на собі тягар витрат на переселення кримських татар, хоча угода СНД «Про поновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів», підписана вищими керівниками 10 країн СНД у Бішкеку 9 жовтня 1992 р., передбачала, що країни-учасниці спільно покриватимуть витрати на повернення кримських татар до Криму. Оскільки економічна криза в Україні поглибилась, програми фінансування кримських татар довелося суттєво скоротити: якщо в 1992 р. було надано 95,2 млн доларів США, в 1994 – 59,6 млн, то в 1997 – лише 6,9 млн. А в 1999 р. із запланованих у бюджеті 4, 8 млн доларів було реально надано лише 3,2 млн – це при

оцінках, що для переселення кримських татар та їхньої інтеграції в суспільство потрібні 2 млрд доларів США, тобто, сума, яка далеко перевищує фінансові можливості України. Лише 2004 рік став першим роком за час незалежності України, коли урядом було профінансовано на 100% заходи державної програми щодо облаштування раніше депортованих.

Але крім соціально-економічних проблем, для розв'язання яких необхідні кошти, є ще й політичні та правничі. Багато з цих проблем тісно переплітаються з такими першорядними для України питаннями, як відносини з російською більшістю в Криму, побудова добрих стосунків із понад 100 етнічними меншинами при одночасному зміцненні української національної самосвідомості і т.ін. Політичні та правничі проблеми, на яких найчастіше наголошують кримськотатарські лідери, такі: потреба мати юридичний механізм, який би гарантував представництво кримських татар у кримських та українських органах влади; офіційне визнання Меджлісу кримськотатарського народу (орган із 33 членів, обраний Курултаєм – загальнонаціональним з'їздом) як представницького органу; офіційне визнання кримських татар корінним народом Криму та України, а не національною меншиною; визнання кримськотатарської мови однією з офіційних мов Криму; зміна статусу Кримської автономії шляхом перетворення її з територіальної на національно-територіальну автономію кримських татар.

Наявність автономного територіального утворення в рамках унітарної за характером держави вже саме по собі є парадоксом. Також суцільною ілюзією, а іноді відвертим спекулюванням, є всі міркування про «багатонаціональний кримський народ» чи «унікальну кримську спільноту». Фактично у вигляді АРК маємо російськомовне пострадян-

ське напівдержавне утворення, яке виникло в результаті нерівноправного для України компромісу інтересів політичних еліт Москви і Києва.

Створення суто етнічної автономії в Криму реально неможливе, хоч би як цього бажали деякі кримськотатарські політики, так само як неможливе взагалі існування Кримської Автономії без кримських татар, хоч би як цього прагнули деякі «російськомовні» політики. Отже, потрібна відповідна консолідаційна ідеологія співіснування, що відбиває інтереси різних груп населення Криму. А така ідеологія може бути сформована лише на ґрунті відповідного об'єктивного характеру кримської моделі державності.

Виходячи з такого розуміння характеру Кримської Автономії, власне кажучи, й слід було будувати систему місцевого самоврядування, тобто надати значні права кримськотатарському етносові в республіканських структурах. Цього, як ми знаємо, не відбувається внаслідок прагнень місцевої політичної еліти до безумовного панування, а також і внаслідок недостатньої уваги Києва до кримських проблем.

Більшість політичних і правових проблем пов'язані з більш фундаментальним, юридично і політично суперечливим питанням – поняттям «корінний народ» в українському законодавстві. Як відомо, ст. 11 Конституції України, в якій вживається цей термін, була включена до проекту Конституції під тиском представників національно-демократичних сил, в першу чергу, Народного Руху України, на користь кримськотатарського народу. Однак національне законодавство поки ще не визначає, хто є корінним народом, його правовий статус, права та обов'язки.

Можна позначити дві протилежні концепції бачення кримськотатарської проблеми, відмінність між якими кри-

ється у вихідному визначенні – чи є кримські татари окремим народом – нацією, яка має право на свою територію і власне політичне життя, з усіма наслідками цього, аж до права утворення самостійної держави, чи кримських татар слід трактувати як національну меншину – етнос поряд з іншими етнічними групами, що мешкають в Україні, й тоді їхні права полягають лише в забезпеченні національно-культурної автономії та громадянської рівноправності.

Обидві концепції мають своїх прихильників і противників, пов'язані з досить серйозними аргументами та обґрунтуваннями, зумовлені інтересами й метою тих або інших політичних сил. В залежності від прийнятої моделі бачення проблеми шукають і шляхи її вирішення. В першому випадку робиться акцент на політичних правах народу, в другому – на соціально-економічних питаннях.

Самі кримські татари вважають себе окремою нацією, яка має право на політичне самовизначення. Насамперед тому, що вони історично розвивалися як окремий етнос на території Криму, тривалий час існувала держава, історична пам'ять, про яку впливає й на сучасних кримців. На II Курултаї кримськотатарського народу 29 червня 1991 р., поряд із завданнями ліквідації наслідків геноциду, здійснення заходів щодо повернення та облаштування кримських татар на історичній Батьківщині, відродження національної культури, була прийнята «Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу». В якій проголошувалося право на вільне національне-державне самовизначення на своїй національній території.

На сьогодні в Україні правове становище кримськотатарського народу все ще залишається недовизначеним. У зв'язку з цим кримські татари офіційно розглядаються як національна меншина.

Українське законодавство щодо забезпечення прав національних меншин ґрунтовно розроблене й доволі високо оцінюється європейськими та міжнародними організаціями. Вважається, що немає жодних особливих підстав виокремлювати кримських татар із ряду інших національностей, які проживають в Україні. Культурна, мовна самотність, національна своєрідність кримців ні в кого не викликає сумнівів, однак їх визнають лише як одну з національних меншин і не більше. Внаслідок багатовікових намагань як з боку Російської імперії, так і СРСР шляхом репресій, депортацій та іншого насилля знищити або принаймні асимілювати кримських татар, вони були перетворені на численну меншість на своїй власній історичній батьківщині. Проте вони не стали і не почувають себе національною меншиною в політичному та юридичному сенсі. Тим не менше, на жаль, представники української держави у випадках, коли їм необхідно здійснювати практичні дії щодо забезпечення прав кримськотатарського народу, використовують селективний підхід, ігнорують свої власні закони, міжнародні договори і відповідальність як правонаступник СРСР, нав'язуючи кримським татарам визначення національної меншини. При цьому висувуються три аргументи: існує єдиний неподільний український народ, який складається з громадян різних національностей і який реалізував своє право на самовизначення, проголосувавши на референдумі 1 грудня 1991 р. за незалежність України; чинна Конституція України не визнає існування будь-якого іншого народу, окрім українського, на території України; відповідний закон України всіх громадян неукраїнської національності відносить до національних меншин. До національних меншин відносяться групи громадян України, які «за національністю не є українцями,

виявляють почуття національної самосвідомості і спільності між собою». Таке визначення, дане в законі.

В історичних долях кримських татар і українців багато спільного. Обидва народи впродовж століть зазнавали поневірян і страждань під російською короною, а потім й під радянською владою. Протягом багатьох віків кримці були тісно пов'язані з Україною. Історична пам'ять зберегла для нащадків і спільні походи під час визвольного руху, побратимство Богдана Хмельницького і Тугай-бея, торгівельні, культурні зв'язки. Але в російській, а потім, і в радянській історії ці зв'язки замовчувалися, фальсифікувалися. Всі світлі сторінки цих стосунків старанно викреслювалися, а залишалося найгірше, найчорніше, часто-густо сфальсифіковане. На жаль, оцей російсько-радянський історичний фальсифікат перекочував до українських підручників з історії та літератури для середніх шкіл.

Кримські татари і проукраїнські групи в Криму стали стратегічними партнерами з початку 90-х років, коли стало зрозумілим, що проросійський сепаратизм в Криму і місцеві комуністичні еліти є для них загрозою. Оскільки політично активна українська громада в Криму дуже мала, кримські татари виявилися головною проукраїнською силою: як каже місцева приказка, «єдиними українцями в Криму є кримські татари». Кримські татари справді були вірними прихильниками незалежності України та збереження її територіальної цілісності, беручи сторону Києва в його конфлікті з кримським керівництвом стосовно обсягу автономії Криму. Під час виборів Президента Криму в січні 1994 р. вони підтримали М.Багрова, єдиного кандидата, який не закликав до незалежності Криму від України, а в грудні 1996 р. кримськотатарський Меджліс своєю резолюцією засудив рішення

російського парламенту, яке заперечувало правову юрисдикцію України над Севастополем.

Співробітництво кримських татар з проукраїнськими політичними силами розпочалося ще в радянський період і є результатом не тільки стратегічного альянсу, зумовленого сучасними політичними реаліями в Криму; це співробітництво містить елемент певної емоційної щирості. Ключові фігури двох національних рухів вважали обидві нації жертвами радянської держави, і були поєднані давніми особистими зв'язками. Майже 30-річна дружба лідерів кримськотатарського і українського національних рухів – Мустафи Джемілева і покійного В'ячеслава Чорновола, керівника Руху і «батька» незалежності України – сягає корінням у часи, коли вони обидва були політичними в'язнями радянського ГУЛАГу. Кримські татари шанують, як одного з найбільш поважних захисників їхніх прав, іншого українця – Петра Григоренка – радянського генерала, який став одним з найпромовистіших захисників прав кримських татар в 70-ті роки. Кримські татари називали вулиці в своїх нових поселеннях в Криму на честь Григоренка, а в 2000 р., незважаючи на спротив місцевої влади, відкрили пам'ятник Григоренку біля головної площі Сімферополя.

Українські націоналістичні партії в своїх заявах і документах проголошували про свою підтримку політичних вимог кримських татар, починаючи з пізнього радянського періоду. Кримськотатарсько-український альянс просунувся далі переважно декларативного співробітництва перед парламентськими виборами 1998 р., коли Рух, основна українська націоналістична партія, включив членів кримськотатарського Меджлісу М.Джемілева і Бекірова в свій партійний список за номерами 9 і 49 відповідно. Місце Джемілева у списку гаран-

тувало його обрання, він справді був обраний і став одним із двох кримськотатарських депутатів в українській законодавчій владі.

Заступник голови Меджлісу Р.Чубаров тоді був обраний від Криму до парламенту України по одномандатному округу. Підтримка близько 65 тисяч кримськотатарських виборців, які мали українське громадянство і могли взяти участь у виборах в березні 1998 р., допомогла Руху зайняти третє місце в голосуванні за партійними списками в Криму, вигравши 6,77% голосів – безпрецедентний успіх для української націоналістичної партії, яка традиційно почувається недобре на русифікованому Півдні та Сході України. У трьох районах з великою часткою татарського населення Рух здобув 10,4%, 10,5% та 11,8% голосів.

Проте, крім наявності своїх двох депутатів в українському парламенті – хоча це і є важливим досягненням – альянс кримських татар із силами з правого боку українського політичного спектру поки що приніс кримським татарам небагато відчутних дивідендів. По-перше, не мають вагомого впливу праві українські політичні партії і групи, які підтримують татар на центральному рівні (в українському парламенті та уряді); по-друге, багато українських політиків-націоналістів мають сумніви стосовно деяких політичних вимог кримських татар та їхніх «справжніх» намірів; по-третє, нестача глибокого розуміння та повсякденної уваги до інтересів кримських татар з боку українських правих, що нерідко призводило до нехтування (навіть якщо й ненавмисного) інтересами кримських татар у випадках, коли на карту були поставлені важливі питання.

Більше того, хоча українські націоналістичні партії стратегічно співробітничали з кримськими татарами, намагаючись посилити центральне управління

і вплив України в Криму, багато українських політиків-націоналістів мають підозри стосовно довготермінових намірів кримських татар. «Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу», а також прагнення кримських татар мати національно-територіальну автономію в Криму, є ключовим джерелом підозр українських націоналістів щодо «справжніх» намірів кримських татар, і таким чином їхня повна підтримка стає проблематичною.

Той факт що в Русі, наприклад, немає згоди стосовно кримських і кримськотатарських проблем, засвідчує збірка 60 біографій лідерів Руху. Хоча всі, крім одного, вважають нинішній устрій в Криму «помилкою», вони майже порівну поділені на тих, хто хотів би бачити Крим звичайною областю України, і тих, хто хотів би бачити його національно-територіальною автономією кримських татар. Більше того, багато з тих, хто прихильно ставиться до кримськотатарської автономії в Криму, бажали б обмежити її культурною автономією, а деякі відверто висловлюють побоювання, що в майбутньому кримські татари можуть створити стільки ж проблем, як і кримські росіяни сьогодні.

Українські праві нерідко жертвували інтересами кримських татар, хоч би і несвідомо, у політичних битвах з лівими стосовно Криму. Яскравим прикладом того, як ігноруються інтереси кримських татар, коли постають серйозні політичні питання, є закони про вибори. Так, у березні 1995 р. український парламент і Президент, у рішучій спробі приборкати сепаратизм у Криму, відмінили декілька кримських законів (таких як Конституція 1992 р., яка фактично обумовила право на відокремлення і створила інститут президентства в Криму). Серед останніх була серія поправок до закону про місцеві вибори в Криму, яку існуюча тоді в парламенті фракція кримських

татар провела з величезними труднощами. Кримські закони були відмінені українським парламентом усі загалом, без будь-якої уваги до того, як це позначиться на кримських татарах. Закон про вибори в Криму, місяцем пізніше ухвалений українським парламентом на заміну відміненого, обмежував участь у виборах і містив таку обтяжливу процедуру і такий короткий ліміт часу для створення спеціальних виборчих округів для депортованих, що кримські татари на знак протесту бойкотували вибори.

Офіційна політика українського уряду стосовно політичних вимог кримських татар «непослідовна», зважаючи на мішанину політичних, ідеологічних і юридичних суперечок навколо кримськотатарської проблеми, відсутність в офіційній політиці чіткої та послідовної реакції на політичні вимоги кримських татар.

У різні часи, різні мотивації і політичні розрахунки визначали відповіді офіційного Києва на політичні вимоги кримських татар. Політичні та ідеологічні розбіжності в українському суспільстві стають на заваді чіткого визначення політики стосовно кримських татар, зокрема, і щодо національного питання взагалі. Юридичні перепони, такі як недостатньо розроблені та часто суперечливі положення чинного законодавства і недостатня правова база, в межах якої повинна була б вирішуватися кримськотатарська проблема, створюють додаткові труднощі. Різні урядові відомства розходяться у поглядах не тільки щодо практичних політичних кроків у розв'язанні конкретних проблем, але й навіть стосовно загальних правових рамок, у межах яких ці питання повинні регулюватися. Дехто вважає, що чинної правової бази (тобто законодавства про національні меншини) достатньо, інші не погоджуються і заявляють, що потрібен окремий закон, який

регулював би статус кримських татар. До того ж, є розбіжності стосовного того, чи це має бути закон тільки про кримських татар, чи про депортованих взагалі, або про корінні народи, або ж такий закон мусить бути якоюсь комбінацією означених положень.

Як і українські праві політики, офіційний Київ спирається на підтримку кримських татар проти проросійського сепаратизму в Криму, але справа міцного утримання Криму під юрисдикцією України вважається, як правило, набагато важливішою, ніж задоволення інтересів кримських татар. Майже беззастережна підтримка кримськими татарами центрального уряду в його конфлікті з кримським сепаратизмом – явище само по собі безпрецедентне в СНД – давала змогу Києву підтримувати татар, коли необхідно було протистояти кримському сепаратизму, але легко «жертвувати» інтересами кримських татар за інших обставин, щоб не розгнівати великий російський електорат Криму.

Зважаючи на безумовність (об'єктивно визначену) підтримки кримськими татарами Києва в цьому геополітичному конфлікті, їх єдиною «козирною картою» у відносинах з Києвом є вражаюча здатність організовуватися і мобілізуватися. Це допомогло татарам влаштовувати масові акції протесту, що часто приводило до політичних поступок з боку влади. На щастя для всіх зацікавлених сторін, кримські татари завжди дотримувалися принципу ненасильства, який був основою їхнього руху, починаючи з радянських часів, але окремі випадки насильства і сутичок з міліцією все ж таки траплялися.

Як і кримські чиновники, багато українських урядовців намагаються представити кримськотатарську проблему переважно як соціально-економічну, зміщуючи наголос з політичних вимог кримських татар як удома, так і за кор-

доном, таким чином намагаючись здобути фінансову допомогу міжнародної спільноти для облаштування кримських татар в Криму. Українські чиновники намагаються також надавати переваги індивідуальним правам людини порівняно з груповими правами етносів, і в публічному дискурсі огортати політичні рішення в юридичні терміни. Такий підхід має як позитивні, так і негативні наслідки. Публічно «денаціоналізована» і «деполітизована» етнічна політика дала можливість запобігти ескалації напруження у політичних дебатах з деяких делікатних питань, доведення їх до рівня вибухонебезпечного безкомпромісного протистояння. Під час дебатів в українському парламенті стосовно закону про громадянство у 1997 р. – хоча проблема, яка розглядалася, у великій мірі стосувалася кримських татар – слова «кримські татари» були вимовлені тільки один (!) раз протягом трьох слухань закону. Положення закону, які полегшували для кримських татар доступ до українського громадянства, були викладені в політично і етнічно нейтральних термінах: «особи, які народилися або постійно проживали на території України та їхні нащадки (діти, онуки)». Це формулювання охоплювало кримських татар, не називаючи їх відкрито, і таким чином дало змогу вирішити потенційно вразливе етнополітичне питання, не загострюючи його.

Однак риторика про першість індивідуальних прав, зсув наголосу з групових вимог і заклики до терпіння, стриманості та поступового підходу до проблем, якщо вони не супроводжуються намірами справді вирішити ці проблеми, є нічим іншим, як демагогією. Це штовхає навіть тих кримськотатарських лідерів, які відомі своєю поміркованістю, на висловлення розчарування офіційною політикою, в якій вони вбачають фактичне ігнорування політичних про-

блем кримських татар, прикриті закликами до терпіння і посиленнями на обмеження у чинному законодавстві. Як зазначив Рефат Чубаров, «кримські татари завжди терпляче чекали, що багато питань, які виникають у зв'язку з їхнім поверненням в Україну, будуть вирішені нормальними правовими засобами. Але коли вони зрозуміли, що цього не відбувається, було вирішено шукати альтернативних правових шляхів і альтернативних можливостей для розв'язання політичних і юридичних проблем. ... Скажіть, будь ласка, як ми можемо інтегруватися (в українське суспільство) за обставин, які створюються без нашої участі?»

Великі надії кримськотатарський народ покладав на Президента В.Ющенка, який дістав майже повну підтримку кримськотатарських виборців під час останніх президентських виборів. Кримці сподівалися, що з його приходом у владу, а з ним й національно-демократичних сил, які завжди позиціонували себе як природні союзники кримських татар, вирішення їхніх проблем прискориться, що нова влада із розумінням ставитиметься до нагальних проблем корінних жителів Криму. Тому, так беззастережно, з такою рішучістю кримські татари взяли участь у помаранчевій революції. Натомість, 5 травня 2005 р. у м. Бахчисараї, древній столиці кримських ханів, Президент В.Ющенко, посидівши з ветеранами кримськотатарського національного руху на килимі, на якому сидів колись славетний українець, правозахисник генерал Петро Григоренко, потім на зустрічі з Меджлісом кримськотатарського народу, замість конструктивного діалогу щодо можливих шляхів вирішення кримськотатарської проблеми, зажадав скасування декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу. Меджліс довів, що Декларація цілком відповідає міжнародному праву,

оскільки за документами ООН, право на самовизначення зовсім не означає права на відокремлення. Питання так і зависло у повітрі без будь-якого продовження. Влада України знову зайняла дивну позицію: хоч гострота проблеми, що за всіма параметрами вже повинна була б бути вирішена, все назріває, але органи влади замість розв'язання питань чогось вичікують... Складається враження, що у київських владних коридорах нічого не змінилося: про проблеми кримськотатарського народу згадують або напередодні 18 травня, Дня жалоби за жертвами депортації з Криму, або при черговому загостренні суспільно-політичної ситуації на півострові (це вкрай яскраво засвідчили події навколо мусульманської святині «Азізлер» у Бахчисараї).

І якщо раніше кримські татари вважали, що Україна – це демократична держава, яка успішно вирішує їхні проблеми, то сьогодні, коли проблема законсервована, вони все частіше говорять про дискримінацію народу з боку Української держави. Кримські татари пояснюють це тим, що навіть якщо не враховувати проблеми створення національно-територіальної автономії, Україна могла б вирішити багато інших, правових, гуманітарних питань, які не вимагають капітальних витрат: прийняти рішення про політичну реабілітацію депортованих, ужити заходів до того, щоб кримськотатарська мова одержала в автономії офіційний статус, щоб початкова освіта дітей здійснювалася рідною мовою, щоб кримські татари брали участь у владі адекватно їхній чисельності, відновити в Криму багато традиційних кримськотатарських топонімів тощо. Доповідач із земельного питання на Курултаї Р.Ільєсов стверджував, що практика затягування з вирішенням земельної проблеми є «ретельно спланованою, цілеспрямованою, грубо проведе-

ною в Криму дискримінаційною політикою». Справа в тому, що кримські татари, половина яких жила на Південному березі, після повернення і розміщення за затвердженою ще Кримським обкомом партії схемою розселення, переважно змушена була поселитися в сільській місцевості і винятково – в степовій частині Криму.

У кримськотатарському національному русі нині настає новий етап його розвитку – період певного розчарування і нової мобілізації для боротьби з українськими чиновниками. Відкладаючи рішення проблем народу, намагаючись уникнути їх, недосвідчені українські органи влади часто просто не уявляють собі з явищем якого порядку і якої якості вони мають справу. Вже на третьому етапі зі складу Курултаю і Меджлісу виділилося радикальне крило учасників національного руху, що пред'являє органам влади усе більше претензій з приводу того, що проблеми народу консервуються. Сьогодні вони стверджують, що своїм ставленням до кримських татар Україна, по суті, не сильно відрізняється від ставлення Росії до чеченців, з тією лише різницею, що кримських татар не знищують силою зброї. Підтверджується ця теза і тим, що глава уряду автономії А.Бурдюгов, як то кажуть, через своє невігластво фінансиста в міжнародних проблемах, проговорився про те, що поставлено завдання не інтегрувати, як проголошувалося раніше (хоч і з розумінням та трактуванням процесу інтеграції було багато непорозумінь та розбіжностей!), а просто асимілювати кримських татар. (Як на мене, чи не потрібно шукати пояснення за Фрейдом...). І хоча багато кримських татар уже сильно зросійщені, але все-таки треба реально усвідомлювати, що асимілювати цей тюркський і мусульманський народи для християнської і

слов'янської України проблема, по-перше, непосильна не тільки для кримського уряду, але і багатьох-багатьох інших урядів, по-друге, незаконна у світлі міжнародного права щодо малих народів і навіть національних меншин, по-третє, просто несправедлива. Кримські татари, це майже єдина в Криму організована політична сила, що відкрито

підтримує прогресивні демократичні зміни в Україні і її прагнення до інтеграції у світове співтовариство.

Тому питання «Хто є кримські татари для держави Україна?», що було поставлене, у тому числі й Президентові України на згадуваній зустрічі у Бахчисараї, поки що залишається без відповіді...

Література

1. Український Незалежний Центр Політичних Досліджень. Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ»? Матеріали «круглого столу» 5 лютого 1999 р. – К.: Український Незалежний Центр Політичних Досліджень.

2. Український Незалежний Центр Політичних Досліджень. Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні: питання та перспективи. Матеріали «круглого столу» 3 червня 1999 р. – К.: Український Незалежний Центр Політичних Досліджень.

3. *Парахонський Б.* Кримськотатарська проблема: сучасний стан і перспективи її вирішення // Кримські студії. – 2000. – № 1. – С. 25–35

4. *Лащенко С.* Чим є Крим для України? // Кримські студії. – 2000. – № 1. – С. 46 – 52

5. *Шевель О.* Кримські татари та українська держава: питання політики, правозастосування та значення риторики // Кримські студії. – 2001. – № 1(7). – С. 10–31

6. *Аблятіфов Р.М.* Проблеми законодавчого врегулювання державної політики щодо забезпечення прав корінних народів та національних меншин України // Розробка державної політики. Аналітичні записки / Укл. О.І. Кілієвич, В.Є. Романов. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2002

7. Крим на політичній карті України // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 4(16)

8. *Семена М.* Кримські татари: інтеграція, асиміляція ... чи животіння? // Кримські студії. – 2005. – № 5–6 (33–34). – С. 15–30.

Нові етнічні меншини в Україні як результат міграції (на прикладі турків-месхетинців)

Олена Малиновська

Olena Malynovska

New Ethnic Minorities in Ukraine as a Result of Migration (the Example of the Meskhetian Turks)

Ukraine's integration into international processes of migration is leading to the gradual development of new ethnic minorities in the country. These groups face particular challenges integrating into Ukrainian society and establishing contacts with local communities. Meskhetian Turks began arriving in Ukraine in the early 1990s and today constitute a population of almost 10,000 residents. An analysis of how they arrived and where they have settled brings out a number of characteristics also typical of other ethnic communities that are currently forming in Ukraine as a result of immigration. First, as Ukraine still does not look very attractive for most immigrants, these immigrants predominantly fled economic or political uncertainty or persecution. Second, the internal situation in Ukraine strongly affects the settlement patterns and socio-economic activities of these immigrants. Better living conditions in Ukraine, as compared to the situations the migrants left behind, strongly contribute to their orientation toward long-term and possibly permanent residence in Ukraine. As a result, this raises the need to preserve identity in Ukraine, while satisfying the linguistic, cultural, and religious needs of these new minorities.

Перший всеукраїнський перепис 2001 р. продемонстрував помітні зміни в етнічній структурі населення України, що відбулися після останнього всесоюзного перепису 1989 р. Їх не можна пояснити лише особливостями природного приросту тих чи інших етнічних груп чи трансформацією етнічної свідомості внаслідок здобуття незалежності та відродження національно-культурного життя. Очевидно, що важливим фактором, який впливав на кількісні характеристики як титульної нації, українців, так і національних меншин, була міграція.

Так, азербайджанців у 2001 р. у порівнянні з 1989 р. проживало в Україні на 20% більше (45,2 тис.), грузин – майже у півтора раза більше (34,2 тис.), корейців – у півтора раза більше (12,7 тис.), вірмен – у 1,8 рази більше (99,9 тис.). Особливо високими були показники зростання загалом нетипових для України етносів. Наприклад, у 9 разів зросла кількість курдів (2 тис.), у 8 разів – в'єтнамців (3,9 тис.), представників народів Індії та Пакистану (1,5 тис.), у 5 разів – арабів. Навіть на фоні такої швидкої динаміки рекордсменами виглядають

турки: у 2001 р. їх було в Україні у 35 разів більше, ніж у 1989 р. (9,2 тис.).

Хоча загальна кількість перелічених етнічних груп цілком незначна і не справляє суттєвого впливу на структуру населення країни, швидкі темпи їх збільшення вказують на імміграційне походження, тобто можливість подальшого поповнення шляхом імміграції. Залучення України до глобальних міграційних процесів у період їх значної активізації створює передумови до подальшого утворення нових «імміграційних» меншин, а отже, висуває проблему інтеграції мігрантів та налагодження міжетнічної взаємодії між місцевим населенням та іммігрантами, етно-культурні характеристики яких є досить відмінні і незвичні.

Прикладом такої взаємодії є проживання в Україні турків-месхетинців. Аналіз їхньої господарської діяльності, джерел доходів, рівня добробуту, доступу до освіти тощо дає змогу виявити шляхи і можливості функціональної інтеграції мігрантів в українське суспільство, а також перешкоди і труднощі у цьому процесі. Вивчення соціальних зв'язків всередині турецької громади та стосунків з місцевим населенням дає можливість розглянути трансформації етнічної самосвідомості мігрантів під впливом проживання у інонаціональному середовищі, а також процес взаємодії досить відмінних культур. Для прогнозування сценарію розвитку меншини, вибору між адаптацією та облаштуванням в Україні, репатріацією чи подальшою міграцією особливий інтерес становить концепція дому/батьківщини, притаманна представникам цієї етнічної групи, які проживають в Україні.

Усі ці питання були в фокусі етно-соціологічного дослідження, проведеного автором восени 2004 – навесні 2005 р.¹ Його мета полягала у спробі описати на прикладі турків-месхетинців

в Україні модель утворення, внутрішньої самоорганізації та взаємодії із оточуючим середовищем нової етнічної меншини, сформованої в результаті імміграції. Основні риси цієї моделі, вірогідно, будуть характерні й для інших етнічних меншин, виникнення яких відбувається аналогічним шляхом.

Турецько-месхетинська меншина, що проживає нині в Україні, в основному була сформована в результаті міграції з Узбекистану, куди турки потрапили внаслідок депортації 1944 р. з південної Грузії (Месхетії). Міжетнічні конфлікти 1989–1990 рр., жертвами яких стали представники цього народу, змусили залишити місця попереднього проживання десятки тисяч людей, розсіяли етнічну спільноту по теренах колишнього СРСР. Близько 10 тис. турків шукали притулку в Україну.

Жодних державних програм переселення в Україну не існувало. Воно відбувалося самодіяльно, проте було детерміновано можливостями працевлаштування і отримання безкоштовного (державного) житла. Саме тому прибулі розселилися переважно в сільській місцевості Херсонської, Донецької, Миколаївської, Запорізької областей та Автономної Республіки Крим. Тобто у багатому на земельні ресурси, але відносно малозаселеному степовому краї, де сільськогосподарські підприємства традиційно залучали переселенців, забезпечуючи їх житлом.

Облаштування в будинках, розкиданих по різних господарствах, зумовило дисперсність та малочисельність турецьких громад – по 20–30 сімей у селі. Проте згодом вони поволі зростали. Як в результаті природного приросту, вищого ніж у місцевого населення, так і внаслідок міграції, переважно з Азербайджану та Росії, що відбувалася з особистих, соціально-економічних та політичних причин (вірмено-азербайджанська війна,

порушення прав меншин у Краснодарському краї РФ). Наприклад, у с. Виноградівка Миколаївської області, що було одним із пунктів проведення дослідження, проживають 29 турецьких домогосподарств, з яких 20 прибули у 1990 р., інші у 1991–1998 рр.

На чисельність турецьких громад певний вплив має внутрішня міграція: люди намагаються переїхати туди, де одноплемінців більше, ближче до родичів та знайомих. Важливий фактор – шлюбна міграція. У тій же Виноградівці, де турецька громада налічує 200 осіб, з моменту прибуття вийшли заміж 22 дівчини. З них лише дві залишилися у селі, 6 виїхали за межі України, 8 – в інші області країни, 6 – у села того ж району. Натомість прибули 14 невісток: 5 – з-за кордону, 3 – з інших областей, 6 – із сусідніх сіл.

У межах окремих населених пунктів, заселяючись на новозбудовані вулиці, а то й щойно засновані відділення радгоспів, іммігранти проживали спочатку компактно. З часом, однак, у зв'язку з продовженням імміграції та поділом сімей турки купували житло там, де воно продавалося, потрапляючи в оточення місцевих жителів.

Умови регіону вселення визначили як характер розселення, так і зайнятості турків. Природно, що одержавши житло від колгоспів та радгоспів там вони й працевлаштовувалися. Проте ринкові реформи й економічна криза 1990-х рр. призвели до занепаду радянських форм господарювання. В умовах зростаючого безробіття люди шукали виходу в самозайнятості, а наявні земельні ресурси відкривали широкі можливості для оренди землі і її обробітку силами своєї сім'ї. Пізніше в результаті розпаювання колгоспів і радгоспів їх колишні працівники змогли одержати землю у власність.

Вирощування овочів та баштанних культур є основним заняттям і джере-

лом доходу турків-месхетинців, які проживають на півдні України. Всі роботи, крім оранки, виконуються вручну. Тому площі здебільшого не перевищують двох гектарів. Урожай або продається на ринках ближніх міст, або здається заготівельникам переробних підприємств. Після завершення польових робіт частина молодих чоловіків виїжджає в міста, переважно для роботи на будівництві. Інші форми зайнятості зустрічаються нечасто як через дефіцит робочих місць у селі, так і внаслідок вкрай низьких зарплат, що роблять їх непривабливими. Лише поодинокі турки займаються дрібним підприємництвом, яке зазвичай обмежується відкриттям магазину в себе на подвір'ї, збором металолому тощо. Започаткувати бізнесову діяльність прибульцям завжди важче, оскільки вони не мають необхідних контактів. Туркам особливо, адже до 1990 р. їхніх одноплемінців в Україні практично не було, на підтримку розраховувати не доводиться. Перешкоджають розвиткові приватного бізнесу також проживання у сільській місцевості, недостатня освіта, погане знання мови, законодавства.

Завдяки тому, що іммігранти знайшли свою економічну нішу, «етнічний бізнес», який забезпечує необхідний дохід, рівень їхнього добробуту, досить низький після переїзду, нині такий же, як і у місцевого населення. Живучи з землі, вони ведуть значною мірою натуральне господарство, споживаючи те, що виробили самі. Грошові доходи від продажу сільгосппродукції мають не лише забезпечити сім'ю до нового врожаю, але й дати змогу закупити насіння, добрива на наступний сезон.

Значна частина витрат турецьких сімей припадає на поїздки до родичів, розкиданих по всьому пострадянському простору. *«Все літо працюємо, а взимку гроші на квитки викидаємо»*, – зазначав один з респондентів.

Останніми роками важливою статтею видатків стає навчання дітей. Тенденція до підвищення освітнього рівня, яка почала проявлятися приблизно з 1970-х рр., була перервана переїздом, економічною кризою, труднощами адаптації на новому місці, в тому числі й мовної. У перші роки проживання в Україні лише поодинокі юнаки змогли продовжити освіту у середніх та вищих навчальних закладах, багато хто не закінчував й середньої школи. Про навчання дівчат мова взагалі не йшла: вони залишали школу після 7–8 років навчання. Проте з поліпшенням економічної ситуації в країні та підвищенням рівня життя все більше сімей намагаються дати дітям повноцінну освіту, розуміючи, що саме вона є запорукою кращого працевлаштування і заробітку. Практично всі юнаки закінчують школу, багато продовжують навчання. Змінюється ставлення й до освіти дівчат. Хоча багато з них все ще припиняють навчання після 9-го класу, проте все більше отримують атестат зрілості, у тому числі екстерном, а також вищі ступені освіти.

Разом з тим, рівень успішності учнів серед турків-месхетинців, за оцінками вчителів, хоча і достатній, але в середньому нижчий, ніж у місцевих школярів, що, зрозуміло, знижує їхні шанси на продовження навчання і пов'язану з освітою висхідну соціальну мобільність. Основна причина у тому, що приходячи до школи діти практично не володіють мовою, в початкових класах весь час і сили витрачають на її опанування, що закладає їх відставання у старших класах і створює для школи додаткові проблеми. Вирішувати ці проблеми вчителям доводиться самотужки, оскільки жодних спеціальних методик чи програм, розрахованих на учнів-іммігрантів, не існує. Якоюсь мірою школа справляється з цим завданням. Проте є навчальні заклади, в яких йдуть

шляхом найменшого опору створюючи класи, де більшість становлять турецькі діти, а місцеве населення представлено учнями із низькою успішністю. Такий підхід, по-перше, закріплює відставання дітей-турків у навчанні, по-друге, не дає їм жодних шансів на встановлення соціальних зв'язків поза своєю громадою, по-третє, виховує комплекс меншовартості виявом якого може стати самоізоляція, а наслідком – агресія щодо країни проживання, ускладнення між-етнічних стосунків.

Розглядаючи відносини між турками-месхетинцями та місцевим населенням важливо зауважити кілька обставин. По-перше, йдеться про «радянських турків», як вони себе інколи називають, тобто про людей, які мають багато спільного завдяки радянському минулому. Разом з тим, ні історично, ні культурно цей народ з Україною пов'язаний ніколи не був. Його мова, релігія, традиції є досить відмінними. До того ж, насильницьки позбавлені історичної батьківщини і змушені впродовж десятиліть проживати у чужонаціональному і чужомовному оточенні турки інстинктивно намагаються плекати власну своєрідність як засіб етнічного самозбереження. Спілкування всередині турецьких громад здійснюється лише турецькою мовою, в розподілі гендерних ролей, внутрішньообщинній ієрархії з її провідною роллю старших, в одязі та кухні традиції ревно зберігаються. Важливу роль у самоорганізації громад відіграє іслам, який, водночас, забезпечує відмінність від місцевого населення. Варті враховування також негативні стереотипи, що склалися по відношенню до турків у населення України як наслідок важкої історичної пам'яті.

Додамо до цього й особливості нинішньої ситуації в країні та економічної діяльності турків. Якщо раніше, як і інші громадяни, турки-месхетинці працювали

на великих сільськогосподарських підприємствах, тобто щоденно взаємодіяли із своїми сусідами і, водночас, колегами по роботі, то нині працюючи самостійно на власному полі точок дотику між ними і місцевим населенням набагато менше. Внаслідок деградації культурної сфери на селі звужені можливості спілкування і поза виробництвом. Ті ж контактні зони, які зберігаються, або передбачають певне протиставлення, наприклад, продавець і покупець на ринку, власник врожаю та поденний працівник на полі, або є очевидно конфліктогенними, як от кафе чи бари, де «культурний» відпочинок супроводжується розпиттям алкогольних напоїв.

Єдиним осередком культури на селі на сьогодні залишаються школи. Тут взаємодіють не лише учні, а й їхні батьки. Тому роль школи у встановленні контактів між громадами турків і місцевим населенням важко переоцінити, водночас практика сегрегації шляхом створення «турецьких» класів у деяких з них завдає непоправної школи.

Тим не менш, за 15 років проживання в Україні між турками-месхетинцями та місцевим населенням склалися досить міцні стосунки. У середовищі турків зберігається почуття вдячності до країни і народу, що надали їм притулок. Воно підживлюється порівнянням з досить складною ситуацією, в якій їхні одноплемінці опинилися в деяких інших пострадянських державах, зокрема, в Краснодарському краї Росії. Українці, із свого боку, за час спільного проживання мали нагоду оцінити працелюбність турків, тверезий спосіб життя, відданість родині, повагу до старших тощо.

Поступово обидві сторони навчалися жити, поважаючи традиції одна одної. Наприклад, учитель української літератури на уроках уникає творів, де розповідається про боротьбу між турками і українцями; голова сільради, жінка, от-

римавши скаргу на старого турка, не викликає його, а йде на розмову до нього додому. Із свого боку турки, виховуючи молодь, постійно нагадують, що вони живуть у гостях, що необхідно дотримуватися встановлених господарями правил.

Конфліктів чи якогось протистояння між турками-месхетинцями і українцями не спостерігається. Хоча у перші роки після переселення вони час від часу виникали. Як висловився один респондент, *«корови в череді також, поки не приносяться, б'ються»*. Проте нині, продовжував думку інший турок, з яким доводилося спілкуватися, *«навіть якщо захочете, конфлікт не зробите»*.

Однак треба визнати, що відсутність конфліктів інколи забезпечується не стільки тісною взаємодією, скільки, інстинктивним обмеженням контактів, паралельним, так би мовити, існуванням турецької та місцевої громад, які проживаючи поруч не так і часто перетинаються. Проілюструємо такий висновок розповіддю одного з респондентів: *«Раніше наші жінки боялися в магазин піти. Тому що привезуть хліб, там – п'ятдесят буханців. І закінчиться хліб, а місцевим не вистачить. Вони кричати, понаїжджали сюди, різні слова. А потім ми зробили печі і самі хліб випікаємо»*.

Хоча між турками та корінними жителями, безумовно, існують дружні, сусідські, ділові стосунки, перевага у контактах будь-якого характеру все ж надається одноплемінникам. *«У будь-якому місці, де б ми тільки побачили свого... я, наприклад, буду вірити, що від нього мені в спину удару не буде»*, говорив один з респондентів.

Величезне значення мають сімейні, родинні, земляцькі зв'язки. Питання, звідки ти, зазвичай означає, з якого села в Грузії походить твій рід. Турки добре знають, пам'ятають імена, дати народ-

жень, місця проживання своїх родичів до четвертого коліна. Величезне комунікаційне значення належить важливим сімейним подіям, як от: весілля чи похорон, на які з'їжджаються родичі звідусіль. Зсуперечуються люди не лише спілкуються, обмінюються інформацією, але й вирішують важливі справи. Наприклад, на весіллях знайомиться молодь, домовляються батьки, складаються майбутні шлюбні пари.

Міцність родинних та земляцьких зв'язків сприймається як запорука захищеності і безпеки, етнічного самозбереження. То ж не дивно, що саме на них зазвичай будуються також і ділові стосунки. Разом з тим, дружні, сусідські відносини, тобто такі, які не залежать від кровної спорідненості, а склалися в результаті власного життєвого досвіду, мають велике значення. Воно до того ж зростає як результат життя в еміграції, розпорошеності народу, коли навіть між близькими родичами інколи пролягає не один державний кордон.

Специфічне становище іммігрантів, біженців знайшло виявлення в суперечливості і непевності концепції батьківщини, сформованої в середовищі турків-месхетинців в Україні. Історична доля розпорядилася так, що це поняття, яке за звичайних умов дається від народження, для турків-месхетинців є предметом постійної дискусії і болючого вибору. Залежно від контексту це може бути історична батьківщина Месхетія, тобто Грузія, Радянський Союз, колись спільна батьківщина численних радянських народів, Узбекистан, звідки довелося тікати, Туреччина, велика батьківщина всіх турків, і, звичайно, Україна, країна теперішнього проживання. Але чи знайшли в ній турки-месхетинці свій дім не в матеріальному, а в психологічному сенсі, тобто відчуття комфорту і захищеності?

Через 15 років проживання тут представники цієї громади оцінюють свій пе-

реїзд загалом позитивно: *«Це добре, що ми сюди приїхали. Скільки наших в Азербайджані ні за що загинули. У Карабаху, в цій війні. Тут мир, слава Богу»; «У Краснодарі взагалі 15 років живуть турки-месхетинці без прописки, мучаться. А на Україні велика різниця. Як би там не було, тут права людини є».*

Проте подяка Україні, особливо у людей старшого віку, виглядає переважно як подяка гостя за хороший прийом: *«Я хочу подякувати вам і Тому, хто стоїть над нами, що живемо тут як родичі, що живемо як у своєму домі. Дякуємо, що не ображають нас, і як люди приймають нас тут...»*

Прибуття турків-месхетинців в Україну не можна повністю вважати актом вільного вибору. Вони виїздили з Узбекистану вимушено, як біженці, а в нашу державу потрапили внаслідок певного збігу обставин. Із самого початку своє перебування тут вони розглядали як тимчасове. Ставлення до нинішнього місця проживання як до зупинки на шляху блукань вічувається й донині. Так, набагато менше, ніж місцеве населення, займаються турки-месхетинці житловим будівництвом, облаштуванням житла: *«Ми, жінки, просимо, тут стінку прибери, щоб було більше місця, там м'який куточок поставимо, проте мужики не хочуть. Не треба, ми вже зробили, ми вже побудували і все залишили...»* Хоча сім'ї ростуть, розділяються і все частіше представники турецької громади купують, будують чи перебудовують житла, сумніви у доцільності відповідних витрат залишаються: *«Якщо поїду, мені ж ніхто ці гроші не поверне...»*

Відчуття тимчасовості знаходить виявлення в непевності і постійній сторожливості. *«Люди намагаються передовсім вижити, себе зберегти, своїх дітей. Тому намагаються бути тихше*

води, нижче трави», – зазначає молода туркеня. Цю думку підтверджує і місцева жителька: *«І все-таки вони і самі, і дітям говорять, ніде не пискнути, ніде не сказати, мовчати, тихенько... Постійно діти чують, мовчіть, нічого не кажіть, ви не на своїй батьківщині, ви на чужині»*. Такі настрої виявляються і в поведінці. Наприклад, виїжджаючи з села в найближче місто молоді чоловіки намагаються не їхати по одному, якщо хто-небудь відбуває в район, домашні нагадують, чи є при ньому паспорт, всі документи, під час «помаранчевих» подій у Києві батько дзвонив сину, який там працював, і просив з дому не виходити, тільки за хлібом.

Однак життя бере своє. В школі діти, які народилися в Україні, пишуть твори про рідне село старанно описуючи українські степи. Повернувшись з навчання в Туреччині молодий турок із сміхом розповідає, що в студентській компанії там його називали «хохлом». Та й для осіб старшого віку Україна поступово перестає бути лише транзитною станцією: *«Ми тут поступово облаштовуємося, коріння пускаємо...»*.

Зростає інтерес до всього, що відбувається в країні, в області, в селі. Якщо розважальні програми та серіали турки дивляться по російському або турецькому телебаченню (в багатьох будинках є супутникові антени), то інформаційні – переважно по українському. Вони жваво обговорюють перспективи вступу України до ЄС та НАТО, стосунки з Росією, вболівають за українських спортсменів, активно беруть участь у виборах, причому не лише як виборці, але й як члени виборчих комісій, агітатори. Все більше турків опановують українську мову, передовсім молодь, яка тут навчалася. Часто діти виступають перекладачами для старших членів сім'ї. Проте й у мові осіб середнього віку з'являється все більше українських вкраплень. Багато

турків справді вважають, що *«ми тут не чужі, і вони нас (тобто місцеве населення), чужими не відчують»*.

Для такого висновку, очевидно, велике значення має те, що турки-месхетинці користуються всією повнотою прав, які випливають із Конституції і законодавства про національні меншини. Передовсім це забезпечується наявністю у переважній більшості з них українського громадянства. Оскільки представники цього народу переважно прибули в країну ще до прийняття Закону України «Про громадянство» 1991 р., вони одержали право на громадянство автоматично, відповідно до так званого «нульового варіанту». Юридичні права дали змогу туркам створити громадські об'єднання (голова Всеукраїнського товариства турків-месхетинців «Ватан» є членом ради представників національних меншин при Президентові України), організовано представляти свої інтереси.

Поняття дому, батьківщини найчастіше асоціюється не стільки з країною, скільки з місцем, де живе сім'я, де виникають соціально-економічні та емоційні зв'язки: *«У принципі, можна сказати, що батьківщина там, де ми живемо»*. Це не ознака космополітизму чи байдужості, а вияв світогляду, сформованого життєвим досвідом мігрантів.

Ставлення до України разом з об'єктивними умовами проживання тут, громадянським статусом, наявністю власності, у т.ч. на землю, характером контактів з владою і місцевим населенням багато в чому визначає подальші життєві плани турків-месхетинців. Наявний рівень інтеграції дає змогу передбачити, що значна їх частина саме з Україною пов'язуватиме своє майбутнє та майбутнє своїх дітей. Разом з тим, висловлювання респондентів на користь проживання в Україні часто містили слова «поки що»: *«Зараз ми живемо тут, і нам тут поки що подобається»*; *«Поки*

що ми тут живем, і поки люди нам не будуть робити, як узбеки зробили, я не поїду».

Таким чином, народ, якому впродовж життя одного покоління довелося пережити дві депортації, і який за чужою і лише частково за власною волею мігрує вже понад 60 років, далеко не впевнений, що його блукання скінчилися. Еventуальна подальша міграція може бути спричинена неможливістю проживання в Україні внаслідок ворожого ставлення до іммігрантів, або ж більш сприятливими умовами, які можна знайти в іншій державі.

У зв'язку з цим перспективи повернення до Узбекистану не розглядаються, хоча і спостерігається певне ностальгічне ставлення до нього. Об'єктом постійних обговорень є бажання повернутися на історичну батьківщину. Саме за це однозначно висловлюються представники старшого покоління. Що ж до більш молодих, які ніколи Грузію не бачили, їхні заяви на користь репатріації часто пов'язані їх солідарністю із старшими, авторитет яких надзвичайно високий.

Прагнення батьківщини великою мірою спрямовані не на Грузію як таку, а на те місце, де можна почувати себе безпечно, де всі родичі і знайомі зберуться разом, де існуватимуть умови для розвитку власної мови, культури, освіти. Що ж до реальної країни, в якій розташована історична батьківщина турків Месхетія, люди свідомі серйозних соціально-економічних проблем в ній, відсутності надій на допомогу в переїзді та облаштуванні, досить м'яких заходів влади щодо реабілітації депортованих та визначення їхнього правового статусу в разі повернення.

Для людей молодих, освічених, успішних порівняння між Україною та Грузією здебільшого не на користь останньої: *«Що я і мої діти робитимемо в горах, де немає цивілізації? Я вже*

живу в Європі і хочу, щоб мої діти вміли працювати на комп'ютері і користуватися інтернетом». Проте навіть для тих, хто не планує повернення на батьківщину, повернення батьківщини, тобто відновлення несправедливо забраного права на неї, є дуже важливим: *«Нехай я буду постійно проживати тут. Але нехай я знатиму, що от Грузія, це моя батьківщина. Нехай би я це хоча б знав...».*

Уявлення про Туреччину й міграційні плани щодо неї виникли в середовищі турків-месхетинців порівняно недавно, після того як завдяки відкриттю кордонів почали відновлюватися культурні, релігійні зв'язки, стали можливими поїздки до родичів, а то й на заробітки. Спільні етнічні корені, мова, релігія є вагомими аргументами на користь міграції до Туреччини. Приваблюють також соціально-економічні умови, вищі заробітки, побутові зручності. Разом з тим, лише поодинокі сім'ї виїхали чи налаштовуються на переїзд. Зупиняє досить складне становище, в якому опиняються іммігранти в Туреччині, проблеми з громадянством, працевлаштуванням, зверхнє ставлення місцевого населення до прибульців тощо. Турбують ментальні розбіжності між «радянськими турками» і тими, які проживають у Туреччині. (Враження про останніх формується переважно на основі вестернізованого турецького телебачення і аж ніяк не відповідає уявленням про традиційні чесноти турків). Таким чином, співвідношення ризиків та вигод від еміграції не заохочує до переїзду. Проте він залишається вірогідним для тих, хто має в Туреччині родичів і може розраховувати на їхню підтримку, а також тих, хто недостатньо інтегрований і незадоволений своїм облаштуванням в Україні.

Після того, як 2004 р. уряд США започаткував програму прийому біженців турків-месхетинців, серед можливих

* * *

напрямків еміграції обговорюються також можливості виїзду до Америки. Програма розрахована на представників народу, які прибули з Узбекистану до Краснодарського краю Російської Федерації, проте впродовж 15 років проживання там не набули громадянства РФ, не мають прописки, що призводить до численних порушень їхніх прав. Таким чином, турки-месхетинці в Україні не підпадають під її вимоги, разом з тим, враховуючи тісні родинні зв'язки, деякі з них подавали чи планують подавати заяви на виїзд до США через рідних у Краснодарському краї. Відповідні настрої посилися після того, як перші групи переселенців виїхали за океан і від них почала надходити інформація про умови перебування в Америці. Людей приваблює більш забезпечене і легке життя, багатокультурність і поліетнічність американського суспільства, неприпустимість дискримінації за етнічною ознакою.

Отже, хоча певні еміграційні настрої у середовищі турків-месхетинців в Україні присутні, реальні перспективи для переселення досить примарні, а сама його ідея викликає неабиякі застереження. Реалії життя дають можливість прогнозувати, що більшість із нинішніх громадян України турецько-месхетинської етнічної належності залишаться в Україні назавжди, становитимуть один з елементів розмаїтого етнічного складу її населення. Проте вже 15 років проживши в країні вони ще не остаточно вкорінилися в ній. Суперечність між сформованими зв'язками і непевністю становища мігрантів, що зберігається, досить красномовно ілюструє така думка: *«На даний момент, – говорив один з респондентів, – у мене батьківщина, це я українець. Я не турок-месхетинець, я українець. Я набув громадянства України, я люблю Україну, я живу тут, і я ніколи Україну не забуду»*.

Прибуття, розселення, облаштування, взаємодія із корінним населенням турків-месхетинців дає змогу визначити кілька типових для цих процесів ознак, які є справедливими і для інших етнічних спільнот, що нині формуються в Україні в результаті міграції.

Прибуття турків-месхетинців мало переважно вимушений характер, соціально-економічні причини мали підпорядковане значення. Такого ж характеру прибуття багатьох вірмен, азербайджанців, чеченців, афганців, курдів тощо, які опинилися в Україні через відсутність можливості вибирати.

Важливо наголосити також, що їхнє розселення детерміновано можливостями працевлаштування і вирішення житлового питання і тому меншою мірою залежить від природного бажання жити поряд із співвітчизниками. У внутрішній міграції відбуваються два протилежних процеси: перший – поступова концентрація представників меншини навколо деяких її осередків, що з часом може привести до формування етнічних анклавів; другий – прямо протилежний і відображає соціальну мобільність, коли із поглибленням інтеграції, освоєнням нових сфер зайнятості, зростанням добробуту більш успішні і освічені особи територіально віддаляються від громади.

Таким чином, за незначної кількості іммігрантів і дисперсності їхнього проживання на сьогодні Україні не загрожує створення етнічних кварталів. Це підтверджується також даними щодо інших груп мігрантів. Слід наголосити на ще одному важливому висновку: чим гармонійніше і успішніше входять іммігранти в багатонаціональну тканину українського суспільства, тим меншою буде вірогідність їхньої самоізоляції, як територіальної, так і соціальної.

Добробут представників меншини забезпечується тим, що вони займають

певну економічну нішу. Для месхетинців це вирощування овочевої продукції. Разом з тим, вихід за межі, так би мовити, «етнічного бізнесу» в інші сфери виробництва чи підприємництва здійснити складно, через високу конкуренцію і численні менш сприятливі для прибутку, у порівнянні з місцевим населенням, обставини. Під впливом аналогічних причин, напевно, формуються ніші економічної активності й інших іммігрантських громад: ринкова торгівля в азербайджанців чи афганців, громадське харчування у китайців і тощо.

Як рівень інтеграції, що склався об'єктивно, так і самопочуття іммігрантів в українському суспільстві, впливають на їхні подальші міграційні плани. Відносно соціально-економічне благополуччя в державі, в порівнянні з країнами походження мігрантів, у даному випадку Грузією або Узбекистаном, є важливим фактором орієнтації на тривале, можливо, постійне проживання тут. Натомість, виїзд з України представників іммігрантської громади вірогідний, за можливості, передовсім у більш розвинуті країни з кращими умовами життя. Для турків – це Туреччина та США. Разом з тим, крім факторів «притягання» свій вплив на «виштовхування» в подальшу міграцію може справити недостатність життєвих перспектив, зумовлених становищем мігрантів, невирішеність життєво важливих правових чи соціально-економічних проблем, психологічна напруга, викликана ставленням суспільства до «чужих».

Приклад месхетинців черговий раз доводить, що правове становище, наявність громадянства закладає основу для вирішення всіх інших життєво важливих питань від зайнятості і набуття власності до освіти і національного самовиявлення. Міцний правовий статус є

запорукою успішної взаємодії з державою і суспільством і для інших іммігрантських громад.

Разом з тим, врегулювання правового статусу не є самодостатнім. Досвід більш ніж 15 років життя турків-месхетинців в Україні засвідчує, що іммігрантська меншина потребує підтримки влади, зокрема, організації мовного, правового навчання, сприяння у вирішенні соціально-економічних питань, допомоги національно-культурним громадським організаціям, заохочення різних форм взаємодії. Лише це дасть змогу найбільш раціонально використати потенціал іммігрантів в інтересах держави, а також запобігти самоізоляції яка не відповідає ні інтересам меншини, ні українського суспільства.

Іммігрантські меншини потребують підтримки держави також і для збереження національної самобутності, задоволення своїх специфічних мовних, культурних, релігійних потреб. Це необхідно як для повноцінного існування етнічної групи, так й гармонійної взаємодії з суспільством, що її прийняло.

І, нарешті, об'єктивний процес утворення іммігрантських етнічних меншин в Україні потребує уваги не лише від спеціальних чи місцевих органів влади і правопорядку, але й від суспільства в цілому, яке, у свою чергу, має готуватися до прийняття і сприйняття представників нетипових для України етносів. Тому важливими є виховання толерантності, відкритості, позитивного ставлення до етнічної і культурної розмаїтості не як до загрози усталеному способу життя, а як до можливості його збагачення і урізноманітнення.

(Результати дослідження повністю опубліковані в: Малиновская Е. Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк. – К., Генеза, 2006. – 320 с.)

V. Культура як об'єднавчий чинник

Мистецький фактор у типології європейських революцій в епоху ПОСТ (Case study: Україна)

Наталія Мусянко

Nataliya Musienko

The Factor of Art in the Typology of European Revolutions in the «Post» Era: A Case Study of Ukraine

The entrance of artists into politics became a symbol of an entire era – the «Post» era – and led to an acceleration of social change in Eastern and Central Europe. Poets, writers, and musicians proposed a different vision and understanding of the world. In so doing, they expressed the desire of the people for change. Their spiritual influence, popularity, and professional eloquence cleared the way for their entrance into professional politics. The factor of art was particularly important during the Orange Revolution in Ukraine in 2004. The stage and the microphone became symbols of the revolution. This article considers artists as a specific type of revolutionary and analyzes their role in transitions across the post-Soviet space.

Ми живемо в епоху ПОСТ. Посткомунізм, постмодернізм, постколоніалізм, посттоталітарізм... Що це? Брак слів у мовах всього світу чи закономірність, певна логіка буття? А може спроба на рубежі тисячоліть розгледіти в мерехтливих обертах історії візерункову осмисленість і стрункість? Префікс *пост* – вживається для опису явищ, назву яким ще не встигли вигадати. Сьогодні їх забагато – вистачить на цілу епоху. Потім учені опишуть її докладніше, знайдуть епітети й епіграфи, але це буде завтра. Сьогодні ми живемо в епоху ПОСТ¹. Просто живемо.

Однією з ознак цієї епохи став прихід митців у політику. Не тільки в

Україні. Такою є загальна східноєвропейська тенденція. Прояв революційного романтизму. Адже мистецтво і політика нерозлучні. Хоча багато хто з політиків відхрещується від необхідності лицедійства, а митцям кортить сховатися від політичних екстрем у спорудах елітарного штибу. Проте в часи перемін і потрясінь саме їх взаємодія стає катализатором змін у суспільстві. У спокійні, комфортні для суспільства періоди митці – творять, а політики – політизують. Кожний залишається у своїй майстерні. Але як тільки наближається буря – першими відгукуються митці і виходять на політичні підмостки².

Мистецтво генерує нові ідеї, постаючи людству кисень духовності й

чистоти. Із політикою його об'єднує потяг до нестандартних рішень, яскравості ідей і образів, багатство емоцій. Так було завжди. Безумовно, відмінностей набагато більше. Але головне, що момент їх єдності дає суспільству романтичний спалах, вихід на авансцену життя пасіонарних і талановитих особистостей, які прагнуть змінити світ згідно з певним ідеальним планом. Не завжди на благо. Злі генії народжуються також закономірно, як казкові герої.

На зламі XX та XXI століть мистецький фактор набуває особливої ваги у

- звільненні Центральної та Східної Європи від комуністичної парадигми;
- масовому характері постсоціалістичних революцій;
- створенні нового іміджу нації та її самоусвідомлення;
- продукуванні нових харизматичних політичних особистостей.

Багатовимірний і неоднозначний феномен революції був і залишається у фокусі прискіпливої уваги вчених світу. В аналізі революцій та конструкції їхньої типології вчені виходять з різних – політичних, правових, психологічних та соціальних – критеріїв³. Від *Соціології революції* П.Сорокіна до Зіткнення цивілізацій С.Хантінгтона наука XX століття аналізує причини соціальної нестабільності, політичних конфліктів, революційних вибухів. Такі вчені, як К.Брінтон, Дж.Пітті, Ч.Тіллі, Ч.Елліуд, С.Нейман, Дж.Девіс, Р.Тантер, М.Мідларський, Ч.Джонсон, Б.Мур, Т.Скокпол, Дж.Гольдстоун та інші пропонують свої моделі. Американський соціолог, професор С.Сандерсон у своїй нещодавній роботі *Світовий вступ до політичної та соціальної зміни*⁴ подає глибокий і змістовний аналіз світової літератури з цього питання.

Одним з яскравих і ще мало вивчених аспектів у типології революції є

фактор, безпосереднього і опосередкованого, впливу мистецтва. Американські дослідники: професори М.Реджаї⁵ та К.Філіпс на основі досвіду демократичних революцій Англії, Америки, Франції та Мексики пропонують таку типологію революціонерів⁶:

- *фундатори* – Вашингтон, Кромвель, Мірабо;
- *професійні революціонери* – Ленін, Сталін, Троцький, Мао, Кастро;
- *вчені* – французький професор фізики А.Гейзмар, адвокат Х.Марі Бра з Пуерто-Ріко, лікар Д.Хабар з Палестини, а також соціолог і священник К.Торрес з Колумбії;
- *агітатори* – цей тип, з погляду дослідників, характеризують алжирські та палестинські революціонери, молоді, недосвідчені, з країн, що мають довгу історію радикального спротиву. Конкретних особистостей дослідники не наводять;
- *генерали* – у цьому типі конкретно наводиться приклад тільки з XVII сторіччя: граф Есекса Роберт Доверо. Загально ж його представляють професійні військові.

Така типологія видається цікавою і ґрунтовною, проте ми вважаємо, що досвід і аналіз постсоціалістичних демократичних революцій Східної та Центральної Європи, виявляє ще один цікавий тип революціонерів – ними є

- *митці* – Вацлав Гавел, Вітаустас Ландсбергіс, Звіад Гамсахурдіа.

Проблематика мистецтва у політичному і революційному процесі цікавить і митців, і вчених⁷. Чи цікавить вона політиків? Питання дещо риторичне, мабуть, коли на то виникає політична доцільність. Як в Україні в 2004 році.

Українська помаранчева революція 2004 р. є на сьогодні унікальним явищем у типології європейських пост-соціалістичних революцій⁸, проте водночас закономірним етапом взаємодії мистецтва і

політики, насамперед в Україні, якій історично притаманна їх єдність.

Мистецький фактор стає доленосним для України, де історично політичні пасіонарії часто рекрутувалися з мистецтва. Після того, як упала козацька держава, український народ творив державу у своєму мистецтві. І це цілком притаманно та істотно для України, яка була і залишається носієм емотивного начала і не входить у обмеження класичного європейського раціоналізму та прагматизму. А, отже, і проблема керманіча, проблема скеровуючої сили часто пов'язується з мистецтвом. Зовсім не випадково, що Мазепа був композитором, а багато з корифеїв мистецтва – політиками.

Сакральними словами Євгена Маланюка: *як в нації вождів нема – тоді вожді її поети* – можна лаконічно охарактеризувати тривалий історичний період України, яка протягом довгих століть, не маючи своєї державності, поєднувала у своїх духовних вождях і творців, і політиків. Українське мистецтво завжди було політично заангажоване. Українська література, живопис, і театр – були заполітизовані, а політичні підтексти вміло вибудовувані. Українські генії писали на біблійські теми, а думали про Україну. Поет-політик Дмитро Павличко підкреслює, що українська нація існувала і зберігалася саме у державі слова, української національної музики, живопису⁹. Але слово було передусім: від Сковороди, Котляревського, Шевченка і аж до наших днів – українська бездержавна нація утрималася своїми великими письменниками. Митці не тільки зберігали націю – вони її виховували, її вчили, вони її творили.

Найбільш яскраві і бурхливі взаємодії мистецтва і політики України у XX сторіччі як віхами відмітили його початок, середину і кінець.

При першій спробі української незалежності в XX столітті всі політичні

вожді були рекрутовані з мистецтва: письменник і драматург Володимир Винниченко, письменник і вчений Михайло Грушевський, театральний критик і публіцист Симон Петлюра. Може це й було бідую України? У ті часи, коли у сусідніх Росії та Польщі біля політичного керма не було жодного митця – тільки професійні жорстокі політики: Ленін, Троцький, Сталін, Пілсудський та інші. В Україні – Грушевський, Винниченко, Петлюра. Може в цьому і була проблема та безвихідь українського політикуму, верхівка якого виявилася занадто ідеалістично емотивною у порівнянні з прагматичними жорстокими сусідами. Як сказав відомий український поет-політик Іван Драч: *на безриб'ї і рак риба, а в українській ситуації і митець – політик*¹⁰.

На початку XX сторіччя незалежність України не встояла... Ідеали впали, але знищеними не були. Через неможливість реального політичного самовиразу, соціальна активність знову перейшла до мистецтва, де і була *розстріляна* тоталітарним режимом¹¹. Адже тоталітарні режими викохують тоталітарне мистецтво: без театру Леся Курбаса, без вітаїзму Миколи Хвильового, без філософських ландшафтів Майка Йогансена. Проте і мовчати мистецтву було заборонено, бо мовчанка також буває занадто багатозначною. Протягом радянських десятиріч країна співала хором радісні пісні про єдність комуністичної партії та народу. Ті з авторів, хто їх творили, отримували нагороди і звання, ставали членами парламенту. Але навіть значки народних депутатів не давали можливості талановитим українським письменникам і поетам Павлу Тичині, Миколі Бажану, Олесю Гончару, Максиму Рильському бути діючими політиками. Вони залишалися лише *представниками творчої інтелігенції* у владі. Їх творчість впливала на становлення і ут-

вердження українства, але справді політичну функцію виконувало мистецтво неофіційне, гнане. Василь Стус писав, *я зневажаю політиків*, і політизував суспільство своєю творчістю, як і Ліна Костенко, яка завжди брала активну участь у політиці тим, що залишалась осторонь її.

У 60-х роках Україна знову переживає романтичний спалах єдності мистецтва і політики. Політика і мистецтво знову нерозривні. Знову з мистецтва народжується політика. «Що таке *шістдесятництво*? Була дуже гостра суперечка, – загадував В'ячеслав Чорновіл, – чи це політичне явище, чи це чисто літературне явище. Офіційна критика зводила все до літературно-мистецького плану, мов з'явилися люди, які почали трошки інакше писати... Але це абсолютно не так: це була форма протесту проти сваволі і тиранії, форма політичної ідеї незалежності України. Власне, найбільші політики 60-х років були митцями. Чистих політиків майже не було. Той же Драч, той же Дзюба – надзвичайно талановитий критик, який неминуче прийшов до політики, той же Іван Світличний – талановитий критик, науковець і поет. Він став виразним політиком, організатором *шістдесятництва*»¹².

Шістдесятники не здобули офіційної політичної влади, проте зробили значно більше – змінили суспільство. Заборонені політичні думки читалися між рядків і «лягали на полиці» разом із забороненими кінофільмами. Саме *шістдесятники* В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Іван Дзюба, Сергій Параджанов, Ала Горська і багато, багато інших – вже тоді заклали ґрунт для останнього у XX сторіччі романтичного злету і єднання політики та мистецтва, що став для України вирішальним.

Прихід митців у політику став знаком для реалізації Української Неза-

лежності у кінці XX століття. Вихор романтичного піднесення охопив увесь постсоціалістичний простір. Драматурги, поети, письменники, музиканти зайняли президентські крісла і місця у парламентах багатьох країн Східної Європи. Адже коли відбуваються національно-визвольні події, митці знаходяться в їх центрі, вони їх совість. Драматург Вацлав Гавел – у Чехословаччині, музикознавець Вітаустас Ландсбергіс у Литві, літератор Звіад Гамсахурдія у Грузії тощо. Історія знає яскраві приклади, коли голлівудські актори займали палац губернатора Каліфорнії, а потім і Білий дім США. Рональд Рейган, 40-й президент цієї країни, і нинішній губернатор Каліфорнії – Арнольд Шварценегер – не були вождями національно-визвольних рухів, тим більше совістю Америки. Вони втілюють основну складову американської *парадигми щастя*: досягнення *американської мрії*, а отже, уособлюють не страждання, а щастя досягнення. У той час, як шлях митців на українських теренах практично завжди супроводжувався терновим вінком і вписувався у притаманну українському народові *парадигму страждання*.

Нестандартний час кінця XX століття вимагав нестандартних людей з більшим рівнем духовної свободи і не зв'язаних догматикою тоталітарної політики. Саме тоді письменники створюють *Народний Рух України за перебудову*, який цю догматику рішуче руйнував. І що дуже важливо, тих митців уже знали і любили, поважали. Їх творчість стала найкращою політичною рекламою. За них голосували на перших демократичних виборах. Саме політики, які прийшли з мистецтва стають першими публічними трибунами України. Адже публіка у них вже була. В'ячеслав Чорновіл часто наголошував на своїй причетності до мистецтва. Режисер Лесь Танюк, поети Іван Драч і Дмитро Павличко, письменники

Володимир Яворівський і Юрій Щербак прийшли у політику у різний час, але були в ній разом на початку 90-х років ХХ сторіччя, створюючи Україну. Проголошення Української незалежності 24 серпня 1991 р. просто не могло без них відбутися.

Романтичний злет не може тривати вічно. Його неминуче змінює тверезо-жорстокий прагматизм. Приходить нова генерація політиків, яка наполегливо повертає художників до їх кабінетів та майстерень, знімальних майданчиків та театрів. Для політичної діяльності вже не вистачає життєвого і емоційного досвіду, – потрібен жорстокий професіоналізм. У Верховній Раді меншає митців, а ті, хто залишився, часто роблять вибір на користь професійної політики, залишаючи Музу. На межі ХХ і ХХІ століть духовні лідери української нації втрачають ініціативу в розбудові держави та її культури. Шлях відродження України поступово підмінюється втратою культурних цінностей. Що є, безумовно, фіаско для політиків – митців, а як наслідок – для всій нації.

Незалежна Україна, яка щойно здавалася світом безмежних можливостей, виявилася швидко і спритно закута масштабними корупційними схемами, а політична діяльність, у тому числі і перш за все *вибори*, стали найприбутковішим бізнесом. Свого часу Черчілль писав, що *політики орієнтуються на вибори, а державні діячі на наступні покоління*. Цікаво, що у 1953 р. він одержав Нобелівську премію за літературу, а його картини й досі прикрашають британські амбасади у світі.

У перші роки ХХІ століття розвідки про взаємодію мистецтва і політики та досягнення цієї єдності в Україні сприймалися вже як суто історичні дослідження про *додержавні часи*, а наявність митців у партійних списках, як чисто партійний маркетинг, незалежно від спектру партій.

Помаранчева революція 2004 р. вивела людей на Майдани, а артистів на їхню сцену, і знову засвідчила органічну єдність політики й мистецтва. Символами революції стали сцена, мікрофон, намет і телевізор. Новий час, новий вік, нове тисячоріччя диктує свої правила. Першість політичної пасіонарності зайняли співаки і музиканти. Галактика Гутенберга¹³, яка чинила довгий опір Галактиці Маклюєна на теренах України, остаточно здала свої позиції. Письменники поступилися своєю популярністю, у тому числі й політичною. Телебачення, ставши повноправним і активним учасником помаранчевої революції, ретранслювало перманентний грандіозний політичний геппінг, якого ще не бачив світ, і зробило цей світ його безпосереднім учасником. Основними складовими геппінгу стали:

- постійний багатоденний концерт відомих і невідомих виконавців на Майдані Незалежності в Києві
- художні виставки на Хрещатику: виставка ТАК у наметі, малюванні лозунгів просто неба біля мерії Києва, 60-тиметровий лист Володимиру Путіну, гігантський Янгол над Майданом тощо.
- серіал *Веселі яйця* та його миттєва дистрибуція Інтернетом і показ на гігантських екранах над Майданом.
- вибух *новітнього фольклору*, що народився на Майдані й розповсюджувався Інтернетом.
- плетіння помаранчевих килимів народними майстрами в холі Київської консерваторії.
- артистичне помаранчеве вбрання Майдану.
- швидке розповсюдження артистично-революційних новел по Україні на інших майданах.
- *блакитно-білі майдани*, які підсилювали активність (у тому числі й артистичну) *майданів помаранчевих*.

Блакитно-білий майдан, який протистояв *помаранчевому*, також широко використовував мистецький фактор. Основою його були естрадні виконавці, які виконували російські радянські твори. На помаранчевих сценах домінували рок-виконавці з українськими піснями. Звичайно, і там, і там спостерігалася характерна для нашої епохи постмотдерну, еклектична суміш жанрів, проте саме артистичні домінанти майданів органічно ілюстрували основні міфологеми різних кольорів. *Помаранчевий рок* створював новий світ з новими міфами та героями, з новими правилами гри: з *чистими руками* і бандитами у тюрмах. Ностальгічна радянська естрада *блакитно-білих* повертала до старих ідеалізованих міфологем тих часів, коли невиключно теж зустрічалися *чисті руки* і можливо деякі бандити сиділи у тюрмах. Нове і старе в мистецтві ввійшло у конфронтацію, яка підсилювалася цілою низкою соціальних, економічних, а також і, перш за все, – психологічних, чинників і ретранслювалася телебаченням, а на виході ставала політикою.

Карнавально-мистецький зміст *Помаранчевої революції* та її майданів, незалежно від кольорів, з нашої точки зору, закономірно сприяв обранню на посаду Президента України близької до мистецтва людини¹⁴. Художник-аматор, який знається на гончарстві, куванні, і особливо – народних промислах, Віктор Ющенко в ті осінні короткі дні уособив віру більшої частини українців. Мис-

тецька харизма знову спрацювала в Україні – наповнила серця її громадян надією. Закономірним стала і його політична підтримка популярних естрадних співачок Руслани Лижичко і Оксани Білозір, а також телевізійної ведучої та продюсера Ольги Герасим'юк, а потім обрання їх до Верховної Ради України на виборах 2006. Причому, для Оксани Білозір – це вже друга каденція. Проте це поодинкі приклади, а пасіонарний артистичний заряд помаранчевої революції залишився в історичній пам'яті, і митці знову віддалилися від політичних баталій, органічною частиною яких вони ще нещодавно були.

Звичайно, важко перекласти мову мистецтва мовою політичної доцільності. Навіть мистецтву часто не вистачає фантазії і засобів. А може цього просто не варто робити: проте треба пам'ятати, якщо раптом суспільство починає застигати та костеніти, стають в'ялими думки і гаснуть відчуття – до політики знову прийдуть художники, щоб розбудити і надихнути суспільство, підняти бурю, а потім написати про неї роман чи зняти кінофільм.

Коли сьогодні суспільство переживає багато закономірних розчарувань, а революційна атрибутика схована подалі у шафи, ми думаємо, що насправді нічого екстраординарного не трапилось. Просто наступив ще один період *політики* без *мистецтва*. Але й він скоро пройде і одержить префікс *пост-*. Адже ми живемо в епоху *ПОСТ*.

Література

¹ Мусієнко Наталя. Епоха ПОСТ // Vestnik, vol.6.2. No 18(94) September 6, 1994. P.23

² Natalia Moussienko, L'art post-socialiste. Entrera-t-il dans un nouveau millénaire? // Culture, actualités internationales, Montréal. N 2, 1994, Natalia Moussienko,

La culture soviétique et post soviétique // L'Agora, Montréal, Mai, 1995. Natalia Moussienko, Du pouvoir culturel au pouvoir réel / Cahiers de DIKÉ, Université du Québec à Montréal, 1995. Мусієнко Наталя. Домінанта моєї професії – віддано служити пан-українським інтересам / діалог з Віктором Ющенком // Політика і

культура. 2000. № 29, Мусієнко Наталія. Політики минущі – митці вічні // Політика і культура. 2000. № 29. Мусієнко Наталія. Параноїдальна віра – абсолютно фатальна для політика / діалог з Юрієм Щербаком. // Політика і культура. 2000. № 31.

³ Why Revolution? Theories and Analyses. Cambridge, MA: Schenkman, 1971; Jack A. Goldstone ed., *Revolutions: Theoretical, Comparative, and Historical Studies*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1996; Michael S. Kimmel *Revolution: A Sociological Interpretation*. Cambridge: Polity Press; Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996; Herbert Marcuse. *Counter-revolution and Revolt*. Boston. 1972. Brinton, Crane. *The Anatomy of Revolution*. Vintage Books: New York, 1965. Chalmers Johnson. *Revolutionary Change*, 1982 236; Сорокин П.А. *Человек. Цивилизация. Общество* / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Соколова. М.: Политиздат, 1992.

⁴ *Stephen K. Sanderson. Revolutions: A Worldwide Introduction to Political and Social Change*. Paradigm Publishers, 2005

⁵ *Mostafa Rejai, Kay Phillips. Concepts of Leadership in Western Political Thought*, Praeger Publisher. 2002. 144 p.

⁶ *Dr. Mostafa Rejai, Dr. Kay Phillips, Five Types of Revolutionaries*. <http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/aureview/1982/sep/oct/philips.html>

⁷ *Richard Wagner. Art and Revolution*. <http://www.ebookmall.com/ebook>; Martin Puchner. *Poetry of the Revolution: Marx, Manifestos, and the Avant-gardes*, 315 pp.; Maria Tatar. *Art and Politics in the Weimar Period: The New Sobriety, 1917–1933*. New York: Da Capo Press, 1996; New York: Pantheon Books, 1978. 272 pp.; Peggy

Phelan. *Unmarked: The Politics of Performance*. Publisher: Princeton Univ Pr 2005; Charles Hersch. *Democratic Artworks: Politics and the Arts from Trilling to Dylan*. State Univ of New York Pr, 1998, 232 p.; *Politics and Aesthetics in the Arts* Cambridge Univ Pr, 2000. 268 p.; *JFK and Art*, Antique Collectors Club Ltd, 2004, 128 pp.; Graham Brit. *Art and Politics*. // *Aesthetics*. 1978; 18: 228–236; Hans Cova. *Art et politique. Les aléas d'un projet esthétique. Essai sur la projection politique de l'art*, 2005, 136 p.; *Art et politique. Sous la direction de Jean-Marc Lachaud*. 2006, 258 p.; Mikel Dufrenne. *Art et politique*. Paris, Union Générale d'Édition. 1974. 143 p.; Marshall McLuhan. *New Media As Political Forms*. August 1954. *Explorations* 3, 120–126. András Bozóki. *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest: Central European University Press, 1999.

⁸ По той бік розуміння. Україна та Європа після Помаранчевої революції / Збірник наукових статей. НаУКМА. Київ. Атіка. 2006. Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід / Збірник наукових статей. Київ. Інститут ліберального суспільства. 2006.

⁹ *Мусієнко Наталія. Мистецтво і політика*. К.: Скарби, 2002. – С. 57–65.

¹⁰ *Мусієнко Наталія. Мистецтво і політика*. К.: Скарби, 2002. – С. 23.

¹¹ *Лавриненко Ю. Розстріляне Відродження*. К.: Смолоскип, 2002. – 956 с.

¹² *Мусієнко Наталія. У мене мистецька душа / діалог з В'ячеславом Чорноволем* // Політика і культура. 2000. № 34.

¹³ *Маклюэн Маршалл. Галактика Гутенберга: Становление человека печатающего*. М.: Академический проект. 2005, 496 с.

¹⁴ *Мусієнко Наталія. Домінанта моєї професії – віддано служити пан-українським інтересам / діалог з Віктором Ющенком* // Політика і культура. 2000. № 29.

Глобалізаційні процеси як чинник периферизації музичної культури слов'янських народів

Богдан Сюта

Bohdan Syuta

Globalization Processes as a Factor in the Peripheralization of the Musical Culture of the Slavic Peoples

In this article, the author addresses the role of globalization in modern culture, particularly in modern musical culture. The basic conditions for the formation of musical culture within the globalizing world, and basic definitions within the process are discussed. The author presents the history of dividing cultural areas in «center» and «periphery», and considers the transformation of this process in the conditions of cultural globalization. In conclusion, determines that globalization has shaped the tendency of the peripheralization of the modern music of the Slavic peoples.

Друга половина ХХ ст. виразно позначена проникненням у всі сфери життя сучасного постіндустріального суспільства глобалізаційних процесів. Вперше термін «глобалізація» почали вживати теоретики Римського клубу, однак узагальненого його тлумачення й досі не витворено. Більшість дослідників виділяє ряд обов'язкових умов, завдяки яким зявилося явище глобалізації: залучення до політичних, екологічних, технологічних та економічних процесів усієї ноосфери земної кулі; формування концепції нової форми власності – «спільного надбання людства», до якого включаються океани, атмосфера, космічний простір, ресурси, наукові, технічні знання та мистецькі надбання (перелік поступово зростає); загальна доступність інформації та можливість миттєвого поширення її транснаціональних потоків [див.: 9; 10; 11; 12; 14; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 30; 31; 32]. Відразу ж упро-

вадімо певне самообмеження: зважаючи на те, що існують різні підходи до побудови концепцій глобалізації (політичні, економічні, культурологічні), у нашому тексті за базове матиметься конструювання концепції глобалізації культурологічного типу. З тієї самої причин уникатимемо використання терміна «глокалізація», що є похідним від термінів «глобалізація» та «локалізація», використовуваного з 1990 р. П.Кругманом і остаточно впровадженого до наукового дискурсу 1995/96 років [див.: 27; 28]. Він вживається для окреслення процесу становлення регіональних центрів економічного розвитку, інвестування, фінансів та соціальної інфраструктури в країнах третього світу, основною причиною якого стали стимули та вплив глобалізаційних процесів. Окрім цього, термін «глокалізація» передбачає в основі явища наявність початкового тотально нівелюючого впливу глобалізації та економічної і культурної політики

країн-метрополій на недорозвинуті (чи цілком несформовані) економіко-соціальні організми країн-колоній (чи напівколоній), який, в результаті одержання цими країнами поштовху (імпульсу) завдяки новітнім фінансово-інвестиційним та інформаційним процесам, що спричинені глобалізацією, за сприятливих умов трансформувався у процес формування нових локально-регіональних центрів.

Найважливішими ознаками глобалізації вважають: 1) процес зміцнення всебічних зв'язків між максимально віддаленими куточками світу; 2) поширення по всій планеті єдиних, фактично спільних для всього людства технологій, культурних практик, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки; 3) виникнення спільних для світового співтовариства проблем (економічного, політичного, військового, екологічного, культурного та ін. плану); 4) процес усталення вселюдських інтересів у всіх сферах людського буття, породжуваних поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів. Для розвитку культури найважливішими є остання умова та факт тотального розповсюдження спільних ідей, технологій, культурних практик. Ці процеси, «підкориговані» новітніми засобами масової комунікації, знайшли блискучу характеристику в загальноприйнятій нині теорії об'єднання людства у «глобальному селищі», розробленій М.Маклюеном [див.: 10; 29; 30; 31 і 32]. Вседосяжність та загальнодоступність інформаційних потоків спричиняє усталення незнаних до цього часу явищ культури – *синхронізації* творчих процесів, *конвергенції* та наступу тотального уніформізму. Вони, у свою чергу, спричиняють процеси прогресуючої *делокалізації* національних, етнолокальних та регіональних культур. Переконливим аргументом на користь обраної позиції є також статис-

тичні дані та рейтингові дослідження. Так, за показниками «Рейтингу глобалізації», що його щороку укладає часопис «Форін поліси», Україна піднялася із 42-го місця у 2003-му р. до 39-го у 2004-му. Цей рейтинг урахує дані (в тому числі культурологічного характеру) по 62 країнах світу, що представляють 88% населення Землі й понад 91% світової економіки [див.: 4, 7].

Музика, як різновид закодованої, але загальнодоступної мистецької інформації займає в глобалізаційних процесах одне з провідних місць. Дослідження цих явищ в музикознавстві слов'янських країн, зокрема й України, є все ще спорадичним та фрагментарним. На сьогодні висвітлено лише деякі аспекти окресленої проблематики [див. зокрема, : 5; 6; 7; 16]. Зокрема, Н.Герасимова-Персидська пише про мобільність конфігурації культурної цілісності європейської культури в історичній перспективі та місце у цих процесах важливого регіонального центру культури і мистецтва, що його кількаразово набувала Україна впродовж останнього тисячоліття [5], а Л.Корній зосереджує увагу на особливостях розвитку вітчизняної музичної культури, зумовлених «становищем України між Заходом і Сходом, а також наявністю прикмет «пограничності» української культури», що почала функціонувати як органічний складник загальноєвропейської культурної традиції [7, 36]. Ми ж зосередимо увагу на розвитку активізованих глобалізацією периферизаційних процесів у сучасній музиці слов'ян.

Дихотомія «центр – периферія» та доцентрово-відцентрові процеси простежуються в професійній музичній культурі слов'ян упродовж понад півтисячоліття. Глобалізаційні процеси загострили та активізували централізаційно-периферизаційні тенденції у музичних культурах певних цивілізацій чи цивіліза-

ційних ареалів (використовуємо термін «периферизація» у розумінні, близькому до запропонованого С.Рокканом щодо інших галузей діяльності людини). Зміщення центрів розвитку професійного мистецтва відбувалося на теренах Європи впродовж останнього тисячоліття вкрай повільно. Нині з феноменом культурної периферизації тісно пов'язаний також потужний чинник консумеризму (споживацтва) у сфері культури та мистецтва. Всього кілька разів роль центрів у різних царинах мистецтва припадала слов'янським народам. Дещо частіше вони ставали напівпериферійними (термін І.Валлерстайна [див. 3]) центрами. Це спостерігаємо й у галузі професійної музики. В умовах постіндустріального суспільства змінити вектори в керунок «центр–периферія» надзвичайно важко, якщо взагалі можливо.

Виходячи із сказаного, можемо помітити, що Україна, незважаючи на ряд проривів у сферах науки, технологій та художньої культури, сьогодні стала регіоном, виразно узалежненим від відкриттів, новітніх технологій, ідей та ціннісних орієнтацій, закладів та інституцій, породжених колегами-європейцями з більш творчих ареалів. Ясна річ, епохальні новації та відкриття здійснювалися українцями впродовж останніх трьохсот років досить часто (згадаймо хоч би першу новочасну європейську конституцію П.Орлика, схему літального апарата з ракетним двигуном М.Кибальчича, Х-промені І.Пулюя, використані В.К.Рöntгеном, вчення про ноосферу В.Вернадського чи пластичні новації О.Архипенка, або фільми О.Довженка тощо). Але ці винятки тільки підкреслюють правило. Україна виявилась приреченою переважно копіювати та вдосконалювати зразки, винайдені, розроблені та поширювані збірним західним «центром». Іноді ігноруючи

здобутки величезного власного творчого потенціалу. Безумовно, у становищі культурної периферії (чи напівпериферії) Європи виявилась не тільки Україна, а й цілий ряд її сусідів по континенту, як-от: Литва й Польща чи Угорщина й Греція. Не кажучи вже про Ірландію та Швейцарію, Молдову чи Білорусь. Навіть усередині «єдиного ЄС» спостерігаємо гігантську стратифікацію ареалів на творчо-креативні центри (здебільшого це багаті й економічно та культурно високорозвинені країни – Франція, Німеччина, Велика Британія, держави Бенілюксу) та периферію (чи не всі інші державні утворення менших, хоч подекуди і численніших націй; периферією стали не тільки Швейцарія й Іспанія, але й південь Італії тоді як північ однозначно зараховується до «центрального» регіону). «Старші брати» постійно намагаються пом'якшити гіркий присмак культурної меншовартості «братів молодших» своєрідними сатисфакціями у вигляді компенсаційних виплат фермерам, додаткових голосів політикам, почергового головування в комітетах і організаціях та ін. Але це ситуацію кардинально не змінює. Крім того, після Другої світової війни неухильно зростає та міцніє такий могутній чинник стійкої консервації існуючого стану справ як глобалізація.

Існує думка, що в другій половині ХХ ст. культурні пріоритети поступово змістилися у бік англо-американського ареалу європейського культурного регіону (у переважній більшості конкретних випадків – навіть без «англо-»). Європейські інтелектуали знову говорять про загрозу американізації. Нині ж мало хто знає, що перша хвиля розмов про американізацію Європи припала на міжвоєнне двадцятиліття. Про це блискуче висловився у «Бунті мас» Х.Ортега-і-Гасет: «Подумайте, читачу, про факт усвідомлення рівності перед зако-

ном. Той психологічний стан, при якому кожен почувається паном і господарем самого себе і рівним будь-якому іншому індивідові, котрий у Європі, як правило, вдавалося завоювати лише виключній меншості, в Америці став нормою майже з XVIII ст. ... Після того, як в Європі цей психологічний стан став звичайним у сприйманні середньої людини, після того, як піднявся рівень у всіх сферах існування, у всіх галузях європейського життя, багато хто почав стверджувати, що Європа американізувалася. ... Насправді це не так. ... Європа не американізувалась, вона не піддалася жодним сильним американським впливам. Цілком імовірно, що процес цей починається саме тепер...» [11, 53–54]. Вочевидь, у цих дискусіях, екстрапольованих на площину високої культури, маємо справу із несвідомою підміною понять. Йдеться не стільки про «американізацію», скільки про чергове зміщення топографічних акцентів у дихотомії «культурний центр (центри) – периферія (національні периферії)», прикладений до карти європейської цивілізації. «Стара Європа» втрачає щораз більше пунктів із блоку культурних центрів на користь молодшого, але економічно сильнішого і тому впливовішого партнера – США. І щораз більше периферизується. Фігурально висловлюючись, у сьогоденних умовах практично увесь світ став більшою чи меншою мірою периферією. Не буде перебільшенням констатувати все більш наростаюче панування на нашому континенті американського варіанту європейської культури (надто ж, якщо говорити про спосіб життя або культуру масову (чи популярну), а не високу, національного варіанту якої Сполучені Штати за надто короткий термін свого існування ще виробити не зуміли), з яким конкурують у ряді галузей кілька локальних культур Старого Світу. Вони намага-

ються утримати культурно-творчі пріоритети у певних галузях як щодо нового глобального центру, так і щодо ареалів периферійної культури. Ситуація ускладнюється в умовах наростаючого домінування одноманітної космополітичної «ринкової культури» ще й маргіналізацією традиційних національних культур, на яких вибудована вся система інтелектуально-мистецьких цінностей Старого Світу. А цілий ряд невеликих локальних культур Європи (без огляду на їх давність чи самотність) перебуває нині фактично на межі зникнення – такі культури доводиться штучно плекати й підтримувати.

Що ж сьогодні означає бути країною периферійної культури? Добре це чи погано? Чи можливо (й чи варто) змінити ситуацію, використавши потенційні можливості найсучасніших інформаційних технологій?

Можна зробити неправомірний висновок про те, що в умовах інформаційного суспільства, обплетеного світовою мережею інтернету, все легко вирішується належним доступом креаторів та промоутерів певної периферійної культури до відповідних каналів інформації, задіяння яких може змінити ситуацію. Насправді це не зовсім так. Трансляція українських теле- та радіоканалів через супутники, а також у короткометровому діапазоні доступніє їх приймання не лише у Харкові чи Одесі, але й у Янгоні та Пусані, Ізмірі та Порт-Морсбі. Але, на жаль, не тільки пересічні мешканці, але й інтелектуальна еліта Парамарібо, Анкоріджа, Антананаріву чи Джайпура не робить навіть найменших спроб ознайомитись через електронні мас-медіа з оглядом нових українських видань з мистецтва, або ж завдяки супутниковій трансляції послухати останній концерт «Київської камерати» чи «Думки». Не цікавляться досягненнями українського мистецтва не

тільки мешканці столиць найбільших європейських держав, але й наші найближчі сусіди з Ряшева, Мішкольца, Брно, Таганрога чи Гомеля. Вони не купують музичних компакт-дисків із записами невідомих їм українських виконавців, не відвідують українські мистецькі портали у світовій павутині, не слухають музичних передач українського радіо. Зате із задоволенням споживають продукцію посередніх англійських рок-гуртів чи американських поп-зірок, творчість яких слугує для них показовими взірцями, витрачають солідні суми на перегляд найновіших голівудських блокбастерів, обговорюють у ресторанах «Макдональдз» віртуальні перипетії мильних опер. Про роль у цих процесах політичної чи комерційної реклами не згадуємо свідомо: на цю тему написані сотні, а, може, й тисячі досліджень та підручних посібників. Тож діється все це абсолютно добровільно й без жодного примусу. Рах Американа приніс із-за океану зі споживацькою в своїй основі культурою (феномен консумеризму іде нога в ногу із глобалізацією) дві засадничі ліберальні цінності – свободу особистості й свободу вибору. Якщо економічні важелі ще можуть бути ефективними, спонукаючи людину до певного виду занять, а тоталітарні заходи регламентувати до секунд порядок дня у офісі чи в'язниці, то найжорсткіша диктатура може лише ненадовго призупинити поширення глобалізаційних процесів і призвести тим самим, як показала недавня політична практика країн Східної Європи, до культурної стагнації. Примусити ж когось чимось цікавитись або вибрати наперед визначене заняття для свого інтелекту практично неможливо (тим більше, що в умовах глобалізації й тотального уподібнення люди завжди упевнені, що «їхній» варіант культурної ідеї чи артефакту небагато чим відрізняється від «чийогось», але набагато

доступніший. А в кінці XX століття остаточно усталюється, протиставляючись традиційному логоцентризмові, право на будь-які вільні смислові асоціації. Як наслідок, з'являється довільна множинність сенсів без вивищення одних сенсів над іншими та невичерпна множинність їх культурної інтерпретації. Таким чином, зробити реверсивними односпрямовані процеси культурної периферизації сучасної доби фактично неможливо. Вони стають незворотними (залишмо все-таки кілька відсотків невинуватим оптимістам: іноді світ змінювали до невпізнання несподівані технологічні революції, катастрофи космічного розмаху чи епідемії). Можна і треба не вступати з ними у наперед програшні поєдинки, а прискіпливо їх вивчати й використовувати якнайефективніше для задоволення потреб власної культури.

На прикладі художньої культури ці процеси простежуються особливо виразно. Класичний синдром периферійної культури полягає в тому, що для того, щоб стати визнаним авторитетом у своєму краї, треба спершу здобути визнання й славу на Заході (тут і далі вживаємо окреслення «Захід» лише як термін із художньо-естетичною конотацією без жодних географічних прив'язок: для Португалії умовний «захід» є фактично сходом, для Данії – півднем). Не заглядаючи в надто віддалене минуле, наведемо декілька прізвищ славетних митців-українців. Про М.Вербицького, М.Лисенка чи Б.Лятошинського знає на Заході дуже обмежене коло фахівців-музикознавців. Д.Бортнянський, Л.Грабовський, С.Крушельницька, С.Лифар, М.Менцинський, О.Мишуга, М.Рославець, В.Сильвестров утвердилися в Україні як беззаперечні авторитети уже після того, як їх було визнано першорядними митцями в середовищі іноземних колег або прийнято як своїх іншонаціональними культурами.

Показовою особливістю сучасного процесу цього односпрямованого перетікання взірців є те, що Захід активно експортує власні здобутки, практично нічого не приймаючи взамін. А часом, спершу ігноруючи навіть ті надбання, що їх згодом змушений буде прийняти. Особливо болісно позначається така ситуація на моральному стані митців та інтелектуалів периферійної культури, адже критерії ефективності й потрібності їх творчості на пряму залежать від визнання та адаптації цих останніх суспільством. Якщо ж власні цінності та здобутки не визнаються Заходом за такі, що варті уваги, процес деморалізації та відчуття меншовартості периферійної (часто це одна із національних) культури посилюється [показовим фактом може слугувати інтерв'ю одного з вітчизняних народних артистів, що є водночас художнім керівником та диригентом широко відомого музичного колективу із званням «Національний», периферійному, але ж іноземному (sic!) часопису, де він назвав своїх співвітчизників «такими-то самодетельними хохлами». Це, втім, не завадило йому через кілька місяців отримати (а «шевченківському» комітету – присудити!) найвищу державну нагороду України у галузі мистецтва – Національну премію ім. Тараса Шевченка! Див.: 18]. Натомість переймання й адаптація здобутків культурної метрополії активізується. Нині такий процес є блискавичним. Хоч переймаються передусім зразки, зорієнтовані на вимоги глобального ринку, такі, що іноді не виходять за рамки усередненої культури для мас та запитів консументів. Як правило, (але не виключно, як це вряди-годи, сприймають у щоденному побуті!) така «культура для мас» виявляється низькопробною та агресивною.

Які ж наслідки цієї культурної інтеграції в царині національної художньої

культури? По-перше, триває втрачання творами мистецтва, зокрема музики, національно визначених конотатів і традиційних культурних кодів. Твори поступово перестають дешифруватися та розпізнаватися як цілісні художні об'єкти і слухачами також. Як наслідок – втрата інтересу до тих артефактів, що не відповідають критеріям, закладеним у поширених «західних» взірцях, або ж не наслідують (копіюють) їх. По-друге, визнання цінності своєї творчості очікується музикантами нині майже винятково з боку західноєвропейської (рідше – американської) культурної еліти. Таке ж визнання колег-одноплемінників найчастіше розцінюється лише як засіб підвищення свого соціального статусу чи поліпшення матеріального становища. Звання лауреата Національної премії ім. Т.Шевченка чи народного артиста України давно не є знаками справді всенародного визнання мистецьких здобутків композитора чи виконавця (концерти «заслужених» і «народних» часто відвідуються гірше, ніж імпрези за участю молодих і невідомих, а тим більше добре відомих і люблених загалом митців), а своєрідними соціальними преференціями, засобом поліпшення матеріальних умов життя та підвищення базових винагород за працю (у цьому розрізі Н.Могилевська є такою самою «народною» артисткою, як і Н.Матвієнко, а О.Злотник в офіційному «табелі про ранги» є абсолютно рівним В.Сильвестрову). Це й полегшений доступ до мас-медіа, і допуск до владних кабінетів, і найрізноманітніші доплати, підвищені пенсії та пільги, встановлені державою для митців, визнаних нею ж видатними. Така девальвація зовнішніх атрибутів визнання мистецьких здобутків музикантів є прямим віддзеркаленням ситуації глобалізації культурних процесів та периферизації національної художньої культури [8, 3].

Цілком безнадійно виглядає окреслювана ситуація в царині популярної культури. Однак схожу ситуацію спостерігаємо й у сфері високого мистецтва, зокрема музики, як складника цієї культурної площини. Сегмент е-музики (користуватимемося широковживаною калькою із кодифікованого німецького терміна E-Musik) в музичній культурі сучасного суспільства загалом дуже невеликий. Ринкові процеси, що їх підсилює глобалізація, роблять його ще меншим. Можливо, саме тому глобалізаційні зміни у цій сфері виглядають не настільки негативними й не такими показовими. Та й основна маса споживачів мало цікавиться цим сегментом високого мистецтва. Продукція е-музики нездатна повноцінно конкурувати на ринку з продуктами масової культури (можливо, саме цьому чинникові завдячує українська (словенська, болгарська etc.) е-музика своїм відносно вільним і повноцінним розвитком в умовах постіндустріального суспільства. Її потенційні здобутки переважно не беруться до уваги не тільки на Заході, але й в Україні навіть фахівцями, а досить часті реальні «прориви на захід» сприймаються там без жодного спротиву як такі, що не можуть скласти жодної поважної конкуренції західним аналогам). А це істотно зменшує і без того невелике коло споживачів високого мистецтва. Спостерігається процес швидкої маргіналізації цього сегмента культури і професійної музики зокрема, який на теренах Східної Європи накладається на периферизаційні та конвергенційні процеси у мистецтві. При цьому глобалізація та функціонування інформаційного продукту не лише безпосередньо пов'язані з конвергенцією, але й виразно кореспондують між собою, посилюючи один одного [див. схему в: 15, 30]. Щоб змінити розвиток подій чи, принаймні, призупинити процес витіснення національної е-музики в

найдаліші закутки культурної периферії, музиканти шукають і випробовують різноманітні засоби. Виділимо два з них як найпоказовіші: 1) наслідування та копіювання зразків, що імпортуються із культурних центрів (із Заходу), чи принципів і закономірностей їх продукування, або ж 2) пріоритетна орієнтація на апробовані зразки з національного мистецького спадку. Перший полягає у створенні численних варіантів, парадигматичні моделі яких започатковані у творчості визнаних західноєвропейських композиторів, та використанні форм музикування, прийнятих на Заході. Другий засіб полягає в осучасненні моделей та парадигм, запропонованих національною музичною класикою, або ж орієнтації на парадигми національного музичного фольклору як найпереконливішого виразника національних ознак та духу нації (що, як вважається, тим самим протистоїть нівеляційним процесам тотальної глобалізації і конформізму). Зрештою, обидва ці засоби нерозривно поєднані в діалогічно-дихотомічній зв'язці: наслідування, уподібнення – уникнення, елімінування [див.: 17, 114].

Після завершення невдалого комуністичного експерименту в Східній Європі й дискредитації політики культурної автаркії з домінуванням другого засобу, орієнтація на західні зразки стає все більш поширеною. Метою (часто – основною) прихильників обох засобів є прагнення виділитися у рамках встановлених (державою чи ринковими процесами) правил гри, стати максимально оригінальним, помітним, упізнаваним для – хай і нечисленного – споживача і здатним зайняти певну нішу на ринку споживання е-музичної продукції. Перші визначають пріоритетним сприймачем своєї творчості західного (чи прозахідного) інтелектуала, другі зорієнтовані на сприятливу кон'юнктуру передусім на рідній землі. Але в будь-якому разі і

слухач, і композитор (+ виконавець) перебувають, згідно з відомими висловом З.Баумана, «в постійних пошуках кульмінаційного досвіду», тобто конструювання і – відповідно – споживання культурно-мистецької сенсації.

Ще одним важливим чинником культуротворення в умовах розгортання глобалізаційних процесів є проблема тотального інформаційного тиску культурних центрів, якому в оточенні культурної периферії майже неможливо протистояти. Навіювання, що його здійснюють у власних інтересах різні засоби масової інформації та комунікації, стало особливо ефективним в сучасну епоху. Нині надлишковість інформації та неможливість обробити доступну її масу й умотивовано відібрати з неї необхідні зернини спричинює намагання перекласти цю непосильну роботу на чужі плечі. Але реально такий відбір виконують не авторитетні фахівці, доносячи ці крихти інформації до споживача через всюдишущі мас-медіа, а самі мас-медіа, яких найчастіше цікавлять не глибинна суть, а зовнішні характеристики того чи іншого явища культури і мистецтва, зокрема музики. Такий інформаційно-інтелектуальний пресинг, що його споживач музичної продукції відчуває щоденно, спричинює усталення ситуації індиферентного ставлення до художнього оточення. Відносна стабільність культури як середовища, що домінувала у попередні епохи, змінюється ситуацією, в якій культура трансформується у так званий горизонт видовища [див.: 13, 311]. Для пересічної людини стає щораз менш реальним включитися у події, що множаться і стикаються. В таких умовах до свідомості індивіда різними каналами пробивається максимальна кількість саме сумарної препаративної мейнстрімової інформації. А це призводить до сприймання лише поверхневих шарів «знаків культури» і навіть до втрати референт-

ного зв'язку між тим, що означає, і тим, що означається, тобто між знаками і дійсністю [про це див. також: 2, 5–64]. Знижується смислова чутливість, чому постійно сприяє надлишковий інформаційний тиск. Індивід, який постійно вагається, не здатен відважитися сформулювати, а часто й висловити власну думку. Під впливом одержаного обсягу фрагментарної інформації він некритично переглядає власні принципи, міркування, а інколи й відмовляється від них. Споглядання горизонту видовища здійснюється практично бездумно.

У таких умовах особистість постійно прагне на щось опертися у цьому віртуальному світі вагань, світі образів, що є «чистими симулякрами самих себе» [2, 12]. І тут, в умовах горизонту видовища, незмірно зростає роль посередництва та посередників, мас-медій, що транслюють критичні думки визнаних культурологів, мистецтвознавців, державних діячів. Але «сам медіум як такий стає невловимим, і змішання медіуму з повідомленням (Мак-Люен) є першою великою формулою цієї нової доби» [2, 47–48]. І знову ж трансляція засобами поширення інформації численних культурно-мистецьких мікрокосмів та їх інтерпретацій виявляється надлишковою та односпрямованою. Щоб досягнути сутності, їх необхідно синтезувати. А для цього необхідна точка опори. Для митця дуже часто нею стає свідомо орієнтація на здобутки визнаного майстра (майстрів), твори якого прийняті як фахівцями та мас-медіа, так і ринком (відносно добре продаються і купуються). Тобто йдеться про стандартний випадок так званої конвергенції інтересів [15, 108]. Для композитора з національної периферії в процесі такої конвергенції точкою опори найчастіше стають принципи та закономірності, використані у творах визнаних колег із «культурних центрів» – Німеччини, Франції, Італії,

Швейцарії, Великої Британії, значною мірою – Польщі та країн Скандинавії. Особливості цих творів автоматично стають у творчому процесі парадигмою, моделлю для створення власних варіантів. Одразу ж ставиться під сумнів продуктивність наслідування здобутків творчості представників національної музичної класики чи розвитку традицій, закладених ними. Адже вони «центром» не прийняті, часто не визнані, а то й узагалі там не відомі. Створюється своєрідне замкнене коло: щоб про творчість «периферійного» композитора довідалися і (ідеальний варіант!) її належним чином оцінили, треба, щоб його твори були виконані або ж їх аудіозаписи – розрекламовані, куплені й прослухані. Але для того, щоб твори були виконані чи аудіозаписи прослухані, треба, щоб про них знали і їх цінували... Розгерметизувати цю систему вдається дуже рідко.

Сьогодні роль збірного центру-експортера новітніх зразків е-музики виконують Німеччина – Франція – Італія з їх «музичними сателітами» – Австрією, Швейцарією та Нідерландами. Схожим музичним центром від початку 1960-х років поталанило стати також Польщі, а із середини 1990-х – Фінляндії. Незалежна Україна перебуває нині у становищі музичної напівпериферії, виступаючи переважно в ролі країни-реципієнта. Як показує аналіз музичних реалій та позитивний приклад сусідньої Польщі, нині існують всі шанси, щоб змінити статус української серйозної музики із напівпериферійного на центральний (квазіаналог феномена глокалізації у соціоекономічному вимірі). Схожі можливості серед слов'янських країн сьогодні, окрім України, потенційно зберігає (зрештою, неухильно втрачаючи) лише Росія.

Література

1. *Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю.* Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз). – Вип. 2. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 352 с.
2. *Бодріяр Жан.* Прецесія симулякрів // Симулякри і симуляція. – К.: Основи, 2004. – С. 5–64.
3. *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб: Университетская книга, 2001. – 416 с.
4. Вечерние вести. – 2005. – 19 июля. – № 101. – С. 7.
5. *Герасимова-Персидська Ніна* // Українська тема у світовій культурі: Наук. вісн. Національної музичної академії України ім. П.І.Чайковського. – К., 2001. – Вип. 17. – С. 49–52.
6. *Кияновська Л.* Деякі аспекти стильового аналізу регіональних музичних культур (на прикладі Галичини) // Syntagmation: 36. наук. ст. на пошану доктора мистецтвознавства професора Стефанії Павлишин. – Львів: 2000. – С. 87–99.
7. *Корній Л.* Деякі методологічні проблеми дослідження давньої української музичної культури в міжнародних зв'язках. – Українська та світова музична культура: сучасний погляд. – Наук. вісн. Національної музичної академії України імені П.І.Чайковського. – Вип. 36. – Кн. 1. – К.: 2005. – С. 36.
8. *Космина Ю.* Девальвация героїзму // Вечірні вісті. – 2005. – № 04 (166). – 27 січня – 2 лютого. – С. 3.
9. *Маклін І., Макмілан А.* Глобалізація // Короткий оксфордський політичний словник / За ред. Ієна Макліна й Блістера Макмілана. – К.: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2005. – С. 127–130.
10. *Мак-Люэн Маршалл.* Галактика Гутенберга: сотворение человека печатной культуры. – К.: Ника-Центр; Эльга. – 2004. – 432 с.
11. *Ортега-и-Гассет Хосе.* Восстание масс // Ортега-и-Гассет. «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве: Сборник. – М.: Радуга, 1991. – С. 40–228.

12. *Побєдоносцева І.Є.* Телевізійний дискурс у культурному просторі постмодернізму. – Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – К., 2005. – 20 с.
13. *Полікарпов В.С.* Лекції з історії світової культури. – К.: Знання, 2002. – 360 с.
14. Політологічний словник / Упорядник В. П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
15. *Поппель Г., Голдстайн Б.* Информационная технология – миллионные прибыли. – М.: Экономика, 1990. – 240 с.
16. *Пясовський І.* Формування художньої цілісності в процесі глобалізації музичних культур // Питання організації художньої цілісності музичного твору. Наук. вісн. Національної музичної академії України ім. П.І.Чайковського. – Вип. 48. – К., 2005. – С. 3–10.
17. *Самойленко О.І.* Музикознавство з позиції культурологічної діалогістики // Мистецтвознавчі аспекти славістики. Наук. зап. культурологічного семінару. – Вип. 2. – К.: 2002. – С 108–115.
18. *Феофанова Ольга.* Виртуозы с киевским акцентом // <http://www.mvestnik.ru/shwpg.asp?id=622>;
19. *Фишер Стенли.* Глобализация и её вызовы. – <http://dialogs.org.ua/ru/material/rus/1>.
20. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
21. *Bauman Z.* Postmodern Ethics. – Oxford, UK; Cambridge, Mass: Blackwell, 1993. – 255 p.
22. *Beck Ulrich.* Was ist Globalisierung? – Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1997. – 269 S.
23. *Friedman J.* Cultural Identity and Global Process. – London: Sage Publ., 1994. – 288 p.
24. *Hannerz U.* Notes on Global Ecumene // Public Culture. – 1989. – № 1. – P. 65–75.
25. *Hannerz U.* Scenarios for Peripheral Cultures // Culture, Globalization and the World-System: Contemporary Conditions for the Representation of Identity: Contemporary Conditions for the Representation of Identity: Conference Symposium (Binghampton, 1989, April): Papers / Edited by A.D.King. – Basingstoke [London]: Macmillan Education, 1991. – 186 p.
26. *Hannerz Ulf.* Transnational Connections: Culture, People, Places. – London: Routledge, 1996. – 201 p.
27. *Krugman P. and Venables A.* Globalization and the inequality of Nations // Quarterly Journal of Economics. – 1995. – № 110. – p. 857–880.
28. *Krugman P. and Livas R.* Trade Policy and the Third World Metropolis // Journal of Development Economics. – 1996. – № 49. – p.137–150.
29. *McLuhan Herbert Marshall.* Communication: McLuhan's Laws of Media // Technology and Culture. – 1975. – № 16 (1). – p. 74–78.
30. *McLuhan Herbert Marshall.* Communication in the Global Village // This Cybernetic Age, edited by Don Toppin. – New York: Human Development Corporation, 1969. – p. 158–167.
31. *McLuhan Herbert Marshall ed. with E.S.Carpenter,* Explorations in Communication. – Boston: Beacon Press, 1960;
32. *McLuhan Herbert Marshall.* The Medium in the Message // Forum (Houston). – Summer 1960. – P. 19–24.

Архітектурний образ Києва: на перехресті епох і проблем

Світлана Ничкало

Svitlana Nychkalo
**An Architectural Image of Kyiv:
at the Crossroads of Epochs and Problems**

Architecture can be considered a source of information – given its material and monumental form – about people, their time, their society, their relations with one another, as well as their culture, tastes, and ways of thinking. It not only actively influences the behavior of people in a given era, but also connects people across generations, forming an important part of the collective memory of humanity. The best buildings of each era embody that epoch's ethical and aesthetic ideals, and give them material existence. The artistic language of architecture is inseparable from national culture and history. The construction of the capital and the development of its unique architectural traditions are closely connected with the different epochs of the political, social, and cultural development of Ukraine. Today, the problem of preserving these traditions is very urgent, especially in the historic center of the city, which is currently undergoing an unprecedented boom in construction and renovation. As the capital of a newly independent state, Kyiv stands at the beginning of a new era. It must go a long way to become worthy of this status and achieve a balance in which the city's architecture will remain at the crossroads of epochs, and not at the crossroads of problems.

Справді, як можна не любити Київ? З його зеленими кручами, освяченими колись апостолом Андрієм, з повноводим Дніпром, з його розкішними парками, затишними скверами, золотoverxими банями церков, мальовничими вулицями, стрімкими узвозами... Древнє й водночас молоде місто, увічене літописами, змальоване художниками, оспіване поетами та усього писемниками.

Київ – столиця України, її урбаністичний центр. Він акумулює в собі всі характерні ознаки розвитку нації в сукупності історичних, соціальних, економічних, наукових, ментальних, культурних факторів. Столиця – обличчя держави. А риси обличчя столиці – це,

в першу чергу, її вулиці, майдани, будівлі, тобто – архітектура, яку можна вважати одним із способів естетичного самовираження суспільства. Леон Батіста Альберті у своєму знаменитому трактаті про архітектуру визначив її як «мистецтво, без якого ніяк не можна обійтися і яке приносить користь, поєднану з насолодою та гідністю»¹. Він наголошував на гуманній спрямованості архітектури, виділивши головну її мету – служіння людям.

Можна сказати, що архітектура – матеріалізована в монументальних формах інформація про час, суспільство, людей, стосунки між ними, їх культуру, смаки, спосіб мислення. Ця інформація не лише активно впливає на формування

поведінки людей певного часу, а й пов'язує різні покоління та епохи, створює важливу частину колективної пам'яті людства. Кращі, так звані знакові споруди кожної епохи втілюють її ідеали, етичні та естетичні, надаючи їм матеріальності.

Перелік функцій архітектури настільки багатоплановий, що він практично збігається з основними функціями культури. Як і культура, архітектура постійно оновлюється, зберігаючи наступність, використовуючи досвід минулого та його спадщину. Створені архітектурою просторові структури набувають обрисів, відповідних укладеним схемам діяльності, та фіксують пов'язані з ними значення. У той же час система в цілому залишається відкритою для подальших змін, щоб задовольняти нові потреби. Поєднання нового і старого в оточенні людини, досягнутого фізичними та духовними зусиллями різних епох, становить одну з форм пам'яті культури, що забезпечує неперервність її розвитку та неповторний зміст її національних і місцевих типів. Недаремно час називають четвертим виміром буття культури, а, отже, й архітектури як особливого способу матеріальної фіксації культурних кодів різних епох.

Як і дизайн, архітектура бере участь у формуванні середовища людської діяльності. Системність останньої визначає системний характер того, що їй служить. Тому твори архітектури існують в системі, в ансамблі. Це і визначає організуючу функцію архітектури відносно інших мистецтв. Архітектура утворює основу середовища, в якому функціонують їх твори, визначає можливості їх синтезу.

У самотутній архітектурі України знайшов відображення довгий і складний шлях її історичного розвитку. Вона сягає своїм корінням в дохристиянську добу, багату спадщину Київської Русі,

барокову культуру, період «нового часу». В процесі її становлення ніколи не переривався зв'язок поколінь, зберігалась історико-культурна спадкоємність багатовікових національних традицій.

За словами доктора архітектури В.Соченка, «проблема національної неповторності, своєрідності, спадкоємності та розвитку національних традицій в українській архітектурі протягом багатьох років привертає глибоку увагу науковців, майстрів архітектури та мистецтва. Це одна з найбільш складних теоретичних проблем, яка має велике практичне значення для сучасного розвитку української архітектури як великого мистецтва формування гармонійного життєвого середовища. Ця проблема тісно пов'язана з освоєнням та дбайливим ставленням до вітчизняної історико-культурної спадщини – творчих надбань народного генія та майстрів архітектури різних епох, без чого неможливий усталений розвиток сучасного архітектурного потенціалу нашої країни»².

Початок XX століття відкрив одну з найбільш драматичних сторінок в історії Києва, як і усієї України. XX століття дало світові унікальне розмаїття архітектурних і конструктивних форм, що народилися в результаті бурхливого прогресу в економіці, політиці, появи новітніх технологій і водночас – використання традицій, сміливої архітектурної думки.

Історичний центр Києва за останні вісімдесят років змінювався мало. Зміни ці відбувалися переважно у сенсі руйнування, злочинного нищення комуністичною владою архітектурних шедеврів національної історії. Натомість київський ландшафт нівечився по-імперському помпезними новобудовами доби соціалізму. Показовим прикладом таких будівель залишається споруда сучасного міністерства закордонних справ, яка замислювалася як грандіозне уособлення

сили нової влади. Це зразок того, як архітектура може використовуватися з метою впливу на масову свідомість.

Історія цієї споруди пов'язана з перенесенням у 1934 році столиці Радянської України з Харкова до Києва, що, в цілому, завдало останньому величезної шкоди. Перед тодішньою владою постало завдання перекроїти ландшафт Києва під новітній ідеологічний шаблон, зробити з «міста тисячі церков» нове «зразкове соціалістичне місто». Провідні зодчі СРСР, які взяли участь у всесоюзному архітектурному конкурсі, мали вирішити проблему організації історичного центру міста, що охоплює простір сучасних площ Б.Хмельницького та Михайлівської, за новою ідеологічною концепцією. Найзначніші пам'ятки епохи Київської Русі – Софійський та Михайлівський собори – підлягали знищенню. Знесли лише Михайлівський собор, а Софійський уцілів завдяки протесту делегації французьких діячів науки та культури.

Заради справедливості зазначимо, що за доби соціалізму траплялися і вдалі будови. Такою, наприклад, можна вважати споруджену в 1939 р. за проектом талановитого українського архітектора В.Заболотного будівлю Верховної Ради. Зведена поряд із Маріїнським палацом – визначною пам'яткою архітектури XVIII ст. (арх. Б.Растреллі) серед чудового парку, вона виглядає дуже «по-київськи» завдяки гармонійній пропорційності форм та урочистості, що позбавлена помпезності.

Надзвичайно вдалою у радянському Києві була повоєнна відбудова Хрещатика (арх. О.Власов, А.Добровольський та ін.). Правда, декоративне оформлення будинків, у якому використані елементи бароко та народного мистецтва, викликало й викликає в естетів певний скепсис (а відомий бельгійський карикатурист Жан Еффель взагалі назвав його «маренням п'яного кондитера»). Але художня

вартість головної вулиці держави полягає не в декоративних, а саме в місто-будівних цінностях. Зодчим вдалося створити складну, мальовничу, і водночас цілісну композицію. Своєрідність ландшафту підкреслена різними прийомами забудови сторін вулиці: одна забудована щільно, протилежна – з розривами. Живого пульсуючого характеру надає магістралі неоднаковість ширини окремих ділянок. Облаштування бульвару вздовж одного з боків Хрещатика підсилює його асиметричну мальовничість.

В цілому центральна частина міста залишалася занедбаною. Лише час від часу її «ощаслилювали» об'єктами культового характеру з тоталітарним ідеологічним наповненням (як-от колишній музей Леніна, пам'ятники Леніну тощо). Взагалі, за соціалістичного періоду образний штамп Києва полягав у культивованій провінційності, насиченій ідеологічними символами.

Індустріалізація, необхідність у забезпеченні житлом великої кількості людей викликали стрімке зростання масового будівництва. Промислова техніка дала можливість тиражувати об'єкти в необхідній кількості ідентичних та рівноцінних повторів. Тим самим були принципово змінені методи формування предметно-просторового оточення. Створення унікальних естетичних цінностей за таких умов стало неможливим. В архітектурі, як і в інших галузях матеріального виробництва, вирішення проблем покладалося на масове індустріальне виготовлення однакових стандартних будівель, які формували монотонне, позбавлене власного обличчя середовище. Якщо будівельний об'єкт можна вважати архітектурним твором лише за умови гармонійного поєднання усіх компонентів тріади Вітрувія («міцність, користь, краса»), то за радянських часів існував перегин у бік міцності. Тому використовувалися найпростіші та най-

примітивніші технології, що давали можливість «збирати» будинки, не надаючи особливого значення їх зовнішньому вигляду та функціональності. У такий спосіб зводилися сумнозвісні «хрущовки», які аж ніяк не можна вважати окрасою міст. Так будували не лише житло, а й суспільні будівлі. Щоправда, зрідка з'являлися санкціоновані владою значні споруди громадського призначення, які й дотепер виправдовують свою функцію (наприклад, палац «Україна», Палац спорту та деякі інші).

На рубежі тисячоліть визначилося нове ставлення до проблем просторової організації життєвого середовища, змінилося відповідно і визначення цілей та завдань архітектури. Зрушення в суспільно-економічних відносинах звільнили українських архітекторів і будівельників від жорсткого бюрократичного тиску державних структур та їх монополії на замовника. Ще ніколи архітектори не мали такої великої свободи. Наслідком цього, поміж іншого, стала активна забудова ділянок у центральних частинах міст, чого раніше уникали державні будівельні організації. В той же час відбулися серйозні якісні зміни в архітектурі житлових будинків. На зміну типовим панельним будівлям прийшли нові технології та різноманітні, естетично осмислені архітектурні форми, втілюється принцип «гнучкого планування», завдяки якому мешканці мають змогу брати участь в організації власного житла.

Після здобуття Україною незалежності столицю охопив небачений раніше реконструкційний «бум». Упродовж останніх років особливо різючих змін зазнав центр міста, що викликало неоднозначну реакцію громадськості та спричинило гарячу полеміку в ЗМІ щодо доцільності змінювати київський архітектурний ландшафт. Зміни ці пролягали, в основному, у двох напрямках: відбудова храмових споруд та будівництво й реко-

нструкція, так би мовити, «світських» об'єктів. Так було відбудовано Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, церкву Богородиці Пирогощі на Подолі.

Ця хвиля відбудов історичних споруд викликала, однак, негативну реакцію у певної частини як пересічних киян, так і фахівців: істориків, архітекторів, мистецтвознавців. Її можна пов'язати з вкоріненим у свідомості так званим культом руїни як своєрідним проявом чуття історичності. Але ж відсутність певних знакових об'єктів, як-от Успенського собору, призводила до певної неповноцінності архітектурно-історичного ансамблю. Саме завдяки відтворенню втрачених святинь відновлюється історико-культурний образ міста як в прямому, так і переносному значеннях.

На жаль, здобуття статусу столиці незалежної держави не стало запорукою гармонійного розвитку Києва. Багато з того, що відбувається в столиці, можна вважати новітнім варварством. Насамперед це стосується нищення історичних місць, спорудження багатоповерхівок у центральних районах. Вони найбрутальнішим чином псують ландшафт міста, адже далеко не завжди стилістика «євробудинків» вписується в історичну архітектурну канву. Неоднозначну реакцію викликає й встановлення у Києві нових пам'ятників. Загалом, в архітектурному облаштуванні центру Києва найбільше пригнічує несмак. Часто зведення нового об'єкта створює дисгармонію, внаслідок чого міське середовище втрачає свою цілісність. Окрім естетичного, тут є ще й технічний аспект: історичні будівлі Києва зводилися на стрічкових фундаментах, а сучасні багатоповерхівки будуються на палях, що порушує гідрогеологічну рівновагу, створюючи загрозу руйнування старих будинків.

Багато проблем, пов'язаних із забудовою Києва, мають морально-етичний

(чи, скоріше, аморально-антиетичний) характер. Зокрема, у пресі не раз наголошувалося на тому, що заради одержання перспективних замовлень деякі київські зодчі свідомо дозволяють спотворювати столицю. Останнім часом помітно зріс попит на послуги професійних архітекторів, оскільки державним коштом будується набагато менше, ніж раніше. А приватний замовник намагається збудувати дім, який відповідає його власним смакам, які далеко не завжди є вишуканими. Що ж до художньої узгодженості будівлі з навколишнім середовищем, то цей бік справи замовників, як правило, не цікавить. Як сказав президент Української академії архітектури, доктор архітектури, професор В.Штолько, «сьогоднішні архітектори літають низько і часто, на догоду замовнику, нехтують професійною етикою та непорушними правилами».

Особливо негативно громадськість оцінює зведення в історико-заповідних зонах велетенських сучасних споруд зі скла й бетону та «модернізацію» пам'яток архітектури, яка докорінно змінює не лише їх вигляд, але й цілі ландшафтно-архітектурні ансамблі. Цим порушується Віденська декларація, яка забороняє «псевдоісторичне» проектування, оскільки воно знецінює і історію і сучасність.

Парадоксально, але в останні роки саме керівництво секції архітектури та містобудування Товариства охорони пам'яток на догоду інтересам практикуючих архітекторів опікується скороченням кількості пам'яток історії та культури, які перебувають під охороною держави. І це те Товариство, яке брало участь у створенні законодавства, що категорично забороняє будь-які масштабні будівельні роботи в історичних зонах Києва та інших міст України!

Фінансові інтереси окремих осіб стали загрозою історичному центру міста.

Відомий архітектор і громадський діяч Л.Скорик заявила: «в Україні діє архітектурна мафія, а столичні забудовники міста – самі собі замовники, проєктанти та виконавці». Ця категорична заява має підтвердження.

Найбільш показова сумнозвісна реконструкція Майдану Незалежності, що відбулася внаслідок, м'яко кажучи, непрозорого конкурсу. Професори Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури, Києво-Могилянської академії, Національного університету ім. Т.Шевченка підписали до ЮНЕСКО листа, в якому висловили негативне ставлення до того, що відбувалося в історичному центрі столиці України. На жаль, їхніх голосів не почула влада, що призвело до сумних висновків про стосунки влади та інтелігенції. В результаті, маємо на Майдані Незалежності набір позбавлених стилю і смаку псевдохудожніх об'єктів, потенційно нездатних утворити ансамбль. Громадськості вдалося хоча б домогтися ліквідації запланованого проєктом «пантеону» видатних діячів української історії із 108 скульптур, що мали розташуватися серед величезної колонади. І, якщо з Майдану можна прибрати скульптурно-архітектурні нагромадження, то вже ніколи не вдасться відтворити його історичний ландшафт. Знищено природний озеленений пагорб, на місці якого тепер розташована віялоподібна скляна стіна, що руйнує ритм колонад сусідніх будівель неокласичного стилю. У процесі реконструкції знищено також залишки давньоруських фортечних валів і Лядських воріт. «Те, що маємо на Майдані незалежності, аж ніяк не можна вважати випередженням часу чи летом якоїсь думки. Це компіляція з архаїчних речей, вони не мають нічого спільного із сучасністю, це навіть не вчорашній – позавчорашній день, і в скульптурі, і в архітектурі» (8).

А чого варте рішення про побудову висотного торгово-ділового комплексу на площі перед стадіоном «Олімпійський»? Воно приймалося всупереч Генеральному плану Києва на догоду меркантильним інтересам таємничих інвесторів та міської влади. Троїцька площа, про яку йде мова, має власну історію, вона здавна зігріта любов'ю киян, адже на ній тривалий час були розміщені Троїцькі лазні та Троїцький народний дім, у якому й нині – один з кращих київських театрів – Театр оперети.

Якщо в середині 80-х років минулого століття в історичних урочищах Гончарі та Кожум'яки планувалося реалізувати громадський проект, тобто зробити цю зону музейною, створивши вулицю майстрів народних ремесел, то нині вони віддані під приватну забудову. Натомість киянам пообіцяли влаштувати на Подолі Площу Європи – об'єкт торгово-розважального характеру, аж ніяк не відповідного духові священного історичного місця.

На щастя поки ще не втілено в столиці ще один «європейський» проект: забудова майже трьох кілометрів набережної Дніпра представництвами 45-ти країн – членів ЄС, житловими та офісними приміщеннями. Експерти оцінили їх архітектуру як кітчеву компіляцію різних стилів. Обурення викликали наміри збудувати готель біля підніжжя Володимирської гірки, на правому схилі Дніпра, що входить до історичної зони. Повною нісенітницею виглядав намір, згідно з проектом плану забудови центральної частини Києва, розробленого в Інституті містобудування, зведення нового комплексу урядових споруд на місці стадіону «Динамо» ім. В.Лобановського (сам стадіон передбачалося перенести на лівий берег Дніпра).

З обуренням відреагували кияни на будівництво фітнес-центру та підземних гаражів біля стін Софійського собору, від чого архітектурна перлина почала

руйнуватися. Внаслідок порушення циркуляції підземних джерел піднімаються ґрунтові води, намокають стіни споруд заповідника, виникають нові й збільшуються старі тріщини. Під загрозою опинилося існування унікальної мозаїки Богородиці-Оранти – берегині Києва (згідно зі стародавньою легендою, доки стоятиме Оранта, доти й існуватиме Київ). А Київська Софія перебуває під охороною ЮНЕСКО, і будівельні роботи по сусідству з нею категорично заборонені. Внаслідок протестів громадськості це будівництво, яке завдало шкоди безцінній пам'ятці світового значення, було припинено.

Фактом «архітектурного тероризму», за висловленням авторитетного мистецтвознавця М.Дегтярьова, можна вважати зведення багатоповерхової офісно-готельної будівлі на початку вулиці Великої Житомирської, у самому центрі історичного Києва. Новий будинок буде вищим від навколишньої фонові забудови, що є грубою містобудівною помилкою. Він втрутиться в охоронну зону розташованої поряд цінної пам'ятки епохи класицизму – колишнього реального училища і позбавить його монументального вигляду. Втратить своє містобудівне значення та художнє звучання дзвіниця Михайлівського монастиря, яка досі була вертикальною композиційною домінантою сформованого архітектурного ансамблю. А ділянка, на якій проводиться будівництво, має статус землі історико-культурного значення, є частиною заповідної архітектурно-археологічної території «міста Володимира», входить до складу історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ». Вона буквально начинена безцінними археологічними об'єктами. Згідно з діючим законодавством новобудови на ній заборонені. І цей сумний перелік свідчень будівельної наруги над столицею України можна продовжувати...

Ще одна гірка тема сьогодення – стрімка втрата Києвом своїх зелених насаджень, того, чим він здавна уславився в світі, одного з найголовніших факторів збереження його неповторної краси та особливого шарму.

Взагалі, ландшафтна та, якщо можна так сказати, «ботанічна» краса Києва настільки унікальна, що навіть за радянських часів у його просторах зелених вулицях, парках, скверах вбачали дещо «буржуазний» дух. Мальовничий природний ландшафт та зелені насадження – це ті характерні принади Києва, які гармонізують часом недосконале архітектурне середовище. Натомість, замість живих дерев на вулицях та майданах міста все частіше можна бачити неоковирні діжки з рослинами. Що це, як не вияв зашкарублених провінційних смаків столичного чиновництва, яке становить болючу проблему?

Архітектуру часто називають музикою, що застигла у камені. Музика центрів столиць звучить завжди по-особливому. Вона несе в собі те неповторне, унікальне й вічне, що є у кожного народу. Історичні центри столиць різних держав відрізняються один від одного так само, як відрізняються народи цих держав. Такими центрами по праву пишуться. Вони сприяють самоствердженню націй, їх єднанню, усвідомленню власної самоцінності в багатобарвній картині світу. Ці центри належать минулому, теперішньому та майбутньому. Найменше втручання в їх архітектуру має бути виваженим і делікатним. Проблема збереження історичного середовища старовинних міст залишається актуальною протягом останніх десятиліть для багатьох країн світу. Збереження їх своєрідності можливе лише за умови дотримання закономірностей формування архітектурного ансамблю.

Ставлення до історичного ядра міста, яке спостерігається у Києві, неприпус-

тиме в суспільстві, що претендує називатися цивілізованим. Будівництво в історичному центрі Києва потребує попереднього обмірковування фахівців і населення. Захисники Києва вимагають заборонити на вищому законодавчому рівні будь-які архітектурні роботи у центрі міста доти, поки не буде розроблено й затверджено Генеральний план його реставрації, реконструкції та забудови; вимагають від національної комісії України у справах ЮНЕСКО прискорити роботу над включенням історичного центру Києва до Переліку всесвітньої культурної та природної спадщини, сподіваючись таким чином припинити будівельний вандалізм. Свідченням ставлення інтелектуальної та творчої еліти Києва до антихудожньої наруги над рідним містом стало виникнення свого часу організації з красномовною назвою «Клуб естетичної непокори».

Щоб зберегти наше унікальне місто, необхідно уточнити межі історичних арелів. Кожна пам'ятка повинна мати свою охоронну зону, а для цього треба сформувати повний перелік таких об'єктів, визначити пам'ятки національного та місцевого значення, повна інвентаризація яких ще не здійснена. Для кожної зони охорони пам'яток необхідно розробити концепцію форм забудови і реконструкції територій, регенерації середовища, яке оточує пам'ятку. Для цього потрібен містобудівний макет із визначенням висотності будівель, межі безумовної зони охорони, встановленням максимальної висоти будівель, що їх можна зводити біля архітектурних пам'яток.

Певні позитивні зрушення у справі впорядкування забудови Києва все ж відбуваються (не в останню чергу – завдяки втручанням громадськості). Наприкінці січня 2005 р. Київрада затвердила Правила забудови міста, в яких викладено прозорі умови та вимоги більшої відкритості у діяльності інвесторів,

замовників, проектувальників та органів виконавчої влади у цій сфері. До того експерти декількох наукових установ підготували концепцію правил забудови історичної частини міста, Верховною Радою були прийняті закони «Про столицю», «Про охорону культурної спадщини», «Про архітектурну діяльність» із змінами та доповненнями, Земельний кодекс, прийняті Київською Радою нормативні акти про виділення земельних ділянок у столиці. Суттєві зміни законодавчої бази, а також певне поліпшення за останні роки інвестиційного клімату в місті зумовили необхідність прийняття нових Правил забудови. Вони мають сприяти дотриманню правопорядку, законності у вирішенні таких питань, як планування та забудова територій, будівництво окремих об'єктів. Також вони покликані стимулювати до законослухняності замовників та інвесторів.

У 2000 році почалася розробка нового Генерального плану розвитку Києва. Першим його етапом стало виконання Концепції розвитку м. Києва. Нею визначено розв'язання проблем містобудування, що постають перед Києвом як столицею незалежної європейської держави. Містобудівний розвиток сформульовано на основі прийнятої Конференцією ООН декларації «Принципи Хабітата» щодо сталого розвитку поселень як такого, що відповідає соціальним і економічним потребам населення та не шкодить довкіллю.

Література

1. Альберти Л.Б. Десять книг о зодчестве. Т. 1. М.: Изд-во Всесоюзной Академии архитектуры, 1935.
2. Витрувий. Десять книг об архитектуре. М.: Изд-во Всесоюз. Акад. Архитектуры – 1936. – С. 28.
3. Иконников А.В. Художественный язык архитектуры. М.: Искусство, 1985.
4. Ле Корбюзье. Архитектура XX века. М.: Прогресс, 1970.

Генеральний план розвитку Києва до 2020 року передбачає, що він стане столицею європейського зразка. Якщо здійсниться все передбачене Генеральним планом, то через 18 років Київ збільшиться удвічі. Місто мають намір розбудувати за рахунок передмість, а не ущільнювати та робити вищим в центрі (до речі, існує норма не будувати вище Софійського собору). Передбачається, що до 2020 року планування Києва нагадуватиме планування багатьох європейських столиць. Воно матиме кільцеву структуру, у якій має зберегтися оригінальний історичний центр, а частину функцій старого міста переберуть на себе околиці. Виняткова роль належить проблемам збереження та використання архітектурної спадщини Києва, відтворення історичних ансамблів міста, висвітлення традиційних рис міського середовища. Унікальним архітектурно-ландшафтним комплексом містоформуючого значення є Перша правобережна гряда київських пагорбів. Сучасний Генеральний план пропонує законодавче закріплення статусу заповідної території історичної частини Києва.

Як столиця нової незалежної держави Київ стоїть на початку нового відліку своєї історії. Йому ще належить пройти непростий шлях формування, щоб досягти рівня, відповідного такому високому статусу, щоб його архітектурний образ залишився на перехресті епох і зійшов з перехрестя проблем.

5. Соченко В. У пошуках нової гармонії / Урядовий кур'єр. – № 219. – 2003 р.
6. Дегтярьов М. Архітектурний тероризм пора зупинити! / Слово Просвіти. – № 26, 2005, – С. 4.
7. Білий О. На наших очах відроджується / Київ, № 2. – 2003 р.
8. Скорик Л. Столиця має унікальний ландшафт, який нещадно нищать. / Слово Просвіти, № 21. – С. 3.

Принципова відкритість «людської природи»: як заповіти стають маніфестами

Геннадій Шалашенко

Genadiy Shalashenko
***The Fundamental Openness of «Human Nature»:
How Last Testaments Turn into Manifestos***

This article represents an attempt to support the role that philosophical and anthropological reflection can play within the analysis of the complex contemporary state of human self-awareness. In particular, it seeks to highlight how the crisis of traditional values projected in post-modern notions of the «post human», or the «death of the human» can be overcome. The principled self-criticism of philosophy requires that human beings should always incorporate an idea about their «death», or self-destructive capacity, into their self-perception. This self-criticism fosters an awareness of the fact that each generation in every era needs to enter into the risky cycle of what the author calls human nature's «openness.» Being human today requires regular entry into the dangerous zone of «open» and unwelcome «opportunities.» Rumors of the «death of the human» have proven to be exaggerated, as post-classical experience has opened the way for an alternative to the philosophical practice of the repressive and monolithic organization of the world, one that does not lead to the disappearance of humanity as such into an apathetic «pan-tolerance» of splinters of general concepts and universal human values.

Сьогодні надзвичайно важко скласти власне філософські тексти, адже їх будівля тою чи іншою мірою спирається саме на ті елементи культури, про остаточний занепад яких ми чуємо звідусіль вже кілька десятиліть (а щодо деяких – значно довше). Вмирає «Бог», зникає «людина», тьмяніє «розум», втрачає вагу «істина», зневажаються «цінності», нікчемніє «мораль». І, справді, іноді складається враження, що нині тільки довершені лицеміри користуються традиційним гуманістичним арсеналом і лише задля того, аби сприяти розвитку ригідності свого опонента, спровокувати його фруст-

рацію – щоб легше було взяти його голіруч. Адже ті «гальма», що їх вводить духовність між стимулом та реакцією у дієвий акт «жертви» – непогана перевага для полюючого «хижака». Нам, українцям, далеко за прикладами ходити не треба: достатньо завітати у парламент. Зрада і брехня – засадничі елементи його практики, проте «совість» – основний інструмент його «дискурсу»¹.

Однак тема сучасного світу людини, що «розпадається» – надто складна, багаторівнева і розгалужена, аби претендувати не те щоб на її переконливе «розв'язання», бодай на якусь

більш-менш «правильну постановку питання», адже вже сам подібний підхід дещо суперечитиме сучасній світовій ситуації, яка характеризується принциповою «децентрованістю», багатовимірністю, поліфонічністю. Отже, філософії, а філософії людини і поготів, з її загальними настановами щодо «людської природи», можливо, й справді вже час йти з сучасного поля людської культури, поступитися місцем принципово новим дискурсам і практикам, де затхлий дух гуманізму вже не ображав би інтелектуального нюху сучасних археологів буття-пізнання та не бентежив би їх «чистого», «позалюдського сумління»? Може, й справді нам усім варто остаточно позбутися гуманістичної цноти, аби не спокушати й «малих сих», що в парламенті, і котрі, вочевидь, так нагодувалися у предках своїх та у юності своїй, що навіть нинішні мільйони та мільярди ніяк не можуть задовольнити їхнього апетиту?

Проте перш ніж піти, філософія має право на останнє слово – нехай нікчемне і маргінальне слово, тим більше, що це як раз аж ніяк не суперечить сучасній децентралізуючій орієнтованості культури – так би мовити, «духовність як забавка», як цяцянка, як цілковито не обов'язкова річ. Чом би й ні, адже, якщо ми у власному досвіді припускаємо тоталізуючий вплив демократії, то чому не надати й тоталізуючій інтенції філософії бодай маленький куточок десь на краю бескрайнього світу?

І перше, що, мені здається, вона б сказала у своєму «заповіті» – це ось що: коли вже об'єктивно ситуація дійшла до з'ясування стосунків у таких грубих фігурах, або жестах, як «смерть людини», то саме для філософії ця фігура – аж ніяк не новина, і про цю «смерть» філософія знала і «попереджала» давно, як і про те, що людина «вмирає» відтоді, як «народилася». Філософія

завжди наполягала на тому, аби у контекст свого самосприйняття людина залучала думку про власну «смерть». Причому йдеться саме про «смерть», а не про смерть, хоча й тематизація останньої у філософсько-антропологічному дискурсі відіграє важливу роль. Поза його увагою, звичайно, не міг залишитися прямий, перший, «буквальний» текст цієї «негативної цінності» людського життя, згідно з яким людина як окрема, конкретна істота, має включати смерть у загальну, цілісну картину свого життя, що актуалізує його смисл, наповнюючи індивідуальністю, неповторністю кожний день, кожну мить і кожний вчинок і т.д. і т.п. Роздуми на цю тему, наприклад, В.Франкла (див. «Людина перед питанням про смисл»), людини, яка ретельно виміряла у концтаборах нелюдські закутки людських світів і моральне право якої на спробу відстояти *духовну осмисленість людського буття як такого*, важко заперечити – ці роздуми заслуговують, принаймні, на увагу й сьогодні.

Але зараз, звичайно ж, йдеться про дещо інше. Йдеться про філософську, пізнавально-світоглядну – «епістемну» – «смерть» людини, яка, на нашу думку, має глибинний зв'язок з «фактом» принципової відкритості так званої «людської природи», а також з питанням про те, коли, де і як саме власне «відбулася» означена «смерть».

Ніщо, котрий, напевне, першим у такій чітко артекульованій формі оголосив початок тотальної руйнації людського світу, якось зауважив, що нігілізм то є історична форма, або різновид релігійної віри – віри у «мертвих богів». Непослідовність нігілізму полягає у тому, що він у негативний спосіб, проте все ще вірить у богів, хоча і усвідомлює факт їхньої «смерті», адже для того, щоб щось заперечувати – вголос, вербально, артикульовано і навіть концеп-

туально, отже всерйоз, – для цього потрібно вірити в те, що заперечуєш. Ніхто всерйоз не стане спростовувати дурниць. Звідси і розпач, хворобливе і безвольне заперечення життя у так званому «романтичному песимізмі», переоцінка ролі Шопенгауера у його, Ніцше, власній філософській біографії. І через те, як людина, котра послідовно виборює свободу думки, він відчував себе найпринциповішим ворогом нігілізму, а головним життєстверджуючим принципом своєї філософії вважав *поглиблення* песимізму. Зневіра – смертельний трунок для того, хто безвідповідально поклався лише на *віру*, не маючи *власної автономної волі* до життя, – в кому віра «виїла» всю *волю*.

Безперечно, питання про роль віри, і віри релігійної зокрема, у системі цінностей та життєвих орієнтирів – окрема і не проста тема. Можна сперечатися з приводу того, позбавляє чи ні людину *віра* у позарозташованість (трансцендентність) визначаючої її саму сутності – чи позбавляє вона її волі до життя чи, навпаки, живить і підсилює її. Проте навряд чи ми можемо знехтувати таким раціональним зерном наведених вище ніцшевських міркувань, як бівалентність людського трансцендування у духовних вимірах, котре здатне як піднести людину, так і знищити її. Взагалі, жодний вимір людського природно-історичного ества попри всю свою «тотальність» (людина – істота *цілком* природна і *цілком* історична, *цілком* тілесна і *цілком* духовна, *цілком* вольова і *цілком* свідома і т.ін.), яка дозволяє йому цілковито просякати будь-який інший вимір, не може, в той же час, витіснити його собою, адже цей останній є так само універсальним виміром світу людського буття. Саме з редукції всієї людини до одного з «універсальних» вимірів (добре відома філософам «абсолютизація») і починалася завжди світо-

глядна «смерть» людини у її самовизначенні, а закінчувалася – більш або менш масштабною кризою в філософії, світогляді, культурі.

Неспроможність претензій будь-якого з вимірів на виключно автогонічне виконання і «остаточне» розв'язання антропологічної ситуації у світі можна продемонструвати навіть на такому вимірі, як духовність людини в цілому, котра претендує на особливе місце у субординативно організованій «димензійній онтології» людського буття. Антропологічний смисл «ідеалізму», – а саме таку назву у філософській традиції отримали спроби однобічного розв'язання антропологічної ситуації на користь характерного для людини трансцендування через свідомість та свободу за межі всього лише фактичного, за межі протистояння фізичного та психічного, тілесного та душевного, – полягає, насамперед у однобічності його орієнтації на досконале. Внаслідок такої орієнтації з поля реальної практики поступово зникає все, чим конкретно могла би жити людина, що вона могла би любити, аж до розвитку ненависті і відрази до самого життя, – адже воно є «недосконалим». Духовна «домінанта» людської природи у такому разі лише віддзеркалює у мерехтливій низці можливостей, не наважуючись віддатися жодній і зрештою сходить у такому марному потенціюванні на ніщо, не набуваючи форми взагалі, або ж втілюється у негативний, «злоякісний» спосіб у злочині, збайдужілості, зверхності тощо. І все те, «не гідне» абсолютизованої духовності, що здавалось би «долається» трансцендуванням і через те мало би зникнути, втратити свою значущість, натомість навпаки набуває загостреної форми. Людська нелюдськість, – її «кам'яність», «рослинність», «тваринність» – не просто набуває небаченої раніше могутності, вона за всіма правилами негативної

діалектики у такому редукціоністському варіанті здійснення духовності може цілком заволодіти людиною і вислати їй пряму стежку до «пекла».

Зрештою, вся історія духовної культури людства в цілому, як, втім, і духовні біографії окремих видатних особистостей, досить переконливо свідчать про приреченість спроб остаточно зняти, конститутивну, засадничу для людської істоти напруженість між полюсами її поза-собою- та у-себе-буття шляхом ідентифікації суб'єктом себе із своєю духовністю *всупереч* своїй обмеженості та кінцевості. І це наводить на такі ось роздуми відносно подальшої долі «людини» у нинішньому, такому незатишному, майже «неможливому» для неї світі, – нею ж самою, втім, створеному.

Вочевидь, сьогодні нами має бути підтримана і делікатно та вміло продовжена вже у XIX ст. започаткована тенденція до тверезої самокритики, тобто такого *поглиблення песимізму*, як протинігілістичної зброї, результатом якого стала б відновлена мужність людини, здатної подивитися в очі сьогодинішній правді про саму себе, тверезо оцінити стрімко зростаючий масив квазі-людської реальності, зростаючу загрозу реальному світу людини з боку дублюючого його світу «людини напрокат», – справжні масштаби і перспективи цього загрозливого подвоєння².

Нам, отже, не уникнути переоцінки факту принципової відкритості «людської природи» насамперед в плані *загартування* людського самоусвідомлення, тобто такої адаптації до різнобічно і наполегливо відображуваного в сучасній гуманістиці факту «смерті», або «зникнення» людини, котра не обмежувалась би культурологічним аналізом рішучих зламів у розумінні та трактуванні людини, який був би лише черговою «тотальною» критикою її традиційного образу. «Розташованість» людської суті у зоні

«довічної напруженості» зумовлює необхідність для кожної доби і кожного покоління знов і знов занурюватися у небезпечний вирій означеної відкритості і час від часу здійснювати перенесення наголосу у розумінні цієї відкритості людської природи з її позитивно-творчого потенціалу на усвідомлення певної «необхідності» руйнівної і саморуйнівної її складової, на певну реабілітацію останньої. І сьогодні це здійснюється якраз для того, щоб мати достатні підстави стверджувати: вперто розповсюджені постмодернові чутки про «смерть» людини були суттєво перебільшеними, і саме через те, що вони були принципово «запізнілими», адже людини «ніколи і не було» в тому розумінні, що сам процес її становлення завжди відбувався невідривно від її «зникнення» як занурення і інтеграції у безмежний «план» всесвіту. Замало, отже, за порадою Бодріяра, «забути Фуко», необхідно усвідомити означену принципову «запізнілість» його розпачу і «згадати себе».

Тотожність людини з безліччю формоутворень буття не є випадковим або формальним моментом у її суті, чим, зокрема, і зумовлена майже скандальна неспроможність розв'язання філософською антропологією свого завдання: віднайти єдність у взаємостосунках так званих універсальних вимірів людського буття у світі. Адже зробити це можна практично винятково «у негативний спосіб» – не шляхом ззовні накладених категорій, принципів, концептів, не шляхом раз і назавжди складеного «реєстру» означених вимірів з подальшим їх субординуванням, здійснюваним крізь шкалу цінностей «неформальної етики» (М.Шеллер) та категорії смислу (В.Франкл)³, проте лише шляхом деконструктивного «переорювання» загального для цих вимірів (мови, тілесності, історичності, соціальності, свідомості, пізнання, моралі

тощо) культурного ґрунту. Тільки так можна забезпечити спрямований зсередини кожного виміру (але отриманий з цієї нуртівної тектоніки всесвітньо-хаотичного підґрунтя культурного життя) імпульс самокритики і «чуттєвого» потягу до інших світів – світів «завжди інших» вимірів. Центральне і невдячне завдання філософської антропології – постійно підтримувати і роздмухувати багаття конструктивного заперечення. У світлі останніх зауважень постмодерністський досвід виявлення обмеженості субординативної організації вимірів людського буття через ієрархію цінностей (М.Шелер, «Формалізм в етиці та матеріальна етика цінностей») є цілком виправданим як у своєму переважно критично-деструктивному (М.Фуко, «Слова і речі») виконанні, так і в деконструктивних спробах «іманентного планування» відкритого світу людського буття (Дельоз, Гваттарі, «Що таке філософія?»).

Проте, з іншого боку, буттям власне людських визначень, або вимірів людського світу, взагалі-то, і понині не може бути проста порядпокладеність. І пояснювати такий погляд лише поганою спадковістю класичної традиції, що звикла скрізь дошукуватись бодай якоїсь єдності, було б, здається, завчасно. Про це свідчить більш ніж віковий, ретельно здійснюваний посткласичний досвід філософського, культурологічного, психологічного тощо аналізу у найрізноманітніший спосіб виокремлюваних складових, структурних елементів, рис, визначень, або проявів людської істоти у її бутті – «вимірів світу людського буття», який прямо чи дотично, позитивно чи негативно, але наполегливо вказує: кожний з таких «вимірів» виявляється і неможливим і незрозумілим без іншого, що, зрештою, містить у собі «довічну» загрозу принципової онтологічної неспроможності

людської істоти. Майбутнє – принципова загроза для людини, адже ми ніколи не маємо доконаного «реєстру» вимірів її буття і кожен вимір людського сьогодення не тільки стверджує, але й заперечує людину «як таку» («вбиває» її) через «майбуттєвий» брак досконалості, що міститься у теперішньому. Отже, цей посткласичний досвід відкриває шлях і до такої альтернативи філософській практиці репресивно-моністичної організації людського світу, котрий веде не до зникнення власне людини у байдужій «пантолерантності» поряд розташованих уламків «дезабстрактивації» загальних понять та вселюдських цінностей, але до мужнього прийняття феномену означеної рядопокладеності і «байдужості» всесвіту до людської долі як прояву «багатообіцяючої недосконалості» людини – її дійсно вільного статусу істоти, незалежної від трансцендентних гарантій.

Так, монументальна постать ніцшевської «волі до влади», попри всі справді геніальні зусилля геніального мислителя не в змозі остаточно переконати нас саме через те, що вона відкидає на людську природу тінь «метафізичної ригідності», адже ця воля у своїй «нелюдській чистоті», у своїй принципово послідовній «непсихологічності», «неепістемності», «несвідомості», тобто у тотальності своєї претензії доходить до саморуїнації. Коли принципове питання про співвідношення «волі до влади» та «істини» вирішується шляхом беззалишкового розчинення останньої у першій, сама воля до влади, зрештою, загрожує перетворитися на беззмислове словосполучення. Адже «оволодіння», всупереч заявам Ф.Ніцше, не поглинає «пізнання», воно передбачає з необхідністю момент об'єктивної істини, а отже, потребує пізнання саме як пізнання, його власного особливого вимірювального статусу, а не як лише інобуття оволодіння, позаяк

оволодіння, що не утримує дистанцію інаковості від пізнання, втрачає і свій власний, особливий статус володіння. Якщо я не знаю, що саме я роблю, то я, власне, і не роблю нічого, поскільки я несвідомий, тобто роблю не я – це, скоріш, лише зі мною щось робиться, – відбувається, а такий процес не може бути названий «оволодінням», тобто дієвою реалізацією волі до влади. Проте таке взаємовідштовхування вимірів, що, водночас, не просто утримує їх поряд, а провокує їх взаємопроникнення, коли кожний вимір світу людського буття і є, і, водночас, не є кожним іншим виміром цього буття, не прирікає філософську антропологію обов'язково впадати в гріх редукаціонізму (хоча і спокушає до нього), але дозволяє їй перебувати у напруженості постійно рухливого «перегляду» означених вимірів (кількість яких до того ж змінюється, а стосунки ускладнюються), розглянутого як акт, в якому «втільюється невтілюване», і в якому тільки їй може духовна сутність людини «привернути до себе увагу».

Така позиція, щоправда, тягне за собою усвідомлення універсальності (тотально-всесвітньої) природи людської істоти як такої, що з необхідністю вибирає в себе і певне заперечення «людського», – як принципову недосконалість і момент тотожності людського і нелюдського, що їй відбивається у безлічі цілком конкретних і реально загрозливих практик сьогодення. А відтак сучасна стурбованість з приводу «смерті» людини є насамперед ознакою нагальної потреби світоглядно-теоретичного переосмислення традиційної еволютивної картини становлення людського світу, де «накопичується» інтенсивність єдності буття від неорганічної природи («від каменя») до духовно зорієнтованої суб'єктності людської істоти у напрямку корелювання цієї картини ідеєю «нерозвитку» людини, її тотально-всесвітньої

«впертості», у світлі якої людина «назавжди залишається каменем». Зрештою, ми тільки виграємо від того, що озброємося здатністю поглянути на субординативність як на внутрішній, підпорядкований момент тепер вже «розімкненої назад» людяності.

А відтак актуалізується й «зворотний» план реорганізації філософського знання. І сучасність підказує нам напрями такої реорганізації, вперто і послідовно натякаючи на невипадковість тієї обставини, що у так званих механіцистських, або «фізикалістських» теорій, напевне, їй сьогодні знайдеться чимало прихильників. Сучасні досягнення у сфері природничо-наукової медицини, програмного моделювання, що створило розгалужену систему плідних засобів для тлумачення всіляких процесів – все це вимагає перегляду і переоцінки не лише модельного характеру і, відповідно, часткової та гіпотетичної цінності такого теоретизування, проте й *онтологічного статусу* претензій сучасного «механістичного матеріалізму» на свою людиномірність. У всякому разі, пафос критики «техноморфного спіритуалізму»⁴, сьогодні має бути скорегований шляхом певних поступок з боку субординативно-ієрархічного структурування світу людського буття на користь ідеї «інтимного переплетення» його вимірів, котра вимагає збільшення дослідницької уваги до, наприклад, такого феномену як «загадковість самосвідомості», у котрій певні стани – той же голод, чи спрага тощо – постають водночас і як факт свідомості і як стан «тіла-машини»; або ж до методологічного потенціалу ідей «іманентного плану» чи «концептуальних персонажів»⁵, що уможливають майже незриму, проте вагому присутність філософії у тілі культури.

Отже, «долання» всього обумовленого і кінцевого (фактичного) у різноманітних практиках (а без такого долан-

ня конкретної тканини обумовленості людина, справді, «зникає») завжди відбуватиметься, в той же час, і як актуалізація небезпек, як більш-менш регулярний вихід у зону відкритих «небажаних можливостей», як «знову несподіване» виявлення того, що бути людиною – означає завжди бути готовим почути «ні», сказане людиною самій собі як сталій, наявній, успішній, надійній, вірній; це значить завжди бути готовим до тієї міри «зрадництва», без припущення можливості якої людині не встояти на гребні її людського статусу. Саме в цьому полягає, наприклад продуктивний і, водночас, дуже небезпечний сенс ніцшевської Надлюдини – у «визнанні *необхідності* зворотного боку речей».

Відмова від готовності до такого визнання може зробити нас сліпими і беспомічними, викликати розгубленість як у суспільно-політичних, так і загальножиттєвих ситуаціях «підвищеної температури», дезорієнтувати і позбавити відповідного внутрішнього, моральнісно-вольового настрою – опорної здатності людського в нас, позаяк гальмуватиме процес трансформації обурення (Як *може* людина так вчиняти?!!) у мужньо-розумове сприйняття нелюдськості людини (*Може!*) з подальшим загартуванням нашої здатності до гуманістичного самозахисту, без якого ми самі невинувато прискорюватимемо перетворення «смерті» людини на її смерть.

* * *

У невеличкому містечку Красний Луч люди сидять і з надією та сподіванням чекають біди. Люди *сподіваються на биду!* Може, кажуть, Бог дасть, і з нами трапиться те, що сталося в Алчевську. Можливо, хоча б тоді і на нас звернуть увагу.

Що це? Кумедний випадок? Безглуздий парадокс, що випадає з низки алгоритмів та настанов «нормальної» по-

ведінки? Патологія? Боюся, що ні. Так, звичайно, ми можемо назвати стан людини, при якому вона «сподівається на биду», патологією. Проте не варто в такому разі забувати, що ця патологія не соматогенна і не психогенна (йдеться не про калік, та й у психічному плані це цілком «нормальні» люди), – вона ноегенна, тобто викликана гуманітарно-соціальними чинниками, *а така патологія досить легко і швидко перетворюється на норму*, адже людська історія має значно коротший вік, ніж передісторія. А відтак цей випадок – аж ніяк не курйоз, це красномовний симптом, це атом, структурний елемент «нового порядку», що складається, в якому власне людина і віками накопичувані цінності «зникають» з такою швидкістю і свідомо знищуються з таким цинізмом, котрі значно перевищують «компетенцію» постмодерну.

Я, звичайно, розумію відмінність між аспектом, у якому людина «зникає» у Фуко, і тим аспектом, в якому вона зникає у наведеному прикладі. Я просто хотів би нагадати, що в реальному житті мого народу сьогодні (на жаль, а чи не на жаль – це окреме питання, розв'язання якого залежить і від загальної позиції щодо співвідношення культур по лінії «Схід – Захід», історичних змін та перспектив у даному протистоянні тощо) немає того ретельно розбудованого соціально-інституалізованого бар'єру між цими аспектами, який дозволяє «там» так «сміливо» експериментувати в одному з них. І якщо ми не поставимося з практичною серйозністю до парадигмально-епістемної «катастрофи», не зрозуміємо власних джерел і можливих виходів з тієї пізнавальної ситуації, в якій традиційне поняття людини стає «тягарем», «тромбом», «деструктивом», – то ми і в реальній практиці вже досить скоро матимемо переважну більшість населення,

котре свідомо голосуватиме за кримінально-олігархічний клан, – у *сподіванні на біду*. А це вже надто загрозли-

ва ситуація – це симптом готовності нашого суспільства до встановлення диктатури.

Примітки

¹ Принагідно не можу не зазначити негативний аспект збереження значущості традиційних цінностей: у світі перевертнів ціна на «совість» зростає разом із зростанням попиту, щоправда специфічного – для мене, для мого успіху, важливо, щоб у тебе було якомога більше совісті.

² З іншого боку, що стосується «археології» світу людського буття, слід принаймні відзначити таке: не варто, напевно, у аналізах «підвалин» цього світу беззастережно покладатися на структуралістські побудови, які, до того ж, схильні до різного роду ідеалізацій, – не завжди виправданих, часто таких, що лише «обслуговують» потреби структури, схеми. І якщо ми, наприклад згадаємо масштаби подвоєння світу людини докласичної та класичної доби, – цілі сонми «потвор», «химер» та різного роду «симулякрів класичного стибу», масштаби та реально-практичні (цілком «залізобетонні» за своєю практичною дієвістю) наслідки домінування релігійної ідеології або класичну проблематику «відчуження» – хіба все це і багато подібного не підстава для то-

го, аби принаймні дещо угамувати свій екзистенційний жах від усвідомлення унікальності (можливо, дещо перебільшеної) нашого становища у світі, у якому нам стало затісно поруч із нашою «віртуальною реальністю» та нашою власною «нелюдскістю», що стрімко зростає? Людина – сама достатньо химерна істота, аби лякатися химер, навіть найсучасніших, – принаймні, щоб лякатися до «смерті».

³ Що з моральної точки зору виглядає досить привабливо, проте імпліцитно містить у собі спокусу невиправданого розширення антропологічного статусу самої «моральної точки зору», адже людина такою ж мірою є істотою неморальною, якою й моральною. Проте слід зазначити, що звинувачувати у такій редукції філософської антропології до етики самого Макса Шелера навряд чи можна.

⁴ Див., напр., Haeffner G., Mechanismus als technomorpher Spiritualismus // Gerd Haeffner, Philosophische Anthropologie. – Stuttgart; Berlin; Köln, 1989.

⁵ Див. Ж.Делёз, Ф.Гваттари, Что такое философия? – М., 1998 (Разд.2, 3).

VI. На книжкову полицю

Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві

Блер Рубл

Пропонуємо увазі читачів спеціально підготовлений для «Азори» уривок з шостого розділу монографії директора Інституту Кеннана др. Блера Рубла «*Creating Diversity Capital. Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv*» 2005 р., що незабаром вийде друком у видавництві «Критика».

Від червоного до помаранчевого: зміни у пострадянській владі Києва*

В'їзд іноземних мігрантів

Мета короткого огляду сучасної історії Києва – за деякими параметрами порівняти його з Монреалем та Вашингтоном. Як і у випадку із афроамериканцями у Вашингтоні та франкомовними у Монреалі, місцева більшість – у даному разі етнічні українці – в більшому масштабі (в межах СРСР), становили меншість, що зазнавала пригнічення. Великі демонстрації на деякий час паралізували нормальне функціонування міста, привівши до колапсу цілу політичну систему наприкінці 1991 року. Спільнота іноземних мігрантів, що збільшувалась – як і в Монреалі та Вашингтоні – залишалася осторонь мовних питань та пи-

тань ідентичності, відповіді на які шукали кияни в минулому.

Перебіг подій у Києві був своєрідним, тому що радянський режим довго придушував відкрите вираження незадоволення. В результаті Київ, можливо, перебуває на більш ранньому етапі розвитку циклу, що сприяє створенню багатоманітності столиці, і є очевидним у Монреалі та Вашингтоні. Або місто взагалі може піти іншим шляхом. Наявні точки збігів та відмінностей дають чудову можливість порівняти ці три міста.

У Києві є багато сприятливих умов для створення та розвитку нової багатоманітності столиці. Наприклад, мігранти в місті загалом зберігали позитивне ставлення і до Києва, і до України. Майже всі вони розмовляють російською, багато хто вивчив українську і більшість сімей мігрантів записали своїх дітей у місцеві школи, демонструючи

* Журнальний варіант. У книзі використано матеріали з видання: О.Брайчевська, Г.Волосяк, О.Малиновська, Я.Пилинський, Н.Попсон, Б.Рубл: «Нетрадиційні» іммігранти у Києві/Блер Рубл, Олена Малиновська (кер. проекту). – К.: Стилос, 2003. – 447 с.

таким чином ставлення до життя в українській столиці.

Таке позитивне ставлення було підтверджене в дослідженні київських спільнот мігрантів, що проводилося Київським проектом Інституту Кеннана протягом 2001 року. За результатами цього дослідження, більшість всіх груп (крім арабських мігрантів) високо оцінили відсутність воєнних конфліктів у Києві. Більше того, вони виявились готовими терпіти незручності, аби тільки був мир.

Таке позитивне ставлення лежить в основі твердження більшості респондентів-мігрантів – важливо виключити з цього переліку африканських мігрантів, – що вони переїхали б до Києва, навіть коли б знали про все, що відбуватиметься з ними потім (включаючи 89% в'єтнамських респондентів Проекту дослідження міграції Інституту Кеннана, 65% арабських, 58% курдських, 48% пакистанських і 48% афганських мігрантів). Ці цифри різко контрастують із 88% африканських респондентів дослідження Інституту Кеннана, які не приїхали б до Києва якби знали, який досвід їх тут чекає.

Більш складна картина вимальовувалася, коли респондентів спитали, чи хотіли б вони залишити Україну. Більше 70% африканських та афганських респондентів згідно з дослідженням Інституту Кеннана проголосили свій загальний намір переїхати кудись в інше місце у невизначений час в майбутньому, як і більшість китайських та пакистанських учасників дослідження (на відміну від менш ніж половини в'єтнамців, китайців, арабів і курдів). Майже всі мігранти, які стверджували про намір виїхати, виявляли бажання, щоб їхня майбутня домівка була в якійсь західній країні. Однак менше ніж 10% афганців, в'єтнамців, африканців і пакистанців вказували на конкретні плани виїхати протягом наступ-

ного року (поряд із 16% арабських і курдських респондентів і 26% китайських учасників дослідження).

Ця різниця між наміром переїхати в інше місце, що тільки зароджувався, та визначеними планами подорожі пояснювалася частково тим фактом, що більшість афганських, арабських і курдських мігрантів висловили бажання одержати українське громадянство. Навіть більшість незадоволених африканських респондентів, які дуже скаржилися на расову дискримінацію та ворожість щодо них, відзначали, що прагнуть одержати українські паспорти. Як бачимо, з'явилися певні передумови для багатоманітності столиці, що відображає організаційну здатність української держави залучати іноземних мігрантів до своєї спільноти громадян.

Виявилося, що київські спільноти громадян в тій чи іншій мірі складаються із мешканців столиці, чиї першочергові проблеми і вимоги до місцевої влади мали насущну та прагматичну природу. Український суверенітет був доконаною істиною для іноземних мігрантів (країна вже стала незалежною перед приїздом переважної більшості іноземних мігрантів – мешканців міста). Більше того, масштабні інфраструктурні проекти, що становили великий інтерес для місцевої влади, очолювали чиновники, пов'язані з будівельною промисловістю, і були непомітними та неприбутковими для спільнот, які все ще думають про переїзд. Відсутність інтересу мігрантів до місцевої будівельної промисловості заохочувалась їх відстороненням від економічних переваг, які вона надає і якими так щедро наділені наближені до мерії.

Взагалі, київські мігранти довели, що є самостійними економічними гравцями, які здатні досягти економічного успіху, щоб забезпечити житлом та матеріальними благами себе і свої сім'ї переважно поза межами офіційної держав-

ної економіки. Однак мігранти не є повністю самодостатніми. Вони часто потребують допомоги урядових чиновників та установ у трьох галузях, що залежать від роботи офіційних органів: охорона здоров'я, освіта і захист міліції.

Ці три галузі політики часто не становили інтересу для чиновників, вихованих у пострадянському (радянському) режимі. Деякі міські чиновники, пов'язані із системою покровительства мера Омельченка, демонстрували великий інтерес до соціальної політики і для мігрантів, і для корінних киян. Над міськими установами так сильно домінувала будівельна промисловість, і їм так не вистачало ресурсів та здатності адекватно реагувати на соціальні потреби корінних міських жителів, що мігранти, прибулі з-за кордону, були залишені на призволяще. Чиновники мерії, коли їх запитували про наявність іноземних мігрантів та їх потреби, заперечували присутність іноземних громадян або відповідали, що українські громадяни також страждають.

Відсутність відповідних працівників, які займалися б розв'язанням проблем мігрантів, стала доказом недостатньої здатності чиновників давати раду значній спільноті іноземних мігрантів у Києві. З 2001 року, часу, коли набуло чинності нове законодавство про громадянство, що заохотило б десятки тисяч мігрантів думати про український паспорт, Управління в справах біженців та меншин працевлаштувало лише двох прибульців. Заробітна плата цим працівникам виплачувалась із коштів міського бюджету, і ще двом працівникам заробітна плата виплачувалась Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців. Не дивно, що, зіткнувшись з такою вражаючою неурою до своїх потреб, мігранти виявляли все більше незадоволення, в той час як міські чиновники залишалися глухими до їхніх проблем.

До середини 2004 року виявилось, що Київ опинився на тій стадії реалізації міграційної політики, на якій Вашингтон та Монреаль знаходилися приблизно покоління тому. Тисячі мігрантів приїжджали до міста з-за кордону, і в основному залишалися непоміченими місцевою спільнотою. Міські чиновники і широка громадськість займалися поточною політикою, яка довго домінувала в суспільному житті. Нові умови актуальної публічної політики, пов'язані із появою іноземних мігрантів, вимальовувалися поза межами традиційних еліт. Ситуація залишилась такою ж самою до моменту, коли настали президентські вибори...

Здоров'я, безпека і освіта

Чи може присутність такої великої кількості нових киян, що не відповідають усталеним уявленням про мешканців міста привести до створення нового середнього прошарку в міській спільноті, яка традиційно поділена за мовною ознакою? Чи стануть мігранти ще одним об'єктом утисків за етнічною ознакою? Чи буде в Києві справжня різноманітність? Частково відповіді на ці питання дає помаранчева революція. Більш повні відповіді повинні дати реакція місцевих посадових осіб та громадян на особливі потреби мігрантів стосовно здоров'я, освіти, громадської безпеки.

Взагалі, спільнота іноземних мігрантів у Києві є здоровою. Вона в основному складається із чоловіків працездатного віку, і страждає від деяких хронічних хвороб, пов'язаних із дитинством та віком. За винятком китайської та в'єтнамської спільнот, мігранти в Києві переважно належать до середнього класу та професійного прошарку власних країн і, таким чином, загалом представляють групи із меншими ризиками для здоров'я. Тих мігрантів, що в'їжджають

до країни на законних підставах або потім набувають законного статусу, піддають медичному обстеженню. Органи влади постійно відмовляють у праві на в'їзд або проживання тим, хто страждає від будь-яких інфекційних або хронічних хвороб.

Українські посадовці в сфері охорони здоров'я стверджують, що рівень здоров'я спільноти іноземних мігрантів є вищим за прийняту в країні норму. Немає повідомлень про епідеміологічні проблеми, пов'язані із присутністю мігрантів у місті та в Україні, водночас мігранти, зокрема з Африки та Середнього Сходу, мають нижчий рівень захворюваності на ВІЛ/СНІД та туберкульоз, ніж місцеве населення Києва. Більшість медичних послуг, що надаються мігрантам, обмежені амбулаторним лікуванням, лікуванням дитячих хвороб, за яке з мігрантів береться більш висока плата. Таким чином, попит мігрантів на послуги з охорони здоров'я залишається низьким.

Українське законодавство вимагає, щоб доступ до медичної допомоги за місцем проживання був безкоштовним для всіх постійних мешканців, що мають офіційний статус. Реальність і для місцевих мешканців, і для іноземних мігрантів є набагато більш різноманітною і включає безкоштовні, комерційні та «сірі» медичні послуги (останні оплачуються «в конверті»). Вимагання грошей лікарями часто стає тим пунктом, через який мігранти висловлюють занепокоєність щодо якості медичних послуг в Україні, навіть ті, що приїхали з країн, де мають місце воєнні дії та з бідних країн.

Загалом мігранти повідомляли, що передбачена законом безкоштовна медична допомога надавалася лише в двох третинах випадків, коли про неї просили, в одній третині випадків вимагалась певна форма офіційної чи неофіційної оплати. Ця загальна модель різниться залежно

від груп мігрантів: пакистанці платять в 70% випадків, арабські і курдські мігранти повідомляють, що платять в 50% випадків, а в'єтнамські мігранти платять більш, ніж за 40% послуг. Більш важливо те, що всі спільноти мігрантів вказують, що доступність медичних послуг пов'язана із більшою кількістю у них проблем, ніж у корінних мешканців Києва. Трьома важливими сферами, які являють собою винятки є лікування жертв аварій від травм, медичні послуги, пов'язані із народженням дітей, і педіатрична допомога – всі ці види досить високо оцінені мігрантами.

Приклади незадоволення більш поширені в тих випадках, коли мігранти хворіють серйозними хворобами. Особливо непокоїть проблема туберкульозу, який в Україні досяг рівня епідемії. 11% в'єтнамських та пакистанських респондентів дослідження з міграції Інституту Кеннана, 14% афганських і більш, ніж 30% африканських мігрантів повідомили про те, що захворіли на туберкульоз після приїзду до України.

Хоча охорона здоров'я в Києві підпадає під компетенцію національних державних установ, а не місцевої влади, та все ж незадоволення серед спільнот мігрантів щодо доступності та якості медичних послуг стало потенційно основним джерелом напруженості між некорінними киянами та органами влади. Приблизно 70% усіх респондентів дослідження не задоволені станом охорони здоров'я в Києві.

Спільноти мігрантів доступ до місцевих шкіл оцінюють більш позитивно, ніж охорону здоров'я. Тим не менше, зростаюча кількість дітей іноземних мігрантів у київських школах починає створювати проблеми і для вчителів, і для керівників, і для дітей. Як повідомила Ненсі Попсон, класні кімнати на околицях Києва – основне місце, де українські діти щоденно контактують із

тими, хто увійшов до їх спільноти – дітьми з таких держав як Ангола, Афганістан, Туреччина і В'єтнам та з країн колишнього Радянського Союзу, яких роздирають громадянські конфлікти. Школи являють собою мініатюрну модель більшого соціального утворення, де учнів навчають правил належної взаємодії і спілкування із іншими членами суспільства і водночас вони вивчають граматику і таблицю множення. Це дуже важливо для дітей мігрантів, адже є «лабораторією життя», у якій вони можуть (і повинні) щоденно експериментувати, намагаючись опанувати складні мовні правила та норми поведінки.

В намаганні розвинути дітей і в навчальній, і в соціальній сферах, київська шкільна система розширюється за рахунок напливу новачків. Повідомлялося, що в 2000 р. в Києві мешкали більш ніж 1250 дітей із сімей, що прагнули одержати статус біженців. До цієї кількості не ввійшли діти, чії батьки приїхали до Києва з економічних мотивів або прибули до України нелегально.

Повідомляють, що діти мігрантів використовують свою власну мову або російську, коли спілкуються із сім'єю або друзями в Україні. Однак їх батьки в непропорційно великій кількості випадків обирають для навчання своїх нащадків школи з українською, а не з російською мовою навчання (58% проти 42). Така перевага пояснюється передусім розумінням батьками того, що якість освіти в україномовних школах міста є більш високою, ніж в російськомовних.

Доступ до шкільної освіти переважно з економічних мотивів залишається проблематичним для деяких сімей іноземних мігрантів. Хоча початкова та середня освіта в Україні формально є безкоштовною, витрати, пов'язані зі школою (шкільна форма, книги, «добровільні» внески на ремонт шкіл) швидко зростають. Батьки можуть прийняти рішення

не посилати дітей до школи через незнання ними мови або тому, що не планують залишатись в Києві на довгий період часу.

Іншою причиною, чому батьки не віддають дітей до школи є помилкова думка про те, що від них вимагатимуть офіційних дозволів з місця проживання на те, щоб їхні діти відвідували школу. Відповідно до українського законодавства школи повинні приймати дітей, чії батьки можуть надати документи про повне ім'я та дату народження дитини. На практиці не цілком зрозуміло, до якої міри цих вимог дотримуються. Наприклад, за спостереженнями Попсон, три з чотирьох директорів шкіл з великою кількістю іноземців розуміли і слідували цим настановам.

Так само як і у багатьох інших містах з великою кількістю мігрантів, їх сім'ї сконцентровані в кількох районах Києва, що дозволяє державним та міським чиновникам не зважати на зміни, які відбуваються у вузькому шкільному середовищі. Такі київські школи із найбільшою кількістю дітей мігрантів можна знайти в районах біля великих міських торгових центрів чи ринків, таких як Троєщина.

При сьогодиншній фінансовій кризі та кризі управління в Україні, вчителі та директори багатьох шкіл із великою кількістю учнів-мігрантів залишені без достатніх ресурсів – кадрових чи фінансових, щоб вирішувати проблеми, які виникають у зв'язку із напливом нових дітей. На рівні Міністерства освіти і науки України, більшістю питань, що стосуються дітей-мігрантів займається Управління із захисту прав дітей. Однак це управління занадто малочисельне і зосереджується більше на праві доступу, ніж на питаннях навчання другої мови та культурного плюралізму в школах. Більше того, міністерські чиновники, як і їхні колеги в міській мерії повільно визнають

нові демографічні реалії в київських школах та адаптуються до них.

Повідомлення про нездатність місцевої шкільної системи пристосуватися до присутності дітей іноземних мігрантів у шкільних класах контрастують із загальним високим рівнем досягнень в навчанні іноземних учнів. За винятком африканських дітей – які є винятком із загальної системи, що знову ж таки є наслідком проявів расизму в Києві – вчителі, керівники шкіл, батьки вказують на те, що успіхи в навчанні дітей мігрантів можна порівняти із успіхами дітей – корінних мешканців Києва. В'єтнамські, китайські, арабські, курдські, пакистанські батьки активно залучаються до роботи місцевих шкіл – хоча б на рівні зустрічей та спілкування з учителями. Рівень відвідування шкіл африканських, в'єтнамських, китайських, арабських, курдських дітей дорівнює або переважає цей показник стосовно місцевих корінних учнів Києва.

Без підтримки загальнодержавних та міських установ, зусилля для кращої адаптації дітей мігрантів мають здійснюватися на рівні окремих шкіл. А це робити важко без достатнього державного фінансування та досвідчених кадрів. Вчителі ледве зводять кінці з кінцями, отримуючи свої мізерні зарплати і часто не хочуть проводити додаткові заняття, підготовка до яких потребує більшого напруження. Як наслідок, посилюються протиріччя між владою Києва та спільнотами мігрантів щодо організації освіти їх дітей.

На додачу до занепокоєності щодо якості місцевих послуг з освіти та охорони здоров'я серед київської спільноти мігрантів порівняно погану репутацію мають всі гілки київської влади. Дві третини респондентів досліджених Інститутом Кеннана, включаючи більш ніж три чверті афганців та африканців, що брали участь в ньому і більш ніж по-

ловиною учасників з Близького Сходу та Пакистану повідомили, що чули про несправедливість по відношенню до мігрантів у Києві. Найбільше скарг на несправедливі дії були висловлені на адресу міліції (60% – пакистанських респондентів чули про несправедливість, вчинену проти мігрантів, 90% в'єтнамських учасників дослідження). Половина – дві третини респондентів з усіх груп мігрантів повідомляли, що особисто були жертвами несправедливих дій підрозділів української міліції, відповідальної за порядок у Києві. Цікаво, що кількість скарг на несправедливість міліції найбільша серед тих респондентів, які перебувають в країні на законних підставах. І навпаки, лише до 40% усіх респондентів опитування при проведенні дослідження висловили скарги на порушення з боку кримінальних угруповань міста.

Не лише мігранти не довіряють українській міліції (принаймні так було до помаранчевої революції). Коли корінних киян питають, із якими проблемами стикаються іноземні мігранти в їхньому місті, більшість вказує на міліцейських службовців як на головну проблему для їх сусідів-мігрантів. Такі скарги базуються на особистому досвіді та спостереженнях. Коли поставили питання про рівень довіри до міліції, 61% корінних киян-респондентів дослідження з міграції Інституту Кеннана з-поміж усіх опитаних висловили певну недовіру. Більше того, коли їх просили оцінити відносини між міліцією та мешканцями міста за п'ятибальною шкалою (найвища – 5 балів, найнижча – 1 бал), то середній показник і для мігрантів, і для громадян України був приблизно однаковий – 2,2 бали для першої групи, і 2,0 бали для мігрантів.

Складні відносини між мігрантами та міліцією є третьою потенційною точкою напруги для майбутніх соціальних на-

пружень. Однак це питання є складним, тому що міліція обґрунтовує свої дії тим, що називають високим рівнем криміналізації спільноти мігрантів. Той факт, що правдою є якраз протилежне – київська спільнота мігрантів загалом менш схильна до кримінальної діяльності, ніж місцеве населення, мало значить, коли мігрантів зупиняють на вулиці для перевірки документів.

Підозра, з якою деякі підрозділи міліції в Києві ставляться до мігрантів, є показником більш складної проблеми перешкоджання їх асиміляції в українське життя. Ласі до сенсацій засоби масової інформації міста так само, як і політики, що прагнуть уваги, все частіше проводять дискредитаційні кампанії проти новоприбулих до міста. Занепокоєність з приводу високого ступеня кримінальної злочинності серед мімігрантів, що припускається, постійно фігурує під час цих атак, не дивлячись на те, що реальність є іншою. Вплив таких звинувачень зменшує здатність мігрантів зайняти своє місце в київському житті. Неправдиве висвітлення в ЗМІ проблем мігрантів є вкрай шкідливою тенденцією в місті, що приймає значну кількість мігрантів з-за кордону.

Необізнаність медіа і негативна реакція

Від київських медіа ніколи не почуєш про те, що спільноти іноземних мігрантів більш здорові і менш схильні до злочинів, ніж корінне населення. Більше того, читачі місцевих газет і глядачі телепрограм, можливо, із подивом дізналися б, що діти іноземних мігрантів так само добре (або так само погано) навчаються в школі, як і їх однокласники – корінні кияни.

Ця проблема не в недостатньому висвітленні присутності мігрантів у місті чи в країні. Дослідження місцевої та загальнодержавної преси, включаючи, зо-

крема, комплексні дослідження, проведені для Міжнародної організації міграції київським соціологом Миколою Шульгою, так само як інші, які проводились протягом років незалежності України, показали, що в публікаціях загальнодержавної преси достатньо багато місця приділяється питанням міграції. Проблема полягає у явно негативному зображенні спільнот мігрантів, що часто спотворює реально набагато більш позитивну поведінку мігрантів на вулицях міста. Більш важливим висновком із цього дослідження є те, що такий помилковий шум занепокоєння підриває здатність міста забезпечувати його різноманітність.

Систематичні дослідження Шульги з висвітлення у національних і регіональних газетних публікаціях питань міграції між 1991 і 1999 роками вказують, якою мірою українське суспільство та мігранти погано обслуговуються місцевою «четвертою владою». Приблизно половина статей, які досліджував Шульга та його колеги із десяти основних газет зосереджувались на злочинах різних форм. Преса частіше писала про нелегальних мігрантів ніж про тих, хто приїхав в Україну на законних підставах. Висвітлення включало мелодраматичні історії про угруповання контрабандистів, що перевозять мігрантів, а також нелегальну зброю та наркотики в Україну та з України. Самі мігранти також показані як часті винуватці злочинів та хулігани.

На додачу до кримінальної теми, Шульга виявляє, що мігрантів звинувачують у тому, що вони приносять хвороби в країну. Українська преса, згідно із його дослідженням, передчасно звинувачує мігрантів у спалахах малярії, туберкульозу, холери і ВІЛ/СНІДу. Такі статті, як вже зазначалося, ігнорують протилежні докази, надані українськими професіоналами в галузі медицини.

Шульга занепокоєний не лише кількістю статей, що з'являються українських газетах та демонструють негативний імідж іноземних мігрантів, а і тою образністю, з якою вони зображені. Так само важливо і те, що преса представила лише кілька позитивних матеріалів про іноземних мігрантів, рідко піднімаючи комплекс проблем економічного, соціального, культурного, гуманітарного характеру, які чатують на мігрантів в Україні. Випуски ЗМІ майже не згадують воєн, від яких тікають мігранти, які приїжджають до України.

Тенденції, які вималювались за роки, що минули з часу роботи Шульги, можливо, свідчать про меншу відповідальність і стали занепокоювати навіть дужче. Деякі статті вийшли за межі простого «повідомлення» про криміналізованість мігрантів, що припускає і можливість насилля проти мігрантів з боку розлючених українців. Деякі автори певних поважних журналів протягом останніх років стали писати прихильно навіть про загрози з боку мігрантів, що якимось чином становлять небезпеку для спокою українського життя.

Повідомлення в ЗМІ відображають все більш деструктивний публічний діалог з проблеми міграції. Шульга заявив, що статті в ЗМІ демонструють тривожно примітивну концептуальну основу дискусії з питань міграції в Україні. Повідомлення в новинах продемонстрували нездатність української еліти долучитися до хоч якогось публічного аналізу проблеми. Ніколи не стикаючись із цією проблемою до набуття незалежності лідери суспільної думки в Україні часто не мали достатніх концептуальних засобів для того, щоб розібратись в питаннях, породжених присутністю іноземних мігрантів у місті. Як наслідок висвітлення життя мігрантів в Україні швидше нагадує публічну гонитву за сенсаціями.

Негативне і неправдиве висвітлення у пресі питань, пов'язаних із мігрантами особливо турбує, адже ЗМІ часто формують сприйняття та напрям думок, що проявляються в більш широкому політичному контексті. Карім Карін, наприклад, зазначив, що негативне висвітлення пресою мультикультуралізму в Канаді протягом 80-х років XX сторіччя в кінці кінців мало своїм наслідком ворожі як ніколи політичні дискусії з питань, що стосуються мультикультуралізму, включаючи міграцію, наприкінці 90-х років XX сторіччя.

Кількість випадків взаємно підсилюючого впливу ворожих статей в пресі та антимігрантської політичної риторики починає зростати. Якщо в 2000 р. колишній київський посадовець міг проголосити, що «українського Ле Пена» все ще немає, то лише через кілька років було підготовлено ґрунт для демагогічного антиемігрантського популізму. Група кандидатів з Києва на парламентських виборах 2002 року організувала передвиборче об'єднання «Київська фортеця» і поширювали друковані матеріали, що пов'язували мусульман з міжнародним тероризмом. Місцеві київські політики, часом за настановами американських консультантів з проведення кампаній, вчать як використовувати звернення до людського страху перед відмінностями як спосіб для мобілізації виборців навколо їхніх кандидатур. Їх успіх певною мірою залежить від попередніх повідомлень преси, яка не об'єктивно показала місце іноземних мігрантів у місцевому житті.

Київ стає містом, де все значніша частина населення є мешканцями, що не відповідають усталеним уявленням про місто як центр російського та українського, і, в меншій мірі, єврейського життя. Народне уявлення про місто базувалося на образах Києва як «Матері міст руських» та «столиці України», що

суперечили одне одному. Політики, виховані в радянській системі, яка виключала можливість цілеспрямованого обговорення міської політики, показали, що вони погано підготовлені до вирішення проблем, що виникли з прибуттям великої кількості нових мешканців з-за кордону. Міліцейські посадовці розкрили свою хижу сутність, використовуючи мігрантів як ще одне джерело «данини», яку вони вимагали і від місцевих мешканців. Журналісти не проінформували своїх читачів, слухачів і глядачів про складні реалії життя іноземних мігрантів в Києві.

Виявляється, що «офіційний» Київ, як протиставлення великій міській спільноті, дає мало простору іноземним мігрантам для створення нового «середнього прошарку», принаймні перед помаранчевою революцією. Щоправда, постреволюційна «нормальна» і «демократична» Україна могла б більш ефективно відповідати потребам іноземних мігрантів.

Поза межами місцевих еліт атмосфера толерантності, яку було так добре помітно на київських вулицях впродовж листопада – грудня 2004 року, наводить на думку, що різноманітність міста насправді зросла впродовж попереднього десятиріччя. Ще більше часу буде потрібно для того, щоб стало можливим визначити, чи це зростання сприйняття відмінностей переросте (або не переросте) у зростання «соціальної стабільності в місті». Сутність різноманітності – це «соціальна стабільність в місті» як визначено Річардом Стреном та Маріо Полезе, являє собою існування «політики та інституцій, які мають своїм загальним результатом інтеграцію різноманітних груп та культурних традицій у рівний та справедливий спосіб».

Мігранти ж зі свого боку залишилися на диво оптимістичними при оцінці свого життя в українській столиці. Вони прий-

няли повалення влади так само, як вони вітали запровадження вільної імміграції та законодавства про громадянство. Вони послідовно говорять про толерантність у ставленні киян, яких щоденно зустрічають на вулицях міста і повагу до шкільних вчителів та лікарів, з якими стикаються, коли ті намагаються врятувати їм життя. Середній клас здається мігрантам таким, що вже існує, коли вони спостерігають за своїми найближчими сусідами та співробітниками, а не посадовцями та журналістами.

Громадянська толерантність революції

Українці загалом і кияни зокрема продемонстрували порівняно високий ступінь терпимості під час соціологічних досліджень, проведених перед тим, як вони вийшли на вулиці в листопаді 2004 року. Мешканці Києва під час опитувань, а також своєю поведінкою показали, що загалом приймають присутність різних релігійних та етнічних груп у своєму місті. Хоча ставлення до мігрантів з місцевостей, що лежать поза межами старих територій Радянського Союзу ще не сформувалось, рівень сприйняття всіх груп зростає разом із підвищенням рівня освіченості.

Така ситуація була сталою протягом 90-х років XX століття, незважаючи на велике зростання нетерпимості, що супроводжувало економічний спад перших років після здобуття незалежності. Першою реакцією типового киянина на когось, хто відрізняється від нього або неї є спокійна толерантність.

Рівень сприйняття зменшується, коли мешканців міста питають про більш вузько визначені відносини з членами певної етнічної, конфесійної чи лінгвістичної групи як сусідами, співробітниками, однокласниками, членами родини тощо. Велика схильність до толерантності не є сталою щодо расових груп.

Перші дослідження пострадянської доби показали більшу недовіру і ворожість до меншин, національна приналежність яких є помітною (в'єтнамці, «араби», «чорні», «цигани»), аніж щодо груп європейського походження. Більше того, більшість респондентів згідно з дослідженням Інституту Кеннана про мешканців Києва зазначили, що вони б не хотіли бачити мігрантів з Азії та Африки своїми сусідами, близькими друзями чи членами родини. Ці відкриття відповідають зазначеними почуттями ворожості, яку відчували щодо себе африканські респонденти.

Тим не менше, більш помітною стала значна толерантність, навіть при визнанні прихованої ворожості щодо спільнот мігрантів. Більшість мешканців Києва співчують тим проблемам, з якими стикаються мігранти в їх місті. Це співчуття особливо помітно серед киян будь-якого походження, що проживають в місті менше ніж п'ять років.

Загальноприйняті стандарти публічної поведінки посилюють атмосферу толерантності, яка спостерігалася протягом помаранчевої революції. Навіть ті кияни, що негативно ставилися до мігрантів вважають, що ввічливість є нормою, якої треба дотримуватись, коли спілкуєшся із кимось, хто відрізняється від тебе. В результаті відбувається поділ громадського простору між всіма групами в місті, навіть коли близькі контакти між різними групами залишаються незначними.

Така модель громадського сприйняття здається пов'язаною із довгою історією етнічного, лінгвістичного, конфесійного співіснування, і посилювалась завдяки зусиллям української держави запровадити громадянську ідентичність, яка перетинала б міжгрупові кордони. Така політика є наслідком сильного внутрішнього поділу між етнічними українцями та росіянами, україномовними та російсько-

мовними та іншими групами, які традиційно асоціюються з містом (наприклад, євреї або греки). Жорстока й кривава історія Києва в XX сторіччі також могла відіграти свою роль, продемонструвавши ганебні насильницькі наслідки нетерпимості в повсякденному житті.

Велика частина міського населення, представники якого самі народилися поза межами Києва – мігранти з інших частин СРСР або України – так само є важливим додатковим фактором щодо висловлення співчуття та толерантності по відношенню до іноземних мігрантів у столиці України. Ті, хто приїхав до міста, помітно більш толерантні до інших прибульців, ніж корінні кияни. Толерантність стосовно до іноземних мігрантів тісно пов'язана з почуттями співпереживання по відношенню до тих, хто втратив домівку і є вразливими новачками у житті міста. Ворожість, про яку повідомляли в дослідженнях за суттєвим винятком проявів расизму щодо африканських мігрантів – засновується на відсутності інформації, а не на якійсь там властивій киянам недобррозичливості.

Доброзичлива атмосфера сприйняття, про яку говорили самі мігранти стає більш зрозумілою, коли вона розглядається крізь призму дослідження поширених точок зору. Достатній соціальний простір та різноманітність уже існують в Києві таким чином, щоб спільноти іноземних мігрантів зайняли «середній про шарок» між місцевими українськими та російськими лінгвістичними та етнічними спільнотами. Концептуальна основа поведінки місцевих мешканців (на відміну від багатьох посадових осіб у місті) дає можливість прийняти у місті інших людей. Ця значна толерантність помітна в реакції на спільноти мігрантів та у поведінці мешканців Києва протягом подій, які зараз називають помаранчевою революцією.

Створення або знищення різноманітності

Толерантність народу не відповідає тому, про що часто говориться в дослідженнях про ставлення до мігрантів в інших пострадянських державах. Важливим є те, що це контрастує із все більш агресивною мовою, яка використовується місцевими ЗМІ (та деякими політиками) при обговоренні місця іноземних мігрантів у Києві. Наявний резерв позитивних почуттів може зробити місто місцем проживання для багатьох спільнот іноземних мігрантів. Досвід одного афганського мігранта засвідчує, що Київ все ще не може відповідати більш ефективним моделям, що використовуються в Монреалі та Вашингтоні.

Махмуд та його сім'я втекли з Афганістану в 1993 році, коли йому було трохи більше тридцяти. Вони приїхали в Україну після того як майже рік подорожували у Пакистані та Казахстані. Маючи намір опинитись в Європі, Махмуд ніколи не думав, що залишиться в Києві майже на десять років. Махмуд, його дружина та їхня донька нарешті одержали статус біженців в Україні, після того як сплатили в 1998 році 450 доларів хабара. Його сім'я отримала житло біля Троєщинського ринку, вони з дружиною завели другу доньку та почали будувати своє життя в Києві. До 2001 року він придбав залізні двері та решітки для вікон, щоб захистити той світ, що він будував для себе.

Махмуд і його сім'я рідко одержують допомогу від української влади та лише незначну від міжнародних організацій у справах біженців. Вони торували свій шлях в Україні самотійно. Обидві доньки відвідують україномовні школи, а

Махмуд та його дружина періодично беруть участь в батьківських зборах. Він також підтримує зв'язки із афганськими організаціями та щодня молиться у місцевій мечеті. Він може розмовляти російською та українською, хоча стверджує, що не може писати на жодній з цих мов. Як діабетик із травмованою правою рукою, він одержав необхідну медичну допомогу в Києві за сприяння різних організацій. Його заробітки на Троєщинському ринку забезпечують його сім'ю в розмірі, більшому ніж той, що був можливий в Афганістані чи Казахстані.

Махмуд втілює все те, що так багато політиків та журналістів відмовлялись бачити, коли висловлювали свої погляди про нових мігрантів у Києві – просту історію успіху. Він та його сім'я жили у складному та заплутаному світі російсько-українських відносин у Києві, створюючи для себе життя, якого не можна було уявити в іншому місці.

Приклад Махмуда та його сім'ї засвідчує, що Київ та Україна стають домівкою для тисяч інших іноземних мігрантів, які можуть розповісти подібні історії. Насправді до 2003 року так багато «махмудів» переїхали до України, що кількість запитів про набуття українського громадянства вперше за часів незалежності перевищила кількість корінних українців, що офіційно виїхали з країни. Своїми скромними досягненнями Махмуд, його сім'я і тисячі таких, як вони утворюють середній прошарок у країні та місті, що протягом довгого часу роздвоювалось поділом між російською та українською мовною і культурною спільнотами. Його історія є свідченням того, що перебуваючи в рівновазі сучасний Київ став більш різноманітним.

Переклад А.Кулька

VI. Хроніка подій: літопис діяльності Інституту Кеннана

Сучасна Росія на сторінках «Вісника»

Катерина Алексєєва

Час летить непомітно, і ось уже на обкладинці «Вісника Інституту Кеннана в Росії» – кругла цифра 10. Робота над науково-публіцистичним журналом російських випускників Інституту Кеннана почалася восени 2001 року, коли сталися терористичні акти в США, що круто змінили весь світ. Природно, перший номер був присвячений темі забезпечення національної і міжнародної безпеки, проблемам ксенофобії і екстремізму. Наступні випуски висвітлювали різні аспекти російської модернізації, соціокультурні зв'язки Росії і США, взаємини Росії і Європейського союзу, проблеми етнічних меншин у великих містах, необхідність збереження демократичної спадщини, реформізм в російському ісламі, викладання історії і створення шкільних підручників з історії і навіть самоідентифікації творчої особи. Забезпечувати різносторонність і міждисциплінарність у висвітленні важливих для розвитку Росії і всього світу проблем – в цьому завжди вбачали своє завдання творці «Вісника». Завдяки цьому він знайшов свого читача.

Десятий випуск (осінь 2006) відкриває рубрика «Соціальний потенціал трансформації російського суспільства». Стаття П.Козирєвої, першого за-

ступника директора Інституту соціології РАН, вміщена тут, присвячена адаптаційним процесам у сфері праці, що безпосередньо впливають на всі сторони суспільного життя, визначають темпи і успішність економічних реформ.

Зроблений автором аналіз цих процесів виявляє динаміку змін ставлення до праці, дає змогу краще зрозуміти проблеми трудових переміщень, особливості подолання реальних адаптаційних утруднень при входженні в актуальну систему праці.

«За час реформ, – підсумовує П.Козирєва, – зросла кількість людей, які використовували активні способи адаптації, залучали додаткові ресурси, робили реальні і ефективні кроки для поліпшення свого становища, – пробували свої сили в бізнесі і підприємництві, змінювали професію, спеціальність або місце роботи, проходили перенавчання за колишньою або новою спеціальністю, влаштовувалися на додаткову роботу. Прагнення людей до працевлаштування і збереження роботи стає сьогодні найголовнішою рисою, що визначає успішність адаптації до ринкової економіки. Поступово набирає силу процес формування працівника нового типу із ставленням до праці, адекватним рин-

ковій ситуації. Але говорити сьогодні про серйозний перелом в цій ланці ще рано».

Перспективи модернізації Росії тісно пов'язані з тим, як вирішуватимуться проблеми у сфері міжетнічних відносин, що загострилися останніми роками. На тлі глибокого розчарування в реформах початку 90-х років, складнощів адаптації до вимог ринкової економіки, масового напливу мігрантів, що часто змінюють етнічний склад населення, спостерігається помітне зростання ксенофобії і етнічного негативізму у певних груп російського населення, що деколи виявляється і у формі відкритих зіткнень (з останніх – у всіх на слуху події в невеликому карельському містечку Кондопозі).

Щоб виробити продуктивну політику і вживати ефективні заходи з врегулювання відносин між людьми різної національності необхідно знати ситуацію в країні, в конкретних регіонах. Такі знання потрібні і простим людям, щоб розбиратися в тому, що відбувається, не піддаватися чуткам і діяти відповідно до реальної обстановки. У цьому переконана Л.Дробіжева, головний редактор «Вісника», керівник Центру дослідження міжнаціональних відносин Інституту соціології РАН. У її статті «Штрихи до етносоціального портрета москвичів» наведені деякі результати соціологічного проекту, реалізованого в рамках програми московської мерії «Москва багатонаціональна – формування цивільної солідарності, культури миру і злагоди» в 2005 – на початку 2006 року. Читач має можливість ознайомитися з цікавими даними про те, «що відбувається усередині різних національностей в російській столиці, ким себе вважають, що живуть тут поряд з росіянами, азербайджанці, вірмени, грузини, татари, яких цінностей вони дотримуються і що означає для них Москва».

Один з важливих результатів дослідження стосується різноманітності усередині етнічних груп. Соціологи розділили мігрантів на тих, хто хотів би залишитися в Москві, і тих, хто приїхав сюди задля тимчасового заробітку. Відмінності виявилися разючими. Наприклад, «менше третини азербайджанців, орієнтованих на постійне життя в столиці», не в змозі примиритися з московськими традиціями, а 45% вважають, що в російському місті треба жити згідно з російськими звичаями і традиціями. Зате в другій групі нетерпимих більше половини, а дотримуватися московських норм готові лише 25%. Серед тимчасових, вчетверо більше тих, хто гордо заявляє: «Тільки слабкі і боязкі люди дотримують всі закони і правила!» При цьому погодилися з твердженням «Спокоїно і гідно можна жити тільки серед своїх» 9% потенційних москвичів та 48% тимчасових мігрантів-азербайджанців. Висновок, який роблять дослідники: треба ефективніше взаємодіяти з тими мігрантами, які хочуть стати москвичами, бачать в цьому місті майбутнє для своїх дітей, готові прийняти і розділити базові цінності місцевого населення. Проте, як зазначає Л.Дробіжева, «на словах влада висловлює побажання «зробити все, щоб люди приїжджали і працювали», а в реальному житті вибудовується безліч бар'єрів. У результаті навіть ті приїжджі, які хотіли б інтегруватися в московське життя, часто не можуть практично цього зробити».

Значний обсяг цінної інформації з регіонів містить огляд семінару «Схід Росії на порозі імміграції», підготовлений О.Тюрюкановою, провідним науковим співробітником Інституту соціально-економічних проблем народонаселення РАН. Зустріч учених, представників державних структур, правозахисних і міжнародних організацій відбулася в квітні 2006 р. в Єкатеринбурзі і була

організована московським Центром міграційних досліджень, Інститутом Кеннана і Інститутом народногосподарського прогнозування РАН.

Як наголошувалося на семінарі, звичай прийнято обговорювати проблеми, що виникають в результаті напливу мігрантів. При цьому об'єктивних даних про те, чим Росії загрожує міграція або її відсутність, украй мало. Звідси – така несприятлива громадська думка, політичні спекуляції і розгул ксенофобії. Тим часом провідні вітчизняні демографи і економісти давно прийшли до висновку про те, що альтернатив імміграції у Росії немає. Учасники зустрічі з оптимізмом говорили про те, що нарешті намічається поворот міграційної політики від неефективних заборон і обмежень до гнучкіших механізмів, що забезпечують розширення правового простору міграції і зняття громіздких адміністративних бар'єрів, що перешкоджають легалізації мігрантів.

На жаль, сьогодні стало очевидно, що поворот міграційної політики відбувається абсолютно в інший бік. Висновки наукових досліджень не справили ніякого враження на тих, від кого залежать політичні рішення. Зокрема, в листопаді 2006 р. уряд Росії прийняв ухвалу, що вперше встановлює квоту для безвізових мігрантів з СНД. Їм обмежать в'їзд за віком, спеціальностями і країнами. Таким чином уряд має намір захистити інтереси «корінного населення Росії». «Автори проекту, – ідеться у статті «Іноземцям готують квоту недовір'я» («Коммерсант» № 213, 15 листопада 2006 року), – запевняють, що при відсвіті трудових мігрантів виходитимуть не з політичних, а з економічних міркувань (нагадаємо, що в розпал російсько-грузинського конфлікту заступник ФМС М.Тюркин оголосив, що Росія не потребує трудових мігрантів з Грузії)».

Аналізуючи пропоновані зміни в міграційному законодавстві, учасниця семінару О.Воробйова, зав. кафедрою соціальної статистики і демографії Російського державного соціального університету, наголосила, що не варто плекати ілюзії з приводу можливостей планувати і регулювати потоки мігрантів і направляти їх в «потрібному» для держави напрямі. «Ринок сьогодні є могутнішим регулятором, ніж держава. Тому найближчим часом навряд чи варто чекати ефективної роботи системи квотування. При цьому дозвільна система зайнятості мігрантів в цілому дає можливість державі захищати національний ринок праці. Хоча, звичайно, економічні розрахунки ефективності міграції, її впливи на ринок праці, економіку, рівень оплати праці в галузях і т.п. необхідні. Але нам ще тільки належить навчитися кваліфіковано їх робити і впроваджувати в практику управління міграцією».

Дискусія про суперечності федералізації і можливості мультикультуралізму в Росії не втрачає своєї актуальності. «Вісник» публікує декілька матеріалів на цю тему. У статті М. Фарукшина, член-кореспондента Академії наук Республіки Татарстан, завідувача кафедри політології Казанського державного університету, піддається критиці думка про те, що в Росії немає федералізму. Разом з тим зазначається, що він перебуває в зародковому стані. Головну увагу автор приділяє аналізу лакун і суперечностей в інституційному дизайні російського федералізму.

До корінних принципів федеральної побудови будь-якої держави, вказує М.Фарукшин, належить неможливість зміни закріпленого в конституції федерального характеру відносин центру і регіонів без взаємної згоди. Тим часом у російській Конституції допускається її перегляд і ухвалення нової конституції із закріпленням переходу до унітарної

держави без згоди суб'єктів РФ. Інший інституційний дефект проекту полягає у виділенні предметів спільного відання, які фактично перетворені на додаткові предмети відання федерального центру, оскільки регулюються федеральним законом. «Матрьошковий» принцип організації деяких суб'єктів федерації, а саме входження одних рівноправних суб'єктів (автономних округів) до складу інших, мабуть, ще рівноправніших, вступає в явну суперечність з конституційним принципом рівноправності суб'єктів РФ.

У інституційному плані суперечливим є також властиве природі РФ поєднання конституційних і договірних елементів. З одного боку, основні риси федерального устрою держави закріплені в Конституції, з іншого – конституційно визнано розмежування повноважень між федеральним центром і суб'єктами федерації договірним шляхом. У зв'язку з цим, на думку автора, «як компроміс найбільш прийнятним є трактування Російської Федерації як конституційно-договірної за умови визнання, що основи федерального устрою закріплені на конституційному рівні, але деякі конкретні деталі цього устрою можуть регулюватися двосторонніми договорами між федеральним центром і суб'єктами федерації, а також тими положеннями Федерального договору, які не суперечать Конституції РФ».

Будь-якій федерації властиве суперечливе переплетення елементів симетрії і асиметрії. Перша витікає з принципу рівноправності суб'єктів федерації, друга – з їх фактичної нерівності. Існує безліч проявів законодавчо визнаної нерівності суб'єктів федерації. Це стосується, перш за все, представництва у федеральних органах влади, неоднакового статусу або особливостей внутрішньої державної організації суб'єктів федерації і їх прав і, нарешті, нерідко асиметричної офіційної політики федераль-

них властей по відношенню до суб'єктів федерації. Вихід з цієї ситуації, на думку М.Фарукшина, тільки один: «офіційно визнати і узаконити асиметричність в організації і політиці федерації і знайти адекватні правові форми її вираження».

Про мультикультуралізм в нинішньому російському контексті багато говорилося на конференції випускників Інституту Кеннана «Національні і регіональні моделі розвитку в умовах глобалізації», що відбулася в липні 2006 року в Казані. Ось на яких позиціях стоять деякі учасники конференції.

Завідувач відділу соціально-політичних проблем Кавказу Південного наукового центру РАН (м. Ставрополь) У.Авксентьев, розділяючи критицизм, що звучав по відношенню до сьогоденної російської державної етнонаціональної політики, говорить про три політико-філософські моделі організації етносфери – національну державу, мультикультурне суспільство і полікультурне (поліетнічне) суспільство. Мультикультуралізм, на думку В.Авксентьева, відповідає ліберальним суспільствознавчим концепціям і розглядає суспільство як таке, що складається з індивідів, які самовизначаються в культурній сфері, а полікультурне суспільство – в соціал-демократичній традиції і припускає, що в етнокультурному зрізі суспільство складається з етнічних громад, що виступають носіями колективних прав. Концепт мультикультуралізму, наполягає автор, хоч і володіє певною привабливістю «в абстракції», з погляду практичної цінності ще потребує доказу. Для європейського менталітету звичнішим є концепт полікультурності (поліетнічності).

Та ж логіка, на думку В.Авксентьева, спонукає зробити вибір не на користь посилено впроваджуваної західної за своєю природою формули «російська нація», а на користь більш звичної конструкції

«багатонаціональний» народ. Це, як вважає автор, набагато більше відповідає «вітчизняній політичній культурі і філософії і закріплений в чинній конституції, термінології», вербальному образу «Ми».

Табір послідовних прихильників мультикультуралізму представляє Л. Нізамова, доцент кафедри соціології Казанського державного університету. Як вона вважає, «обговорення вітчизняного мультикультуралістського проекту тому має шанси на успіх, що може спертися на історично визнані і глибоко закріплені в радянський період способи збереження і відтворення культурного плюралізму». Автор бере як початкову дихотомію «мультикультуралізм» versus «політика уніфікації і гомогенізації етнокультурного простору країни в рамках інклюзивної програми формування російської нації як рівноправного громадянства». Зсув центру тяжіння у бік останнього, витіснення мультикультуралістського «порядку денного» вона розцінює як зворотний бік крайніх проявів націоналізму і шовінізму в Росії.

На думку Н. Мухарямова, директора Інституту економіки і соціальних технологій Казанського державного енергетичного університету, що підготував огляд обговорення, яке відбулося в Казані, на прикладі мультикультуралізму видно інтелектуальну ситуацію, в якій сьогодні перебувають вітчизняні науки про суспільство: «На зміну дискурсивному унітаризму, що панував у недавньому минулому, приходить диверсифікація аналітичних засобів. При цьому жодна з поняттєвих структур не здатна претендувати на монопольне становище, зокрема стосовно будови суспільства з погляду етнічності».

Аналізуючи можливості мультикультуралізму в нашій країні, Н. Мухарьмов доходить висновку, що в російських обставинах, зокрема політико-культурних і етнополітичних, приводів для оптимізму

не багато: «Різноманіття в соціокультурній, включаючи етнокультурну, організації суспільства неможливо культивувати в односторонньому вигляді, шляхом декретування згори. Мультикультуралізм неможливий поза безперервним діалогом між діячами, що мають відповідні повноваження виступати від імені груп. Суб'єкти ці повинні бути здатними брати участь в комунікаціях не тільки з владою, але і один з одним... Мультикультуралізм не можна запозичувати окремо, поза його семантичним обрамленням у вигляді фемінізму, політкоректності, культурної ідентичності як способів сприйняття Іншого. Саме тому мультикультуралізм як такий в нинішніх умовах навряд чи може бути трансльований в Росії на рівень масової свідомості».

У 2007 р. відзначатиметься 200 років російсько-американських відносин. Для «Вісника» тема взаємних зв'язків Росії і США завжди є однією з провідних. Сьогодні, коли сприйняття Америки для чималої частини наших громадян у черговий раз різко змінилося, нам видається вкрай важливим продовжувати публікації, які можуть сприяти взаєморозумінню. У десятому випуску читач знайде інтерв'ю з відомим тележурналістом М. Таратутою, статті про історію радянсько-американської співпраці в галузі торгівлі російською книгою, основні принципи демократії і системи правління в Америці, а також про те, як народжувався «образ Росії» в США через дипломатичних посланників.

Так, І. Курілла, доцент Волгоградського державного університету, в статті «Нейл Браун, Уільям Булліт і Джордж Кеннан: змінні американці, незмінна Росія?» розповідає про те, що в 1936 р. американські дипломати використовували для складання звіту про стан радянського суспільства спостереження посланника США при дворі Миколи І, вважаючи їх точним описом СРСР. Ба-

гато з цих оцінок можна знайти і в сучасних американських текстах про Росію. Проте, на думку І. Курілли, причиною збігу різко критичних описів країни була зовсім не незмінна природа російської державності. Дипломати фіксували не стільки об'єктивну реальність Росії, скільки різницю між суспільним і державним устроєм США і Росії, що робило масштаб порівняння настільки великим, що при цьому не фіксувалися не тільки деталі, але навіть відмінності між царським режимом і радянською владою. Такий масштаб перешкоджав серйозному вивченню Росії, не враховував змін, що в ній відбуваються.

«Для обох суспільств, – робить висновок автор, – складним завданням залишається вироблення уміння не тільки розуміти власні переваги, але і бачити переваги партнера, не тільки учити Іншого власної говірки, але і вивчати його мову. Тільки усвідомлення різниці потенціалів робить взаємодію корисною для кожного учасника». Він також переконаний, що необхідно долати ідеологічні стереотипи по відношенню один до одного – «залізну завісу» усередині себе. Для цього, на його думку, в першу чергу потрібна об'єктивна і різностороння інформація про життя кожної країни. Недавно за підтримки Інституту Кеннана М.Таратута зняв документальний серіал «Америка, з якою нам жити». У нього входить шість телевізійних фільмів про шість міст США: «Сан-Франциско: іммігранти», «Наїхали тут... у Маямі!», «Філантропи і філантропія» (Піттсбург), «Корупція на тлі джазу» (Новий Орлеан), «Бандити тут більше не живуть» (Лас-Вегас) і «Загибель богів» (Санта Фе). Кожен з цих фільмів присвячений певній соціальній проблемі, з якою зіткнулося американське суспільство, і тому, як воно вирішує її. На жаль, всі центральні російські канали відмовилися демонструвати серіал. При-

чину цього М. Таратута бачить в тому, що «в Росії наближаються вибори, і, як завжди, в такий час прийнято шукати ворога внутрішнього і ворога зовнішнього. Це дає змогу ефективно мобілізувати національну свідомість і спрямувати електорат у потрібне русло. Хто у нас може бути зовнішнім ворогом? Звичайно, Сполучені Штати. Це найзручніша і найзрозуміліша ідея. Старі ідеологічні установки радянського часу ще живі в умах людей, їх найлегше реанімувати і активізувати».

Тим часом автор вважає, що фільми, які розповідають про шлях, пройдений країнами, що давно будують ринкову економіку, можуть бути нам надзвичайно корисні, оскільки нині Росія повторює цей шлях. «Я дотримуюся думки, що весь цивілізований світ розвивається за єдиними соціальними законами. Звичайно, у кожної країни є свої, тільки їй властиві ознаки. Але якщо ми візьмемо таку «особливу» країну, як Японія, і порівняємо її з Швецією, яка теж дуже не схожа на Америку, то ми побачимо, що в головному це одна модель суспільного і економічного розвитку. Не думаю, що Росія з цього світового ланцюга випадає. Якщо ми знову станемо шукати особливий шлях, ми просто в черговий раз уповільнимо свій розвиток». Однак при цьому М.Таратута проти автоматичного перенесення американського досвіду на російський ґрунт. «Одна з речей, яка нас фантастично глибоко розділяє, це те, що для нас завжди існує якась єдина абсолютна істина, до якої ми прагнемо, і ми намагаємося її знайти, як священний Грааль. Для американців істина множинна, у них немає однієї правди – є багато правд. Через це по-різному влаштовані і наші політичні системи, і наше світовідчуття».

Сподіваємося, що статті, вміщені в номері, допоможуть читачам зрозуміти суть процесів, що відбуваються в Росії.

Наші автори

Рустем Аблятіфов,

головний консультант юридичної служби Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим

Володимир Андерсон,

кандидат географічних наук, доцент, завідувач лабораторії регіональних досліджень та геоінформаційних систем Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Катерина Алексєєва,

керівник програм московського офісу Інституту Кеннана, відповідальний секретар редколегії «Вісника Інституту Кеннана в Росії»

Володимир Бойко,

кандидат історичних наук, директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій

Наталія Висоцька,

доктор філологічних наук, професор Київського національного лінгвістичного університету, випускниця програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Костянтин Гломозда,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія», випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Антоніна Колодій,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України, випускниця програми Інституту Кеннана

Олена Малиновська,

доктор наук з державного управління, державний експерт Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБО України, випускниця програми Інституту Кеннана

Наталія Мусієнко,

кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту проблем сучасного мистецтва, Академія мистецтв України

Світлана Ничкало,

науковий співробітник лабораторії естетичного виховання Інституту проблем виховання АПН України

Ольга Носова,

доктор економічних наук, професор, начальник кафедри економічної теорії Національного університету внутрішніх справ, випускниця програми Інституту Кеннана

Людмила Павлюк,

кандидат філологічних наук, Львівський національний університет ім. Івана Франка, випускниця програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Сергій Римаренко,

доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Блер А. Рубл,

директор, Інститут Кеннана при Міжнародному центрі підтримки науковців імені Вудро Вілсона Вашингтон, округ Колумбія, США

Віктор Степаненко,

кандидат філософських наук, в.о. завідувача відділу Інституту соціології НАН України, випускник програми Інституту Кеннана

Богдан Сютя,

кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України

Володимир Фісанов,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Олександр Фісун,

кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Харківського Національного університету ім. Василя Каразіна, випускник програми Інституту Кеннана

Сергій Федуняк,

кандидат історичних наук, магістр політичних наук, доцент кафедри політології та соціології історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, випускник програми JFDP

Геннадій Шалашенко,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України

Марина Шаповаленко,

кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ, випускниця програми IREX

Олена Яцунська,

кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-політичних наук Миколаївського навчально-наукового центру Одеського Національного університету ім. І.І.Мечникова, випускниця програми Інституту Кеннана

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
Подолання розбіжностей –
розвиток особливостей
Випуск 4

Редактор *Я. Пилинський*

Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
м. Київ, 01004, вул. Прорізна 16/2, кв. 19,
Київський проект Інституту Кеннана.
Тел./факс: 380-44-278-68-17, 585-08-90
Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua
kennan@orlyk.kiev.ua

Підписано до друку 14.12.2006 р. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 21,12. Обл.-вид. 20,7 арк.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ТОВ «ВПК «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2